ОСВІТА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

Олександра Глазова

Українська мова

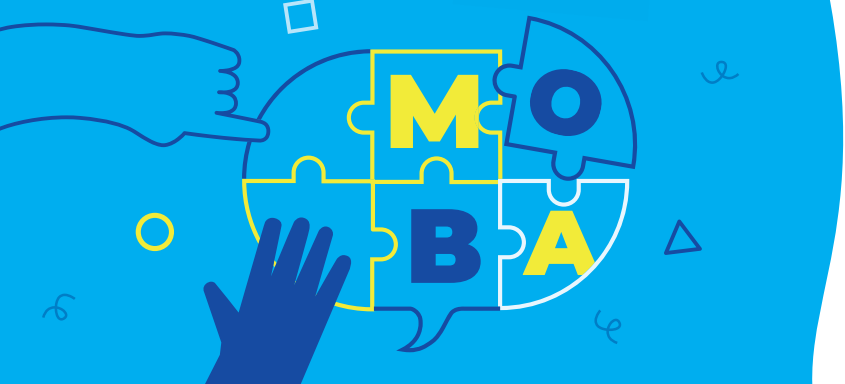

5 клас

Олександра Глазова

Українська мова

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2022

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ЮНІ ГРОМАДЯНИ ТА ГРОМАДЯНКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА!

Навчання у школі — лише початок вашої освіти, адже людина XXI століття має навчатися впродовж усього життя — такі умови інформаційної доби.

Громадяни та громадянки інформаційного суспільства мають добре володіти мовою. Саме мова є найкращим засобом спілкування, а ще — здобування та передавання знань, які в сучасному житті відіграють надзвичайно важливу роль.

Від того, як ви володітимете українською, тобто державною мовою, залежить, наскільки вправно ви будете спілкуватися. Знання державної мови, а отже, володіння мовленням є важливими ознаками духовності й культури особи, свідченням її відповідальності за долю рідного слова на рідній землі. Підручник навчатиме вас із повагою ставитися до всіх людей, а ще — поважати самих себе і вірити в те, що майбутнє нашої держави залежить від кожного з нас.

Зрозуміло формулювати, переконливо доводити та чітко висловлювати свої думки може тільки той, хто добре володіє мовою. Тому на уроках мови ви навчатиметеся також і мислення.

Здатність і готовність вдало й доречно застосовувати знання дорослі називають *компетентністю*. Мета підручника з мови — не лише дати мовні й мовленнєві знання, а й сформувати компетентності, які допоможуть вам стати незалежними, успішними та щасливими.

Орієнтуватися в підручнику допоможуть умовні позначення:

Інформація для ознайомлення та осмислення.

Правило, яке потрібно запам'ятати.

Завдання для формування життєвої компетентності.

Завдання для того, хто хоче знати найбільше (підвищеної складності).

Домашнє завдання.

.. Пропуск літери.

... Пропуск слова.

У кінці підручника розміщено:

- Тлумачний словничок
- Словничок правильної вимови слів
- Словничок юного мовознавця

ВСТУП

§ 1. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА. УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

1 **Прочитайте. Про яке значення мови в житті людини і суспільства йдеться в кожному із прислів'їв? Звіртеся з таблицею.**

1. Мову дано людині, щоб ділитися своїми думками з іншими. 2. Мова — це одежа, у яку вбирається думка. 3. Хто чогось не знає, хай людей спитає. 4. Хто вміє говорити, до того тягнуться люди. 5. Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — ворогів. 6. Думка — джерело слова. 7. Без слова не буває діла.

МОВА НЕОБХІДНА, ЩОБ	
СПІЛКУВАТИСЯ	люди обмінюються думками і почуттями
ФОРМУВАТИ ДУМКИ	думки формуємо й виражаємо за допомогою слів
ПІЗНАВАТИ СВІТ	здобуваємо знання про світ, пізнаємо його
ОБ'ЄДНУВАТИ ЛЮДЕЙ	люди об'єднуються в одну спільноту

2 **З'ясуйте, про яке значення мови йдеться в кожному з поданих речень. Прочитайте речення в такій послідовності, у якій ці значення названо в таблиці. Значення слова *інформація* з'ясуйте за поданим у кінці підручника Тлумачним словничком.**

1. На землі немає більших втіх за слово, що єднає нас усіх (*О. Довгий*). 2. Мова — втілення думки (*М. Рильський*). 3. Через мову щиро і правдиво одкривається нам білий світ (*Д. Білоус*). 4. Спілкування — це обмін інформацією, передавання думок і почуттів однією людиною іншій (*Г. Гайовий*).

- Як за допомогою мови людина пізнає світ? Чому саме мову вважають головним засобом формування людської думки?
- Чи можна без використання мови звести будівлю, подолати стихійне лихо, провести Олімпійські ігри? Чому?
- Усно продовжіть речення: «Мова необхідна людям, щоб...»

Обов'язковою умовою існування людської спільноти є постійний обмін думками, почуттями, переживаннями.

Найкращий засіб спілкування — мова.

За допомогою мови люди досягають взаєморозуміння в колективі, згуртовуються, домовляються, навчаються, організовують спільну діяльність, налагоджують виробництво всього необхідного для життя.

3 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Уявіть, що на заздалегідь домовлену зустріч з українськими школярами прибула група учнів та учениць з іншої європейської країни. Поки чекали перекладача, двоє учнів-українців узялися жестами пояснювати гостям, де вони знаходяться і що тут відбуватиметься. Відтворіть таке безсловесне (невербальне) спілкування, задіявши жестикуляцію та міміку.

- Чи легко вам було виконати цю вправу? Що не викликало особливих утруднень, а що стало на заваді?

- Зробіть висновок: яка мова краще передає інформацію: жестова чи звукова (за допомогою слів)? Чому?
- Чи можна у спілкуванні жестами виявляти привітність, доброзичливість, увагу до співрозмовника, стриманість, тактовність? Продемонструйте це, жестами й мімікою повідомивши однокласникам та однокласницям, що урок фізкультури через дощ відбуватиметься не надворі, а в спортзалі.
- Це ж повідомлення передайте звуковою мовою.

4 **Прочитайте. Визначте тему тексту.**

Якою мовою мають спілкуватися між собою в Україні кримський татарин і угорець? Саме тією, яку вони вчать у школі й обидва знають. Повинно бути саме так. Бо саме державна мова об'єднує людей різних національностей, які живуть у цій державі.

Повинна бути сильна державна мова і одна така мова. При цьому, звісно, мають бути забезпечені права людей різних національностей (*За Віталієм Капрановим*).

- Доберіть до тексту заголовок, який відбиває його тему.

5 **Перепишіть. Поясніть,яке значення для громадян має державна мова.**

1. Державною мовою в Україні є українська мова (*З Конституції України*). 2. Кожен громадянин України має знати, що дім його — Україна і мова його держави — українська (*С. Єрмоленко*). 3. Мовний обов'язок кожного громадянина України — оберігати й розвивати державну українську мову (*З підручника*). 4. Мова, як герб, як прапор і гімн належить до найвищих ознак держави, до її символів (*В. Крищенко*).

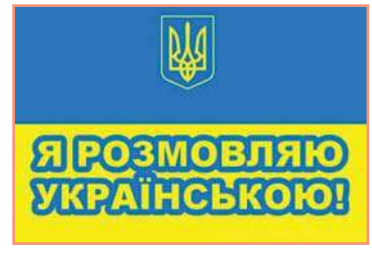

- Який документ забезпечує роль української мови в Україні як державної?
- Чому саме державну мову називають найвищою ознакою держави? Чому для громадян України державна мова є найбільшою цінністю?
- Назвіть державні символи України.
- Як ви розумієте зміст прислів'я *Ми з того роду, що любить свою мову і свободу?*

6 **Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: чи є в тексті нова для вас інформація? Укажіть речення, які її містять.**

Відповідно до статті 10 Конституції України українська мова є єдиною державною мовою України.

У світі нею послуговуються від 41 до 45 млн. осіб. Сучасна українська мова має близько 256 тис. слів. Вона є другою чи третьою слов'янською мовою за кількістю

мовців та входить до третього десятка найпоширеніших мов світу.

Українська мова — одна з найдавніших і найкрасивіших мов. Вона вирізняється особливою милозвучністю.

Станом на квітень 2021 р. з використання в Інтернеті українська мова посідає шістнадцяте місце у світі (*З Вікіпедії*).

- Чому державною мовою всі громадяни держави повинні володіти бездоганно?
- Чому українською мовою варто пишатися? Прочитайте речення, у яких про це йдеться.
- Як мають ставитися до державної мови громадяни України, для яких вона не є рідною? Поясніть чому.

7 Виразно прочитайте вірш Володимира Забаштанського.

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без сонця нема,
Так і мови нема без народу,
І народу без мови нема.

- Яка роль рідної мови в житті кожного з нас?
- Що може зробити кожен із нас для розвитку рідної мови?
- Яке значення для всіх громадян держави має державна мова?

8 Перепишіть речення. Визначте, про яке значення мови йдеться в кожному з них.

1. Мова — це віконце, через яке людина бачить світ (*В. Сухомлинський*). 2. Мова — не лише засіб спілкування, це спосіб мислення (*С. Кримський*). 3. Рідна мова — мати єдності, державна мова — берегиня державності (*М. Даукша*). 4. Добре володіння рідною мовою важливе для навчання, тому що мова є основою мислення (*З Вікіпедії*).

- Щороку в Україні відзначають День української писемності та мови. Цього дня відбувається Всеукраїнський радіодиктант національної єдності. Який плакат ви створили б, щоб повідомити про цю подію учнів своєї школи? Підготуйте про це коротку розповідь (усно).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Яке значення має мова в житті суспільства? А в житті кожної людини?
- Які засоби, крім мови, люди використовують для спілкування?
- Чому інші засоби (звукові і світлові сигнали, азбука Морзе, дорожні знаки тощо) не можуть повноцінно замінити звукової мови? У чому її перевага?
- Чи обов'язково знати людині мову того народу, серед якого вона живе? Чому?
- Яке значення для громадян держави має державна мова?
- Чому державною мовою кожен громадянин України незалежно від національності має володіти бездоганно?
- Які мови, крім державної, вивчають у вашій школі? Яка роль кожної з цих мов у житті людей? У вашому житті?
- Яке значення для українців має Українська Вікіпедія?
- Чи користуєтеся нею ви? Як часто і з якою метою?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ЗАГАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО МОВЛЕННЯ ЯК ДІЯЛЬНІСТЬ. ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: АУДІЮВАННЯ, ЧИТАННЯ, ГОВОРІННЯ, ПИСЬМО. РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ: УСНЕ Й ПИСЕМНЕ, МОНОЛОГІЧНЕ Й ДІАЛОГІЧНЕ

9 **Прочитайте народну казку.**

Служив у пана кухарем хлопець. Якось приніс пан заморську білу змію й наказав кухареві її засмажити, але самому не їсти.

Хлопець засмажив зміюку й спробував, чи достатньо посолив. Вийшов надвір і чує, що квіти, дерева, птахи й тварини говорять між собою, як люди. І він усе сказане ними розуміє!

Звелів пан слузі взяти кошика та йти з ним у луг збирати зілля. Нахилився хлопець до квітки, а вона йому й сказала, що вилікує будь-яку застуду. Хлопець кивнув і зірвав її.

Пан це побачив, усе зрозумів, зачаклував хлопця, щоб йому відібрало мову, і прогнав його геть.

Довго блукав німий лісами. Ліг він якось спати під деревом. А на дереві мудрі ворони говорили між собою про те, у якій печері цілющий камінь лежить. Знайшов назавтра той камінь, торкнувся його — і він знову зміг говорити.

Став той хлопець першим на землі знахарем. Багатьох він від хвороб зіллям вилікував, багатьом життя подовжив.

- Чому врятований хлопець став саме знахарем? Чому рятував людей від хвороб? Чому саме зіллям?
- Чи можна сказати, що казка закликає людей до поважливого ставлення до природи? З чого можна зробити такий висновок?
- Чого набув хлопець, покуштувавши змііного м'яса — розуміння мови рослин і тварин чи здатності розмовляти з ними?
- Що юнак утратив, позбувшись здатності говорити, — розуміння мови рослин, тварин і людей чи здатності спілкуватися з ними за допомогою мови, тобто мовлення?

Поняття *мова* і *мовлення* потрібно розрізняти.

Мова — це засоби спілкування: слова, словосполучення, речення, тексти тощо.

Мовлення — це використання цих засобів для спілкування, тобто мова в дії.

Процес мовлення називається *мовленнєвою діяльністю*. Мовлення неможливе без мови.

10 Роздивіться схему та прочитайте пояснення до неї. Назвіть чотири види мовленнєвої діяльності. Які з них є засобами сприйняття мовлення? За допомогою яких відбувається творення мовлення?

Мовленнєва діяльність має чотири види: аудіювання (одночасне слухання й розуміння), читання, говоріння, письмо.

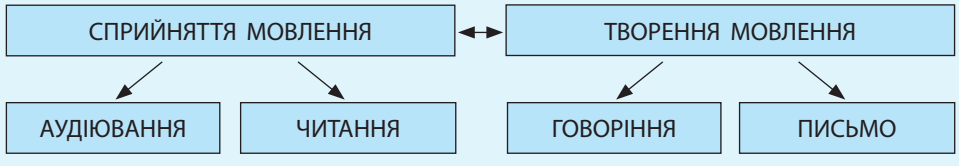

Аудіювання не можна плутати зі слуханням. **Слухання** — це передусім сприймання звуків. Сприймати слухом можна не лише людське мовлення, а будь-які звуки: щум дощу й вітру, пташиний спів, гуркіт автомобілів тощо. Аудіювання ж стосується тільки усного мовлення людини, це процес його одночасного сприймання й розуміння.

- Поясніть відмінність між *слуханням* та *аудіюванням*.
- До якого виду мовленнєвої діяльності ви вдалися, усно відповідаючи на запитання? Який вид мовлення було задіяно під час вашої відповіді однокласниками/однокласницями та вчителем/вчителькою?

Мовлення має дві форми: усну й писемну. Коли говоримо або сприймаємо сказане (йдеться про аудіювання), то використовуємо усну форму мовлення, коли читаємо або пишемо — писемну.

Мовлення буває монологічне та діалогічне.

Монолог — це висловлення однієї особи.

Діалог — розмова двох або кількох осіб. Кожен зі співрозмовників по черзі то говорить, то сприймає говорене.

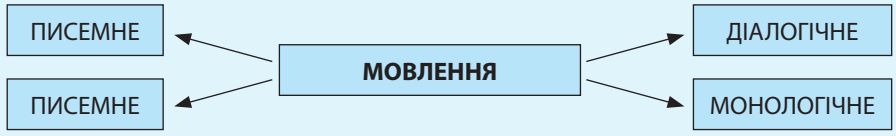

Висловлення кожного з учасників діалогу називається **реплікою.**

11 **Прочитайте мовчки народну усмішку. Скільки осіб бере участь у спілкуванні? Монологом чи діалогом є поданий текст? До усного чи писемного мовлення слід його віднести?**

— Тетянко, останнім часом ти почала виконувати домашні завдання набагато краще. Певно, тобі хтось допомагає?

— Зовсім ні, Олено Петрівно. Просто вже два тижні, як у нас не працює Інтернет.

- Прочитайте усмішку вголос за особами. Ким є співрозмовники і як ви це зрозуміли?

- Які два види мовленнєвої діяльності поєднано в усному діалогічному спілкуванні?
- До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу?

12 **Прочитайте вірш Грицька Бойка. Діалогом чи монологом є телефонна розмова? Відповідь поясніть.**

Щоденно після школи
У Петрика і Вови
Усе по телефону
Йдуть «ділові» розмови:
— Здоров!— Здоров!
— Як справи? Що робиш? — я питаю.
— Та ось по телефону
З тобою розмовляю...
А як у тебе справи?
— Та справи — те що треба!
— А що ти зараз робиш?
— Та от дзвоню до тебе...
— Ну, що ж — бувай здоровий,
Бо вже пора кінчати:
Ще ж треба подзвонити
До Роми і до Гната.

- Чи можна вважати таке спілкування змістовним? Чому слово *ділові* взято в лапки? Перекажіть відомі вам правила телефонної розмови.

13 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Роздивіться таблицю. Над якою з колонок ви написали б слово «користь», над якою — «шкода»? Що додали б до кожної з колонок? У якій запис виявився б довшим? Чому?

Спілкування за допомогою смс-повідомлень	
Повідомлення створюються й надсилаються швидко, зручно, дешево. Передати почуття, виявити настрій можна смайлами.	Уживаються одні й ті слова й вирази, томусловниковий запас користувачів не збільшується. Нехтуються правила орфографії та граматики.

- Чи кожне смс-повідомлення передбачає відповідь? Наведіть приклади.
- Поміркуйте: чи завжди таке спілкування є діалогом? Поясніть.
- Що саме — смс-повідомлення чи спілкування телефоном — ви оберете для:
  - повідомлення батькам про те, що ви перемогли в інтернет-олімпіаді;

- привітання з днем народження бабусі, яка мешкає в іншому місті;
- запрошення товаришеві/подрузі відвідати в неділю *боулінг* разом із вашою родиною?

Відповідь поясніть.

14 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте прислів'я. Сформулюйте й запишіть на їх основі 3–4 правила спілкування.

1. Спершу слово зваж, а тоді кажи. 2. Треба знати, що де сказати. 3. Менше говори — більше почуєш. 4. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. 5. Удар забувається, а слово пам'ятається. 6. Від ласкавих слів затихає гнів. 7. Не соромно мовчати, як нічого сказати.

- Чи впливає на дотримання правил спілкування його форма: усна чи писемна, діалог чи монолог? Чому?

15 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Будь уважний при слуханні. У розмові добре обміркуй відповідь. Не пер..бивай того, хто говорить (*За Біблією*). 2. Ч..та́ння — розуміння думок іншої людини (*О. Памук*). 3. Я п..шу, щоб пер..дати іншим свої думки (*Д. Бурстин*). 4. Люди надто багато працюють за комп'ютерами, вони забагато говорять замість того, щоб слухати й чути одне одного (*Р. Бредбері*).

- Про який вид мовленнєвої діяльності йдеться в кожному з речень?
- Який вид мовленнєвої діяльності є поєднанням слухання з одночасним розумінням?
- Як розуміти вжиті в останньому реченні слова *слухати й чути одне одного*?
- До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтесь, працюючи за комп'ютером?
- Розпочніть виконання проєкту «Смс-повідомлення як засіб спілкування: користь і шкода».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

СКЛАДАННЯ І РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів із використанням етикетних формул; телефонних розмов, що передбачають уникання небажаного й небезпечного спілкування, протистояння маніпулятивним впливам

На наше мовлення впливають умови, у яких відбувається спілкування (такі умови називають **ситуацією спілкування**). Необхідно навчитися орієнтуватися в цих умовах.

16 **Роздивіться схему та прочитайте пояснення до неї.**

Перед тим, як вступити в спілкування, слід **УЗЯТИ ДО УВАГИ:**

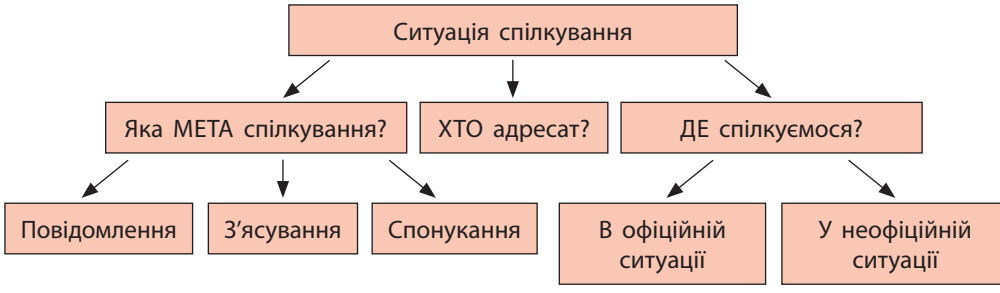

Залежно від цього **ТРЕБА ПРОДУМАТИ (СПЛАНУВАТИ)**

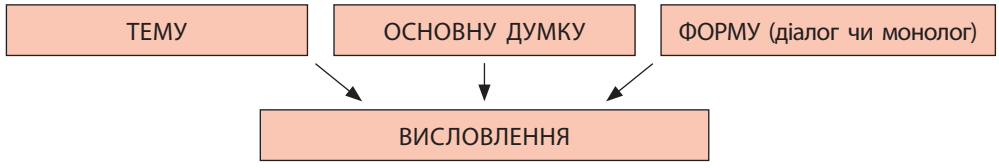

За офіційних обставин відбувається спілкування в установах (музеї, поліклініці та лікарні, у школі під час уроку, у спортзалі, магазині, кінотеатрі, комп'ютерному клубі тощо).

За неофіційних обставин відбувається спілкування поза установами (удома з родиною, в гостях у рідні чи в однокласників, у спілкуванні з друзями та сусідами або ж в установах у вільний від виконання обов'язків час (у школі на перерві, у спортзалі між змаганнями й тренуваннями тощо).

Необхідно усвідомлювати **мету майбутнього висловлення**: про щось повідомити співрозмовника (адресата спілкування), щось у нього з'ясувати, до чогось його спонукати або закликати, від чогось відмовити.

Тема висловлення — це його зміст: про що говоритимете (писатимете). **Основна думка** — висновок, що випливатиме зі сказаного (або написаного) вами.

17 **Уявіть, що ви прийшли до магазину канцприладдя з метою придбати за дорученням батьків фломастери та фарби. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього замисліться над таким:**

- офіційною чи неофіційною можна вважати таку ситуацію спілкування?
- хто буде адресатом вашого мовлення?
- яка тема спілкування (про що говоритимете?)
- яка основна думка вашого висловлення?

18 **Придумайте діалог між учнем/ученицею і продавцем/продавчинею. Розіграйте цей діалог, дотримуючись основних правил спілкування.**

Основні правила спілкування

- Будьте чемними, доброзичливими, люб'язними, виявляйте увагу та повагу до співрозмовника.
- Обов'язково вживайте доречні слова ввічливості (етикетні формули).
- Під час розмови дивіться співрозмовникові в очі.
- Уважно вислуховуйте співрозмовника, ніколи його не перебивайте.
- Поважайте думку співрозмовника, навіть якщо з нею не згодні.
- Обмірковуйте кожне слово. Якнайменше говоріть про себе. Не хваліться.
- Говоріть про те, що співрозмовникові цікаво. Не виявляйте свого поганого настрою.
- Говоріть зрозуміло й чітко. Не вживайте грубих слів.

19 **Подані слова і словосполучення запишіть у такій послідовності: ті, що вживаються для 1) привітання; 2) прощання; 3) вибачення; 4) висловлення вдячності.**

Добрий день (Добридень). Прошу вибачити (пробачити). Привіт! На все добре. Дуже вдячний(-на). Доброго ранку. Щиро дякую. Даруйте. Здрастуйте. Прощавайте. Будь ласка. Вітаю вас. До наступної зустрічі. Спасибі. Бувай здоров. Бувайте здорові, майтеся гаразд. Бережіть себе.

※ Чому ці слова називають *словами ввічливості*? Значення терміна *етикетні формули* з'ясуйте за **Словничком юного мовознавця.** Яка роль таких слів у спілкуванні?

20 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Прочитайте подані окремі репліки діалогів спочатку мовчки. Визначте вжиті в них етикетні формули. Домисліть відповідь або запитання уявному співрозмовникові. Усно відтворіть записані діалоги із доповненнями в парах.

1. — Вибачте, будь ласка, мені не зовсім зрозуміле це правило. Урок, на якому це вивчали, я, на жаль, пропустив через хворобу

— ...

2. — ...

— Гаразд, завтра принесу обов'язково. Словник справді не тільки корисний, а ще й цікавий. Позичу тобі на тиждень, доки не візьмеш у бібліотеці.

3. — Дуже прошу, допоможи мені розв'язати цю задачу.

— ...

4. — ...

— Спасибі, бабусю, за запрошення. Прийду без запізнення!

※ Назвіть почуття, передавані в діалогах за допомогою етикетних формул.

21 **Зорієнтувавшись в умовах спілкування, складіть і розіграйте такі діалоги:**

- **Між однокласниками, одному з яких важко розібратись у можливостях інтерактивних занять у дистанційному навчанні. Товариш пояснює йому, як підключитися до уроку в режимі Zoom-конференції. Використайте етикетні формули висловлення вдячності (на вибір).**

Щиро (сердечно) дякую. Дуже вдячний (вдячна).
Не знаю, як і дякувати тобі. Будь ласка. Нема за що.

- **Між п'ятикласницею та її братом-першокласником, який вирішив, що вже «переріс» книжки і всю потрібну й цікаву йому інформацію віднині здобуватиме за допомогою ґаджета. Використайте етикетні формули чемного заперечення (на вибір).**

Ні; ні це не так; я не згодна (згоден); це не точно;
так не можна; ти не маєш рації; ти помиляєшся.

22 **Прочитайте діалог-телефонну розмову. Дайте відповіді на подані після тексту запитання.**

— Добрий день. З ким я говорю?

— Здрастуйте. Це Сергій.

— Ти вчишся чи працюєш?

— Вчуся в п'ятому класі.

— Я — товариш твоєї сестри. З нею сталося лихо, їй потрібна допомога.

— Що трапилось? Хто ви? Як вас звуть?

— Усе розкажу, коли зустрінемось. Тоді ж і познайомимось. Чекаю тебе навпроти твого будинку. Визирни у вікно, щоб я тебе побачив.

— Що трапилося з Оксаною? Я потелефоную мамі на роботу...

— І не думай. Оксана заборонила розповідати щось батькам. Маєш винести гроші, я їй передам. Ти ж знаєш, де гроші лежать?

Що є правильним: продовжувати таку розмову чи завершити її? Якщо продовжувати, то що і як слід сказати?

- Що свідчить про те, що незнайомець може виявитися шахраєм? До кого слід негайно звернутися по допомогу?
- Чим ситуація небезпечна для хлопчика і його родини?

23 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте уривки зі спілкування на форумі.

Ігор Іванович	Дата: 15. 10 Повідомлення # 42
Група: користувачі Статус: offline	Шановні юні футболісти! Запрошую вас до тренувань у групі олімпійського резерву. Багато хорошого чув про вас від вашого вчителя фізичної культури! Особливо цікавлять мене Сергій Петренко та Олег Панченко з 5-Б класу. Чекаю вас у неділю на кінцевій зупинці автобуса 79-го біля станції метро «Дарниця» о 12 годині. З собою візьміть спортивну форму. Батькам про нашу зустріч не кажіть, розповісте пізніше, нехай це стане для них сюрпризом.

- Чи потрібно показати це запрошення батькам? Чи варто на нього відповідати?
- У чому полягає загроза такого знайомства і такого листування? Розкажіть про це.

24 Прочитайте осучаснені народні прислів'я.

1. По смартфону зустрічають, по розуму проводжають. 2. Два рази подумай, один раз видали. 3. Не клавіатура друкує, а розум.

- Як ви ставитесь до складання про сучасні технічні засоби віршиків, прислів'їв, загадок, коломийок? Чим спричинена така творчість? Чи корисна? Чим саме?

25 Пофантазуйте: кого з улюблених героїв прочитаних книжок (персонажів мультфільмів) ви хотіли б «познайомити»? На яку тему вони могли б, на вашу думку, поспілкуватися? Чим була б така розмова цікавою, скажімо, для ваших однокласників та однокласниць? Складіть про це розповідь обсягом 4–5 речень (усно).

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

слово текст мова речення інформація

§ 2. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

26 **Роздивіться малюнки. Доберіть до кожного заклик, виражений реченням.**

Пригадайте, що називається реченням.

27 **Прочитайте. Доведіть, що висловлення є текстом.**

Людина — частина живої природи. Вона живе серед природи і бере з неї все необхідне для життя: повітря, воду, продукти харчування, одяг, корисні копалини.

Від інших живих істот людина відрізняється тим, що має розум, а відтак може мислити, творити, спілкуватися з іншими.

Забруднювати природу люди не мають права. Чим більше відходів вони викидають у довкілля, тим більше мікробів, тим більше хвороб. Від стану навколишнього середовища залежить здоров'я людей. Отже, слід пам'ятати: «Здоров'я природи — здоров'я людини».

Визначте тему та основну думку тексту.

З чого складається текст? Звіртеся з правилом.

Ви вже знаєте, що
- текст утворюється з речень;
- речення складається зі слів;
- слова утворюються зі звуків.

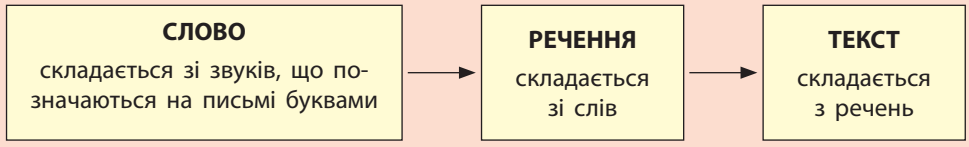

28 **Подані речення запишіть у такій послідовності, щоб вони утворили текст.**

Якось засперечалися вони, хто головніший. Адже обидві пори року гарні й багаті. Прийшли до людей, щоб їх розсудили. Зима ж принесла глечик пухнастого снігу. У Літа в руках яскравіли чудові квіти. Помирили люди сперечальників. Жили-були Літо й Зима.

- Доберіть до утвореного тексту заголовок, який передає його тему.
- Прочитайте слова, з яких утворене останнє речення записаного вами тексту.

Текст — це група речень, об'єднаних між собою темою (змістом), основною думкою та граматично.

Тема тексту — це його зміст, те, про (або про кого) в ньому йдеться.

Основна думка тексту — те, заради чого його було створено (чого він навчає, до чого закликає, від чого застерігає).

Заголовок тексту стисло передає його тему або основну думку.

Засобами граматичного зв'язку речень у тексті є:
- послідовність розташування речень;
- порядок слів у реченнях;
- інтонування речень.

29 **Зі слів кожного рядка, розташувавши їх у потрібній послідовності, складіть і запишіть речення на чернетці. З утворених речень, розмістивши їх у потрібній послідовності, складіть текст, запишіть його в зошиті.**

- Світ, є, надзвичайно, України, багатим, тваринний.
- Майже, він, сорок тисяч, нараховує, тварин, видів.

- Часом, кількість, останнім, зменшується, тварин, проте, деяких.
- України, світ, потребує, тваринний, захисту, дбайливого, і, ставлення.

- Якою частиною мови є кожне слово в кожному з рядків?
- Назвіть звуки, з яких складаються слова, подані в першому рядку.
- Назвіть букви, якими передане на письмі кожне зі слів першого рядка.
- Визначте тему записаного тексту, доберіть до нього заголовок.
- Прочитайте утворений текст, правильно його інтонуючи.

Тему тексту автор розкриває поступово: він переходить від однієї частини теми до іншої.

Частина загальної теми тексту називається **мікротемою.**

Мікротему розкривають кілька речень тексту. З-поміж цих кількох речень завжди є найбільш значуще (**тематичне).** Воно передає найважливішу, **ключову думку**, саме в ньому сформульовано **мікротему тексту** (одну з частин його загальної теми), яку розкривають ці речення.

Скласти план тексту — означає визначити в тексті мікротеми, чітко й стисло їх сформулювати.

Мікротеми тексту — це пункти його плану.

Частина тексту, об'єднана однією мікротемою, називається **абзацом**. Кожен абзац записують з нового рядка.

Текст має так будову: початок (зачин), основну частину та кінцівку.

Зачин готує до сприйняття того, про що йдеться в тексті.

В основній частині розкривається зміст (тема) тексту.

Кінцівка — це завершення тексту, своєрідний підсумок усього висловленого.

30 **Прочитайте текст, визначте його тему. Доберіть заголовок, який передає тему тексту. Визначте в тексті зачин і кінцівку.**

Вирішили птахи обрати собі короля. Панувати над ними мав той, хто може злетіти найвище.

У призначений день і час усі птахи злетіли у височінь. Поміж них була крихітна слабенька пташечка корольок. Вона вмостилася орлові на хвіст, а той і не помітив.

Вище за всіх злетів у небо орел. Тоді пташечка спурхнула з його хвоста й підстрибнула ще вище.

Засміялися птахи, але на королька не розгнівалися. У кого не вистачає сили, той бере кмітливістю.

А королем птахи обрали орла (*Народна творчість*).

- Визначте і сформулюйте мікротеми тексту (пункти плану). План запишіть.
- Перекажіть текст за планом (усно). Чи допоміг вам план у переказуванні? Чим саме?
- Чи справедливо, на вашу думку, вчинили птахи? Відповідь обгрунтуйте.
- Пригадайте випадок, коли ви або хтось із ваших друзів виявили особливу кмітливість. Розкажіть по це.

31 **Складіть і запишіть текст (4–5 речень) на одну з тем:**

- Я вчусь цінувати природи красу.
- Що означає бути природі другом.

- У складеному тексті визначте зачин і кінцівку.
- До створеного тексту доберіть заголовок.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ТИПИ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА, ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПРОСТИМ ПЛАНОМ

32 **Розгляньте таблицю. Чи можна сказати, що котрийсь із типів мовлення трапляється у спілкуванні частіше за інші? Поясніть.**

ТИПИ МОВЛЕННЯ		
НАЗВА ТИПУ МОВЛЕННЯ	**НА ЯКЕ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ ВИСЛОВЛЕННЯ ЗАГАЛОМ**	**ПРО ЩО ЙДЕТЬСЯ У ВИСЛОВЛЕННІ**
Розповідь	що відбулося? відбувається? відбудеться?	про дії особи або предмета, про події
Опис	який? яка? яке? які?	про ознаки предмета або явища

Роздум	чому?	про причиново-наслідкові зв'язки між явищами, діями, ознаками
Оцінка предмета або явища	який? яка? яке? які?	про ставлення до предмета або явища, його значення

33 **Прочитайте. З'ясуйте, до якого типу мовлення належить кожен з уривків.**

I. До початку навчального року Сергієві обіцяли подарувати омріяний смартфон. І ось цей день настав. Батьки з сином вирушилидо магазину, де й було вибрано пристрій. Передовсім попросили консультанта, щоб той показав, як смарфоном користуватися. Той пояснив, як увімкнути й вимкнути телефон, як уникнути заблокування, не видалити випадково потрібні програмні файли. Щасливий хлопець подякував за подарунок і чимдуж побіг до друзів — похвалитися чудовим придбанням (*З журналу*).

II. Смартфон має форму прямокутника з плавно вигнутими лініями. Прилад виготовлений із синтетичного матеріалу. Вага смартфона — усього 137 г. Колір задньої кришки й передніх панелей — чорний. Екран досить великий, із вигнутим склом. Кнопка швидкого запуску приємна на дотик і зручна в користуванні (*З рекламного буклета*).

- Витлумачте зміст сучасного прислів'я *Не наявність смартфона зробить тебе розумним, а мудре його використання.* Який тип мовлення ви оберете для відповіді на це запитання? Звіртеся з поданою вище таблицею.
- Уявіть, що, спілкуючись телефоном, ваш товариш розпитує вас: який він, твій телефон? Який тип мовлення ви оберете для відповіді? Чому?

Опис — це висловлення, у якому йдеться про ознаки предмета.

Ці ознаки можуть бути:

- постійними: *Сніжинка маленька, біла, візерунчаста.*
- тимчасовими: *Опале листя пожовкле, сухувате.*

Опис предмета не слід сплутувати з **оцінкою предмета**, хоч оцінка, як і опис, відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Опис предмета передає такі ознаки предмета і його частин, як розмір, форма, колір (сприймається зором), запах (сприймається нюхом), звуки, гучність (сприймається слухом). **Оцінка предмета** є результатом людського мислення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Предмет	Опис предмета	Оцінка предмета
груша	велика, блискуча, рум'яна, смачна, ароматна...	гарна, чудова
соловейко	маленький, сіренький, прудкий, голосистий...	прекрасний, неймовірний

34 **Прочитайте речення. Укажіть ознаки предмета. Визначте оцінні слова. Поясніть, як ви їх розрізнили.**

1. Годинник металевий, блискучий, гарний. 2. Фотографія стара, пожовкла, потерта, але чудова, така мені близька й рідна! 3. Троянда рожева, ароматна, несказанно приваблива. 4. Невеличкий, у блискучому чорному корпусі ноутбук надзвичайно цікавий для мене, хоч і не дуже гарний на вигляд.

У більшості текстів є основний тип мовлення і є допоміжні. Так, якщо до тексту в цілому можна поставити питання *що відбулося*?, основний тип мовлення — розповідь. Якщо якийсь фрагмент (частина, уривок) тексту відповідає на питання *який? яка? яке? які?,* цей фрагмент — опис (предмета, тварини тощо).

35 **Прочитайте казку. Який тип мовлення покладено в основу її тексту (є основним)?**

Був собі пастушок Степан. Умів він на сопілці грати. А ще вмів гарні сопілки вирізати.

Погнав якось хлопець овець пасти. Дістав сопілочку. Змайстрована вона з калинової гілки. Сопілка довгенька, зсередини порожня. В один кінець гілочки вставлене денце з отвором для вдування повітря. Денце вузесеньке, як щілинка. У гілочці прорізано шість невеликих дірочок.

Сів пастушок на пасовиську й почав грати. Де не взявся Змій. Почав він благати переляканого хлопця, щоб віддав йому сопілку. Давно Змієвисько мріяв навчитися на сопілці грати. «Подаруй! — просив він. — Зроби таке добро!»

Так умовляв хлопця Змієвище, так благав, що той погодився помінятися зі Змієм на те, що для нього найдорожче. Віддав Змій Степанові навзамін золоте яблуко. Як ударити по тому яблуку травинкою, воно дасть усе, що тільки забажаєш.

Те чарівне яблуко Степан береже. Воно невеличке, кругле. Шкірка на ньому жовта, гладенька та блискуча. Запах у яблука сильний, приємний. Бере Степан те яблуко, коли треба комусь допомогти (*З журналу*).

Виконайте тестові завдання.

1. В основу тексту казки покладено
А розповідь
Б опис
В роздум

2. У тексті казки поєднано
А розповідь і роздум
Б розповідь і опис
В розповідь, опис і роздум.

3. У тесті казки є опис
А сопілки
Б сопілки і Змія
В сопілки та яблука

Відшукайте в тексті казки описи предметів. Прочитайте їх.
Чим ви керувалися, визначаючи описи?

36 **Прочитайте. Визначте покладений в основу тексту основний тип мовлення. Відшукайте опис предмета, прочитайте його вголос.**

Для українців чебрець є символом Батьківщини. Гілочку цієї рослини наші предки брали з собою, коли від'їжджали на чужину. Недарма кажуть, що того, хто світом мандрував, чебрець від лиха рятував. Своїм сильним запахом квіти чебрецю оживлювали пам'ять про рідний край.

Інші назви рослини — євшан-зілля, материнка, богородицька трава.

Чебрець — невеликий кущик, заввишки усього від 20 до 40 см. Стебельця невисокі й тонкі. Листочки дрібні, жорсткі, видовженої форми. Знизу листя рослини має добре помітні жилки.

Кожне стебло закінчується пишним суцвіттям. Квіточки, з яких ті суцвіття утворені, дрібнесенькі. Колір квіток — рожевий, ліловий або білий. Квіти чебрецю мають приємний аромат. Враження таке, ніби кущ дихає запашним медовим духом.

Плід чебрецю нагадує формою горішок. Він невеликий, овальний, брунатного кольору.

Чебрець — чудовий медонос. Мед із чебрецю вирізняється чудовим ароматом і вишуканим смаком. Ця скромна на вигляд рослина має чудодійні цілющі властивості (*З журналу*).

- Складіть і запишіть план поданого в тексті опису рослини.
- Прочитайте текст ще раз, випишіть ключові (найважливіші для передавання опису рослини) слова.
- За планом і з опорою на ключові слова усно перекажіть опис рослини.

37 **Уявіть котрийсь «чарівний» предмет, про який ідеться в казках або фантастичних художніх творах: шапку-невидимку, чарівну паличку тощо. Пофантазувавши, складіть і запишіть художній опис такого предмета.**

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- У чому різниця між текстом і висловленням? Які основні ознаки тексту?
- Що називається темою тексту? Що таке мікротема?
- Як скласти план тексту?
- Які слова тексту називають ключовими?
- Від чого залежить поділ тексту на абзаци?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 3. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

38 **Прочитайте народну оповідь. З ким зі співрозмовників ви згодні? Чому?**

Зібралися якось люди й засперечалися, яке слово в світі найважливіше.

— Здоров'я, — каже хворий.

— Молодість, — говорить старий.

— Хліб, — мовить голодний.

— Правда, — стверджує мудрець.

Тут визирнула з кутка дитина й тихо промовила:

— Мама...

- Чому люди розуміли думки співрозмовників з одного-єдиного слова? Який зміст було в кожне зі слів вкладено?
- Усно продовжіть кожен рядок.

- Здоров'я — гарне самопочуття...
- Молодість — енергійність....
- Хліб — благополуччя...
- Правда — відсутність обману...

Зміст, укладений у слово народом — творцем певної мови,те, що слово означає, становить **лексичне значення слова**.

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її **лексику** (від грецького слова lexsis — слово).

Розділ науки про мову, що вивчає всі наявні в мові слова, називається **лексикологією.**

Лексичне значення слова не слід сплутувати з його граматичним значенням. **Граматичне значення** вказує на належність слова до певних частин мови та його граматичні ознаки.

ПОРІВНЯЙТЕ:		
Слово	**Лексичне значення**	**Граматичне значення**
здоров'я	Стан організму, при якому добре діють усі його органи; сила, енергія.	Іменник середнього роду, Н. в. одн.

міркувати	Думати, роблячи певні висновки, правильно оцінювати, обмірковувати.	Дієслово, неозначена форма.
цінність	Важливість, значущість чого-небудь.	Іменник жіночого роду, Н. в. одн.

- З будь-яким із поданих у таблиці слів (на вибір) усно складіть речення.
- На яке значення слова — лексичне чи граматичне — ви зважали передовсім? З якої причини?
- Чи могли б ви скласти зі словом речення, не поставивши це слово в потрібній граматичній формі? Чому?

39 **Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.**

1. Одна *Батьківщина*, і двох не буває (*Н. Бакая*). 2. *Прапор* нашої Вкраїни має колір жовто-синій (*Г. Чубач*). 3. Наш герб — *тризуб*,це воля, слава й сила (*Н. Поклад*). 4. Тут мамина пісня *лунає* і нині. Її підхопили поля і гаї (*Н. Бакая*). 5. Посади калину, хай *червоні грона* нахиляють низько до землі гілля (*Ф. Малицький*).

- Визначте граматичне значення виділених слів (якою частиною мови є, граматичні ознаки).

Лексичні значення слів пояснюють у **тлумачному словнику**.

Словник складається зі **словникових статей**. Кожна з них розпочинається словом, яке пояснюють. Таке слово зветься **заголовним**. Після заголовного слова подаються його граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого й середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо). Далі витлумачується лексичне значення слова.

Наприклад:

ДРУ́ЖБА, *-и, ж.* Добрі, приязні стосунки на основі взаємної прихильності і відданості.

ПРИВІ́ТНИЙ, *-а, -е.* Який добре, щиро, при'язно ставиться до оточення; доброзичливий.

40 **Витлумачте лексичне значення поданих слів. За потреби зверніться до Тлумачного словничка.**

Вислів, кмітливий, гуртувати, гумор, вчасний, мріяти, чепурний.

- Із двома словами (на вибір) усно складіть речення.
- Назвіть серед слів іменники, прикметники, дієслова. Визначте граматичне значення кожного слова.

41 **Визначте за поданим лексичним значенням слова — назви почуттів людини. Скористайтеся довідкою.**

1. Відсутність сумнівів, переконаність у правильності своїх вчинків, у своїх силах і можливостях. 2. Пошана, прихильне й поважане ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визна́нні гарних якостей або заслуг. 3. Збентеження, розгубленість, засоромленість. 4. Піднесеність творчих сил, бажання творити.

ДОВІДКА

Повага, впевненість, натхнення, зніяковілість.

- Чи часто ви переживаєте натхнення? Чим здебільшого це почуття спричинене? Розкажіть про це.
- Чи допомагає кожному з нас знання назв людських почуттів усвідомлювати внутрішній світ — інших людей та свій? Наведіть приклади.
- Якими частинами мови є всі подані в довідці слова? Назвіть властиві цій частині мови граматичні ознаки.

42 **Перепишіть. Витлумачте лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до Тлумачного словника.**

1. А серце тягнеться до слова, бо зігріває *рідна* мова (*В. Кикоть*). 2. Моя рідна українська мово, я *люблю* твоє співуче слово (*О. Довгоп'ят*). 3. *Бережімо* і плекаймо мову, не цураймось батькового слова! (*В. Григоренко*). 4. Велике й *мудре* слово у народу. Збагнути треба його силу й вроду (*О. Довгий*). 5. Немов іржа залізо роз'їда, так груба річ калічить наші душі. Нам *суржикова* мова набрида (*С. Жук*).

- Поясніть відмінність між лексичним і граматичним значенням слова.
- Чи впливає на вдосконалення мовлення людини збагачення її словникового запасу? Як саме?
- Чи може припинитися збагачення словникового запасу людини? Відповідь проілюструйте прикладами з життя вашої родини.

До **лексичних помилок** відносять уживання слова в невластивому йому лексичному значенні (*вірна відповідь* — замість *правильна*); використання перекручених слів (*калідор, транвай*); уживання замість слів української мови *росіянізмів* (слів російської мови).

43 Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА

Прочитайте речення, визначте допущені в них лексичні помилки. Скористайтеся підказкою. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Іспит з державної мови здають у всіх учбових закладах. 2. Щоб справитися з любим завданням, школяр має навчитися користуватися словниками і справочниками. 3. Я рахую, що відвідувати книжний магазин потрібно почаще.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~іспити здають~~	іспити складають
~~учбовий заклад~~	навчальний заклад
~~справитися~~	впоратися
~~почаще~~	якнайчастіше
~~люба вправа~~	будь-яка вправа
~~книжний магазин~~	книгарня (книжковий магазин)
~~справочник~~	довідник
~~я рахую, що...~~	я вважаю, що... (на мою думку,...)

- Які з помилково вжитих і виправлених вами слів слід віднести до росіянізмів? Поясніть, чому таких слів потрібно уникати.

- Складіть висловлення «Від суржику рятує нас словник» (усно).
- Сформулюйте 2–3 поради однокласникам щодо використання тлумачного словника.

44 **Зайшовши після уроків до кабінету математики, ваш однокласник виявив забутий кимось з учнів головний убір. Учень виклав на шкільній сторінці Фейсбука словесний опис знахідки. Проте ніхто не відгукнувся, можливо, через те, що в описі було допущено змістові та лексичні помилки. Виправте помилки, описавши поданий на фотоілюстрації головний убір. Відредагований опис запишіть у зошиті.**

Знайдено блакитний хлопчатобумажний капелюх. Над твердим козирком срібними нитками нашито тризубець, з лівого боку написано «Слава Україні».

ПІДКАЗКА

Кашкет, бейсболка, бавовняний, дашок (*козирок*), *м'яке/тверде денце, вишивка, напис.*

45 **Прочитайте. Пригадайте, чи доводилося вам чути від інших або й уживати слова-покручі. Як ви ставитеся до вживання таких слів? Чому?**

Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова. Погано, якщо вона відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову. Так створюється мовний по́круч чи, як кажуть у нас, в Україні, суржик (*За Б. Антоненком-Давидовичем*).

- Поясніть відмінність *суржику* від *лихослів'я.* Значення обох слів з'ясуйте за **Словничком юного мовознавця**.
- Як ви розумієте слова педагога Василя Сухомлинського: *Говорити скаліченою мовою — все одно, що грати на розстроєній скрипці*? Якою мірою ви згодні з цим висловом?

§ 4. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ)

46 **Прочитайте народну легенду. Як вона пояснює походження назви криничного журавля? Якими особливостями свого вигляду птах журавель і криничний журавель подібні?**

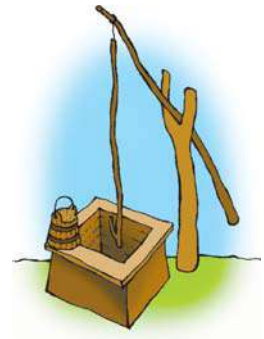

Якось малий хлопчик заблудився в лісі. Довго блукав хащами, аж ось натрапив на глибоку криничку. Хлопчина так знесилів, що не зміг дістати з криниці води.

Тут у небі з'явився журавель. Птах опустився біля криниці, нагнув довжелезну шию й дістав для хлопчика води.

Прибуло в малого сили, і знайшов він стежку додому. Розповів про свою пригоду батькам і сусідам.

У пам'ять про доброго птаха люди почати лаштувати біля криниць пристрої, схожі на журавля. За допомогою таких пристроїв дістають воду. А назвали таку криницю — криниця-журавель (*З журналу*).

Відгадайте загадки.

1. Які ноги заввишки, такий ніс завдовжки, по болоту чеберяє, всім жабам рахунок знає. 2. Там буває, де криниця, називається, як птиця.

За кількістю значень слова бувають однозначні та **багатозначні.**

До однозначних слів належать власні назви (*Україна, Київ, Десна, Чумацький Шлях*), терміни (*іменник, присудок, кисень, радіус*).

Більшість слів мають по кілька значень, тобто є багатозначними.

У тлумачному словнику різні значення багатозначного слова подають в одній статті й нумерують цифрами. Наприклад:

ЖУРАВЕ́ЛЬ, -вля, ч. 1. Великий перелітний птах з довгими ногами та довгою шиєю, прямим гострим дзьобом. 2. Жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягання води — за схожістю з довгою шиєю журавля. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцюристи зображують журавлів.

ЗЕМЛЯ́, -і, ж. 1. Суша (на відміну від водного простору). 2. Ґрунт, верхній шар кори нашої планети. 3. Розсипчаста темно-бура речовина, що входить до складу кори нашої планети. 4. Територія, що перебуває в чиємусь володінні, користуванні. 5. Країна, держава. 6. Третя від Сонця планета сонячної системи, яка обертається навколо своєї осі і навколо Сонця.

Багатозначні слова називають предмети, ознаки, дії, у чомусь подібні між собою.

47 **Прочитайте прислів'я. Яке лексичне значення має в кожному з речень слово *земля*?**

1. Людина без рідної землі як соловей без гнізда. 2. На необробленій землі лиш бур'ян росте. 3. Чужа земля — болото, рідна — золото. 4. Земля потребує доброї погоди, доброго насіння, доброго робітника. 5. Бувайте здорові, як риба, веселі, як весна, робочі, як бджола, багаті, як земля! 6. Хвали море, але тримайся землі. 7. У Землі супутник Місяць, у людини — книжка.

48 **Запишіть однозначні й багатозначні слова у дві колонки.**

Дніпро, голова, автобус, урок, космодром, телевізор, душа, лексикологія, барвінок, суфікс, ручка.

- З одним із багатозначних слів (на вибір) складіть два речення (усно), у яких слово матиме різні лексичні значення.
- Поясніть, чому головна значуща частина слова, як і підземна частина рослини, зветься *корінь*?
- Чому пристрій, що дає користувачеві можливість взаємодіяти з комп'ютером, зветься *мишкою* (від англ. mous)?

49 **Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. Багатозначні слова підкресліть.**

1. Золото добувають із з..млі, а знання — з кн..жок. 2. Наука — срібло, практика — золото. 3. Місяць на небі, зіроньки сяють. 4. Літній тиждень важл..віший за з..мовий місяць. 5. Як голова с..віє, то чоловік мудріє. 6. До булави треба голови. 7. Де голова в крик, там роботи — пшик.

- Витлумачте значення прислів'я *Біда тому колективу, де голова без голови.*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ СТИЛІ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТА НАУКОВОГО ОПИСУ ПРЕДМЕТА

50 **Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту.**

Виробники іграшок з Європи створили ляльку Барбі-космонавтку. Разом із працівниками Європейського космічного агентства лялька вирушила в тренувальний рейс.

Ця подія має надихнути дівчаток і жінок на вивчення математики, *інженерії* та ІТ-технологій. Знання цих предметів відкриє їм шлях до роботи в сферах космосу.

«Можливо, ця історія запалить іскру в серці якоїсь дівчини», — говорить італійська *астронавтка*, на яку Барбі дуже схожа. Цій мужній дослідниці належить *рекорд* тривалості участі в космічному польоті.

В Україні нещодавно створили ляльок Барбі, подібних до княгині Либеді, княгині Ольги, народної *депутатки* Яни Зінкевич, *реперки* Alyona Alyona та інших.

- Поясніть лексичні значення виділених слів. За потреби звіртеся з поданим у кінці підручника **Тлумачним словничком**.
- Як ви ставитеся до іграшок, подібних до конкретних людей? Чи хотіли б мати таку іграшку? Відповідь поясніть.

Де такий текст може бути оприлюднений: у збірнику наукових статей, документі (наказі чи протоколі), засобах масової інформації (Інтернеті, блозі, журналі)? Поясніть, що дає підстави це зрозуміти.

За різних умов спілкування про те саме ми говоримо чи пишемо по-різному, тобто використовуємо різні **стилі мовлення.**

Кожен зі стилів має свої особливості: своєрідні слова, будову речень тощо. Розрізняють такі стилі мовлення: *розмовний, науковий, художній, офіційно-діловий, публіцистичний.*

51 **Роздивіться таблицю. Розкажіть, у яких галузях життя використовують кожен зі стилів мовлення.**

СТИЛІ МОВЛЕННЯ		
Назва стилю	**Де використовують**	**Основні види**
Розмовний	у спілкуванні з близькими людьми, за неофіційних обставин	розмова на побутові теми, лист до близької людини
Науковий	у науці, освіті, техніці	наукова доповідь, наукова стаття, лекція, підручник
Художній	у художній літературі	оповідання, роман, п'єса, вірш
Офіційно-діловий	у державно-політичному, громадському житті, у службових стосунках	закон, постанова, наказ, заява, протокол, звіт, оголошення
Публіцистичний	у суспільно-політичному житті	інформація на вебсайті або в блозі, журнальна стаття, виступ на зборах, промова

52 **Прочитайте висловлення різних стилів. За яких умов спілкування можливе кожне з них? Хто адресат кожного висловлення?**

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розви-

ток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

З Конституції України

НАУКОВИЙ СТИЛЬ

Мова є засобом спілкування між людьми у різних сферах діяльності. Її призначення як реальної знакової системи, що використовується в певному соціумі (суспільному об'єднанні людей), полягає не тільки в пізнанні навколишньої дійсності, вираженні та повідомленні думок, а й у збереженні та передаванні від покоління до покоління національної самосвідомості, традицій культури та історичного досвіду суспільства.

З підручника

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ

Мати, мова, Батьківщина —
От і вся моя родина.
Батьківщина, мати, мова —
Три цілющих, вічних слова.
Батьківщина, мова, мати —
Нас повік не роз'єднати.

М. Сингаївський

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

Добре чаплі — усі чаплі світу говорять однією мовою. Куди б яка чапля не перебралася, вона може почуватися, як вдома. Мені ж не так. Мені потрібно, щоб звучала українська мова. Щоби постійно чути звуки, слова, фрази, інтонації української мови. Це — єдина річ, якої я не зможу отримати більше ніде у світі. Отже, найнеобхідніша для відчуття Батьківщини.

За Т. Прохаським

РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ

— Який урок ти найбільше любиш, Оленко?
— Літературу люблю. І мову також.
— А який усе-таки більше?

— Люблю читати. А який урок більше люблю, не замислювалась. Побіжу, бо вдома книжка цікавенна.

З розмови

53 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Скориставшись таблицею «Стилі мовлення», виберіть стиль висловлення, доречний у кожній із таких ситуацій спілкування:

- ви маєте виступити на засіданні шкільного гуртка;
- ви звертаєтесь до тренера/тренерки з проханням записати вас до спортивної секції;
- ви телефонуєте бабусі, щоб дізнатися, якої допомоги вона потребує;
- ви телефонуєте однокласникові/однокласниці, який/яка хворіє;
- ви пишете вірш у подарунок мамі на день народження.

54 Прочитайте уривки, доведіть, що кожен із них є описом предмета. Визначте стиль кожного з уривків: науковий чи художній. Звіртеся з поданим після вправи правилом.

1. Шапка красноголовця (підосичника) 5–25 см у діаметрі, подушкоподібна, з обвислою по краях шкіркою, волокниста, суха, червона, оранжева або бурувата. Пеньок гриба сірий, циліндричної форми, донизу потовщений, 8–14 см завдовжки, 1,5–3 см завтовшки. На свіжому зламі гриба — темний, синюватий наліт (*З підручника*).

2. Ось стоять два близнюки-красноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок. На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отаке красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки в мою руку. Такого я ще ніколи не бачив! (*За М. Стельмахом*).

Опис предмета може бути складений у науковому або в художньому стилях.

Мета **наукового опису предмета** — забезпечити точність інформації про розмір, форму, вагу, колір предмета тощо. Науковий опис здебільшого стислий, усі слова в ньому вжито тільки в прямому значенні.

Мета **художнього опису** — створити образ предмета, викликати до нього певне ставлення. У такому описі використовуються **художні засоби:** епітети, порівняння та ін.

55 **Прочитайте стислі описи предметів. Які з описів є науковими, які — художніми? Відповідь поясніть.**

1. Паска — високий хліб зі здобного тіста. Верхівка паски округла. Шапка паски прикрашена цукро́вою поливою, фарбованим пшоном або маком (*За В. Супрененком*). 2. Гарбуз великий, круглий, як м'яч, жовто-коричневий. Усередині має запашну жовтогарячу м'якоть уперемішку з білим смачним насінням (*І. Сенченко*). 3. Висота горщика дорівнює його ширині в найширшому місці. Нижню частину горщика звужено. Форма посудини обтічна (*За Н. Крутенко*). 4. Кактуси є маленькі й круглі, ніби зелені їжаки. А є й великі, стовбуристі, схожі на якихось доісторичних ящерів (*В. Нестайко*).

- Запишіть речення, які є художніми описами предметів.
- Укажіть ужиті в описах художні засоби.

56 **Створіть і запишіть за самостійно складеним планом художній опис предмета, необхідного вам у щоденному житті (пенала, мобільного телефона, ключа тощо).**

§5. ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ (ПОВТОРЕННЯ)

57 **Прочитайте. У яких реченнях виділені слова вжито в їх первинному значенні? У яких ці ж слова є образними назвами ознаки чи дії?**

І. 1. *Солодкий* смак їжі зазвичай пояснюють наявністю цукру (*З кулінарної книги*). *2. Солодкий* вітер віє з-за

Дніпра (*Д. Павличко*). 3. *Для нас у рідній краю навіть дим солодкий та коханий* (*Леся Українка*).

II. 1. Аж ось і дітвора *біжить* (*Т. Шевченко*). 2. Куди *біжить* дорога? (*Є. Гуцало*). 3. Якось так *біжить* мені час, що я його не помічаю (*М. Коцюбинський*).

Чи можна сказати, що виділені в реченнях слова вжито в їх прямому та переносному значеннях? Звіртеся з правилом.

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому й переносному значеннях.

Пряме значення — це властиве слову звичайне значення.

Переносне значення — о́бразна назва ознаки предмета, явища, дії. Переносним його називають тому, що мо'вець свідомо переносить назву предмета (ознаки, явища) на інше, бо ці предмети чимось подібні одне до одного.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Пряме значення	**Переносне значення**
гострий ніж	гостре слово
тепла вода	тепла зустріч
схопити за плече	схопити суть
обступили люди	обступили сумніви

У статтях тлумачного словника переносне значення слова подається під окремою цифрою з позначкою ***перен.*** Наприклад:

ГНІЗДО́, -а, с. 1. У птахів, комах і т. ін. місце житла, кладки яєць і виведення малят. 2. *перен*. Місце проживання сім'ї, оселя.

МЕДО́ВИЙ, -а, -е. 1. Який стосується меду; виготовлений із меду. 2. Подібний до меду (кольором, смаком, запахом та ін.). 3. *перен.* Занадто люб'язний, підлесливий.

Уживання слів у переносному значенні робить мовлення образним, поетичним.

Найчастіше слова в переносному значенні вживають у художньому стилі мовлення.

58 **Прочитайте подані парами словосполучення. Укажіть, у якому випадку багатозначні слова вжито у прямому значенні, у якому — в переносному? Подібність яких ознак, предметів чи явищ стала основою вживання слів у переносному значенні?**

Медовий пряник, медові слова; золоті прикраси, золоті руки; сміється дівчина, сміється сонце; дорога до школи, дорога до мети; крила сокола, крила пісні; крутий берег, крутий характер.

Як ви розумієте зміст речення *Міліють душі, як всихає пісня* (*Ф. Руденко*)?

59 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Складіть і запишіть по два словосполучення, у яких подані слова вживались би у прямому і переносному значеннях. За потреби граматичну форму слів (рід, число) змінюйте.

ЗРАЗОК → *Влучний постріл, влучна характеристика.*

Шовковий, срібний, вільний, відкрити, намалювати.

60 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Складіть усно речення, у яких подані в таблиці слова вживалися б у вказаних прямому й переносному значеннях.

Слово	Пряме значення	Переносне значення
зірка	Небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів	Видатний діяч (літератури, кіномистецтва, телебачення, спорту та ін.).
почерк	Манера написання літер, характер письма.	Спосіб робити щось інакше за інших, особливо, по-своєму.
колючий	Такий, що коле.	Насмішкуватий, недоброзичливий.
м'який	Такий, що угинається, легко подається при дотику, натискуванні.	Такий, що легко піддається чужому впливові, піддатливий.

Складіть і запишіть жартівливе висловлення «Зірка нашої школи», подані в таблиці слова використавши тільки в переносному значенні.

61 Прочитайте. Випишіть з речень слово *слово* разом із означенням.

ЗРАЗОК → *Бездумне слово схоже на полову. — Бездумне слово.*

1. Якби ти знав, як много важить слово, одно сердечне, теплеє слівце! (*І. Франко*). 2. Солодкії слова приманюють великого й малого, — то вже така дурниця світова (*Л. Глібов*). 3. Боюся слів красивих, та нещирих (*Н. Кир'ян*). 4. Із вуст твоїх течуть слова льодові (*О. Кононенко*). 5. Золоте наше слово, шовкове (*В. Гужва*).

- Розкрийте переносне значення епітетів-означень у виписаних словосполученнях.

62 **Прочитайте уривок, визначте його стиль. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні.**

Небо похмурнішало. Сонце невдоволено наморщило сиві хмаряні брови. Вітер тихенько заплакав десь у траві. Од наморщених брів сонця попливли безшумні суворі тіні.

За мить сонце розправило брови й добродушно, задоволено усміхнулось. Тіні нишком, пригнувши голову, помчали за обрій. Степ засміявся. Вітер вистрибнув із гриви трав, закрутив хвостом, а тоді пустотливо й ніжно притулився щічкою до степу (*За В. Винниченком*).

- Які картини намалювали у вашій уяві образні вислови *сонце задоволено усміхнулось, вітер закрутив хвостом*?
- Для текстів якого стилю мовлення властиве вживання слів у переносному значенні? Яким вони роблять текст?

63 **Складіть і запишіть висловлення про осінній ліс (парк, вулицю), увівши в нього опис природи. Уживайте подані слова в переносному значенні. Уживайте епітети та порівняння.**

Золотий, сумний, сердиться, сіється, ллється.

У якому стилі мовлення ви склали висловлення? Чим зумовлено вибір стилю?

64 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Слова, вжиті в переносному значенні, підкресліть.**

1. Холодний вiт..р осінню д..хнув (*Т. Севернюк*). 2. До з..млі вже пр..хилився зоряний вечір (*М. Стельмах*). 3. Уже туман пл..ве, бр..де на полем (*Є. Плужник*). 4. Хмара заблудилася на небі й ро..плакалась (*За С. Мудрик*). 5. Тьохнула перша дощина. Защ..бетало дощем (*Б. Олійник*). 6. Ан..беса блакиттю захл..нулись (*М. Луків*). 7. І вiт..р не співає вже, а свище (*М. Гриценко*). 8. Після бурі та грому в'ється стежка додому (*М. Рудь*).

Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами в реченні.

65 **Складіть і запишіть висловлення обсягом 4–5 речень на одну з поданих тем (на вибір). Уживайте слова в переносному значенні.**

- Хто перший посіяв у моїй душі зерна добра.
- Хто є для мене скарбницею мудрості.
- Від чого очі моєї мами світяться щастям.

§6. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СИНОНІМИ (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО). СИНОНІМІЧНИЙ РЯД. РОЛЬ СИНОНІМІВ У МОВЛЕННІ. ВИКОРИСТАННЯ СИНОНІМІВ

66 **Прочитайте. Визначте стиль тексту. Про яку групу слів за значенням йдеться в тексті?**

Ті самі предмети, ознаки й дії можуть називатися різними словами. Так, людину, яка нічого не боїться, можна назвати *сміливою*, а можна *хороброю, відважною, мужньою, героїчною*. Кожне з цих слів до основного значення (*сміливий*) уносить новий відтінок, виражаючи різний ступінь якості. Слова *багряний, пурпуровий, кумачевий, кармінний, пунцовий, малиновий, кали'новий* передають різні відтінки одного, основного *червоного* кольору (*За Г. Передрій, Г. Смоляніновою*).

- Як ви розумієте вислови *відтінок кольору* та *відтінок значення слова*? Поясніть.
- Що ви вже знаєте про синоніми? Чи намагаєтесь уживати їх у своєму мовленні? З якою метою?

Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням, називають синонімами.

Наприклад:

говорити *— розмовляти, казати, промовляти, балакати, висловлюватися, гуторити, мовити, ректи, бубоніти, щебетати, воркувати, жебоніти, лепетати, цвенькати, просторікувати, белькотіти, патякати, тарторити, подейкувати, гугнявити, мимрити.*

Синоніми утворюють **синонімічні ряди, або гнізда.** У кожному синонімічному ряду є **опорне (стрижневе) слово, яке найчіткіше виражає загальне значення синонімів:**

Наприклад:

швидкий *— прудкий, хуткий, квапливий, миттєвий, раптовий, блискавичний, моторний, жвавий, енергійний, рухливий.*

Слова, що утворюють синонімічний ряд, здебільшого належать до однієї частини мови.

У тлумачних словниках синоніми часто використовують для пояснення значень слів.

Існують спеціальні **словники синонімів.**

67 **У поданих реченнях визначте синоніми до слова *йти.* Які відтінки значення слова передаються кожним із них?**

1. Простували люди дорогою (*В. Барка*). 2. Бійці крокували поруч (*Григорій Тютюнник*). 3. Довго ще стежиною петляв я (*П. Перебийніс*). 4. Чимчикують там діти до школи (*І. Драч*). 5. Потихеньку шкандибає бабця (*Ю. Обжелян*). 6. Ледве дошкутильгав до автомобіля, а далі поцуприкував до старезного платана (*Ю. Обжелян*). 7. Богдане, чапай сюди. Ти чого притарабанився? (*М. Стельмах*). 8. І я летіла. Боже мій, куди? Не бачила ні стежки, ні дороги (*О. Лозова*). 9. Це ми присурганились. Так скучили за вами! (*М. Стельмах*).

- Зробіть висновок: яка роль синонімів у мовленні?

68 **Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній граматичній формі слова-синоніми.**

1. Мужність і... ведуть до перемоги. 2. Мудро скажеш — ... відкажуть. 3. Буря, біда і війна не тривають вічно й.... 4. Гори руйнуються землетрусом,, любов і дружба... словом. 5. Чуже горе не лікує моєї.... 6. Хто тікає від дощу, — під потрапляє під.... 7. З нього ні діла, ні....

ДОВІДКА

Відвага, розумно, безкінечно, знищуються, біда, злива, робота.

- Чи належать ужиті в кожному з речень синоніми до однієї частини мови? Якої саме?

69 **Подані слова згрупуйте в синімічні ряди та запишіть. У кожному з рядів підкресліть опорне слово, що вміщує основне значення слів синонімічного ряду.**

Робота, пишатися, відомий, праця, чесно, гордитися, діло, величатися, правдиво, знаменитий, труд, хизуватися, порядок, славнозвісний, організованість, порядно, дисципліна, знаний, лад, праведно.

- Якими частинами мови є слова кожного синонімічного ряду?
- З одним із утворених синонімічних рядів (на вибір) складіть усне висловлення. Яким роблять висловлення синоніми?

70 **Прочитайте. Перекажіть прочитане, замінивши приклади іншими, самостійно дібраними.**

Синоніми виникають у мові постійно. Це пояснюється рядом причин. Одне з основних — бажання людини знайти у відомих предметах, їхніх ознаках, явищах якісь нові риси, зробити своє мовлення точнішим і вира'знішим.

В українській мові синонімів безліч. Наприклад, слово *горизонт* має 12 синонімів: *обрій, небозвід, небосхил, крайнебо, круговид, кругозір, кругогляд, виднокруг, видноколо, виднокрай, небокрай, овид.*

Наявність в українській мові величезної кількості синонімів ще раз підтверджує її багатство (*За А. Задорожною*).

71 **Складіть текст листа-подяки сімейному лікарю, який успішно лікує вашу родину. Використайте синоніми (на вибір):** *увага, турбота; завжди, постійно; лікувати, зціляти; хвороба, недуга; лікування, оздоровлення; дізнаватися, довідуватися; щиро, сердечно; спасибі, дякую.*

Що ви зобразили б на вітальній листівці лікарю? Розкажіть про це.

72 **Перепишіть невдало перекладені англійські прислів'я, замінюючи, де потрібно, слова іншомовного походження українськими відповідниками та ставлячи їх у потрібній граматичній формі.**

1. Медик для хворого батько, а для здорового друг. 2. Імітована доброта не варта подяки. 3. Брутальні люди жалять болючіше за комах. 4. Заздрощі цілять в інших, а травмують себе. 5. Егоїзм паморочить голову і затьмарює розум.

ДОВІДКА

Ранити, себелюбство, лікар, жорстокий, удаваний.

Поясніть, чому не варто зловживати іншомовними словами, якщо вони мають українські відповідники, тобто синоніми?

73 **Перепишіть, утворюючи синонімічні пари з дібраними з довідки словами.**

Чекати, жовтогарячий, століття, безкрайній, лінгвіст, тримати, краватка.

ДОВІДКА

Ждати, сторіччя, оранжевий, мовознавець, держати, безмежний, галстук.

74 **Прочитайте прислів'я, визначте в них синоніми.**

1. Пес і собака — то вдача однака. 2. Що там говорить і патякать, як нема про що балакать! 3. Де багато шуму й гамору, там мало толку. 4. Чого собі не зичиш, іншому не бажай. 5. Не лукав, не хитруй, а старанно працюй. 6. З пустого в порожнє переливати нічого. 7. Глузд за розум завернув. 8. Поспішай, але не квапся.

Яке з прислів'їв ви вважаєте найбільш актуальним сьогодні? Відповідь обґрунтуйте.

75 **Прочитайте два варіанти тексту. Який із них потребує редагування? У чому саме?**

Коли соловейко співає, у соловейка тремтить воло. Оченята соловейка міняться чорним блиском.

Як співає соловейко, то кажуть, що й риба стоїть під берегом. Мабуть, і риба спів соловейка слухає.

Коли соловейко співає, у нього тремтить воло. Оченята пташечки міняться чорним блиском.

Як співає сірий артист, то кажуть, що риба стоїть під берегом. Мабуть, і вона спів солов'я слухає.

Слова, що повторюються в одному реченні або реченнях сусідніх, потрібно замінювати їхніми синонімами. Так само слід замінювати синонімами спільнокореневі слова.

Наприклад: *Галченя було жовтороте, але не дуже мале. Пір'я на ~~галченяті~~* ***ньому*** *вже повиростало. Ще трохи — і ~~галченя~~* ***пташеня*** *літатиме добре.*

Повторювані слова часто замінюють особовими займенниками *він, вона, воно, вони.* Проте зловживання такою заміною може засвідчувати бідний словниковий запас мовця.

76 **Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА**

Відредагуйте текст, повторювані в реченнях слова замінюючи їхніми синонімами або особовими займенниками.

Понад берегами озера стояли великі білі птахи. Птахи пильно дивились у воду. Ось один птах злетів і зник у хащах очеретів. За цим птахом знявся другий птах і третій.

Один із птахів загубив перо. Ми перо підняли. Перо було пухнасте, м'яке, дуже гарне.

Саме розкішне пір'я відіграло в долі білої чаплі сумну роль. Двісті років тому пір'ям оздоблювали капелюшки. З цієї причини білі чаплі стали рідкісними птахами (*З кн. «У світі тварин»*).

- Чи виграв текст після заміни повторюваних слів їхніми синонімами? Поясніть.
- Як ви ставитесь до масового винищення тварин через егоїстичні інтереси людини? Розкажіть про це.

77 **Перепишіть речення, визначте й підкресліть у них синоніми.**

1. Щомиті, щохвилини встає, встає майбутнє України! (*С. Пушик*). 2. Світ просторий і розлогий, скрізь ведуть шляхи й дороги (*Н. Забіла*). 3. Тільки в праці я красивий і вродливий (*Є. Гуцало*). 4. Я до фінішу чесно дійду без брехні, лицемірства й облуди (*Л. Воловець*). 5. Не здамся, не здригнусь, не відступлю! (*П. Перебийніс*).

- Поясніть відмінності у відтінках лексичного значення синонімів.
- Чи належать ужиті в кожному з речень синоніми до однієї частини мови? Якої саме?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

78 **Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласником/п'ятикласницею і бібліотекарем/бібліотекаркою, що розшукав/розшукала для нього/неї рідкісний словник синонімів. Дякуючи за послугу й допомогу, учень/учениця використовує синонімічні формули українського етикету на висловлення вдячності, вибачення, прощання. Використайте в репліках подані етикетні формули (на вибір). Які з цих формул синонімічні?**

Спасибі, дякую (дуже вдячний/вдячна); прошу, будь ласка; прощавайте, бувайте (до побачення, до зустрічі, на все добре, бувайте здорові, ходіть здорові, з Богом); перепрошую, вибачте (прошу вибачити, даруйте).

79 **Складіть і розіграйте діалог між двома школярками — читачками електронної бібліотеки для дітей. Одна з дівчат ще не знає правил користування книгозбірнею, друга підказує їй, як записатися і робити замовлення Інтернетом. У репліках діалогу використайте подані синоніми (на вибір).**

Спочатку, насамперед, передовсім;
з'ясувати, дізнатися, визначити;
відшукати, знайти; повідомити, поінформувати, розповісти, розказати;
говорити, розмовляти, спілкуватися.

80 **Складіть і розіграйте діалог між учнями/ученицями, які обмінюються враженнями від віртуальних екскурсій історичними музеями. Тему й основну думку спілкування визначте самостійно. У репліках діалогу використайте подані синоніми (на вибір).**

Інтереси, зацікавлення; відомий, знаменитий, славнозвісний;
унікальний, винятковий, особливий, неповторний;
старовина, давнина; давній, старовинний;
обізнаність, зацікавленість, кругозір.

§ 7. АНТОНІМИ (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ). РОЛЬ АНТОНІМІВ У МОВЛЕННІ. АНТОНІМИ В ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

81 **Прочитайте прислів'я, визначте в кожному слова з протилежним лексичним значенням.**

1. З праці — радість, а з безділля — смуток. 2. За роботою добро ходить, за лінощами — зло. 3. На працелюба успіх чекає щодня, а на ледаря — раз на рік. 4. Де гірка праця, там солодкий відпочинок. 5. Повний колос униз гнеться, а порожній вгору пнеться. 6. Довіра не продається і не купується. 7. Маленька заздрість отруює велику радість.

Що ви вже знаєте про антоніми? Якими частинами мови є антоніми в кожному з речень?

Слова з протилежним лексичним значенням називаються антонімами.

Антоніми утворюють пари: *день — ніч; великий — малий; дозволяти — забороняти; голосно — тихо; там — тут.*

Антоніми є словами тієї самої частини мови.

Існують спеціальні **словники антонімів.**

82 **Прочитайте вірш Алли Свашенко, правильно інтонуючи речення. Випишіть антонімічні пари.**

Два брати жили на світі,
Був один з них працьовитий,
А другий — ледачий дуже.
Слухай казку про них, друже.
Той хоробрий і правдивий.
Той брехливий, полохливий.
Той розумний, той дурний,
Той великий, той малий.
День і ніч брати сварились
І ніколи не мирились.
Все, що перший будував.
Другий миттю руйнував.
Кожен рать повів свою.
Стрілись вороги в бою
Із високим стрівсь низький,
На товстого йшов тонкий,
Стрів білявого чорнявий,
Огрядного — худорлявий,
На сумного йшов веселий,
На тендітного дебелий.
Ця кривавая війна —
Нині сива давнина.
Хоч брати вже й помирились,
Після них слова лишились.
Дуже горді, незалежні,
Абсолютно протилежні,
В мові ці слова живуть,
Їх антонімами звуть.

Поясніть, чи впливає зміст тексту на темп його читання? Яким чином?

83 **До поданих слів доберіть із довідки антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть.**

Світло, рідний, успіх, мир, сьогодні, разом, швидко, чистити, щастя.

ДОВІДКА

Темрява, чужий, невдача, війна, завтра, нарізно, повільно, бруднити, нещастя.

- Якими частинами мови є слова кожної утвореної антонімічної пари?
- З двома антонімічними парами (на вибір) складіть і запишіть речення.

84 **Прочитайте. У кожному з речень визначте антоніми. Які з них є спільнокореневими словами?**

1. Що руками будується, те руками й руйнується (*Б. Хмельницький*). 2. Чужа дорога не приведе до рідного дому (*О. Довгий*). 3. Є у мене моя Україна, а чужа не потрібна земля (*А. Михайлевський*). 4. Ревуть Дніпрові береги — занурення і виринання (*І. Малкович*). 5. Не бійся друга чесних помилок, а недруга обходь слова нещирі (*О. Довгий*). 6. Коли хабар заходить у двері, правда виходить через вікно (*Східна мудрість*). 7. У землі кроти за всякої погоди для себе риють виходи і входи (*Р. Качурівський*).

Невідомий художник. Гетьман. XVII ст.

- Роздивіться ілюстрацію. Кого на ній зображено? Розкажіть про цю особу. У розповіді вживайте спільнокореневі антоніми: *неволя — воля; бездержавність — державність; програвати — вигравати.*

85 **До поданих слів доберіть спільнокореневі антоніми, які різняться префіксами або суфіксами.**

ЗРАЗОК → *Мудрий — **не**мудрий; хмар**оньк**а — хмар**ищ**е.*

Правда, справедливий, сходитись, заселитись, відомий, журливий, кореневище, вовчик, ведмедисько, заселитись, вихід.

86 **Прочитайте прислів'я європейських народів. Визначте антонімічні пари.**

1. На чужині ще більше вітчизну цінують (*Польське*). 2. Краще куций мир, ніж довга сварка (*Англійське*). 3. Мала іскорка запалює велику пожежу. 4. Лихе товариство псує добрі звичаї (*Французьке*). 5. Якщо не йдеш уперед — ідеш назад (*Болгарське*). 6. У кожної миті є своя радість і своя печаль (*Українське*). 7. Не дуже гайся, але не дуже й квапся (*Угорське*).

- Складіть висловлення «Чого навчають нас прислів'я». Використайте дві-три антонімічні пари.

87 **Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки та поставлені в потрібну граматичну форму антоніми.**

1. Цей уміє з чорного зробити.... 2. Вічно пхає свою ложку в... миску. 3. Гнів у нього крокує попереду, а розум.... 4. В очі співає, а... лає. 5. У нього маленька брехня за собою... веде. 6. Цей шиє та..., та все ниткам горе. 7. Він чужого не жаліє і... не має. 8. На ньому далеко не поїдеш — де сядеш, там і....

ДОВІДКА

Білий, пороти, позáочі, позаду, чужий, великий, свій, злізти.

- На яку людську рису вказує кожне з прислів'їв?
- Прокоментуйте українське прислів'я *Мудрий не той, хто бачить чужі вади, а той, хто виправляє свої.*

88 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть антонімічні пари.**

1. Ух..ляйся від зла і твори добро (*З Біблії*). 2. Правди в бр..хні не ро..мішуй (*В. Симоненко*). 3. Ж..ттєві іст..ни прості, неначе батькові поради. Не все можливо у ж..тті купити чи продати (*П. Перебийніс*). 4. Не той сильний, хто не падає ніколи, а той сильний, хто піднімає..ся, коли впаде (*І. Павлюк*). 5. Кожна людна за свій вік наковтає..ся і радості, і п..чалі (*М. Стельмах*).

- З'ясуйте, якими частинами мови є антоніми в кожному реченні.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ ТА АНТОНІМИ (ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПРОСТИМ ПЛАНОМ)

89 **Прочитайте, визначте тему та основну думку тексту.**

Лиско — звичайний дворовий пес. Шерсть у нього кудлата, кошлата і патлата. За спиною Лиско завжди тягає силу-силенну реп'яхів. По тому, що на шерсть начіпляється, можна вгадати, де пес був.

Кіт Тигрик з'явився в бабусі після того, як пропала десь стара кішка. Ніхто не радів кошеняті так, як Лиско. Пес стрибав, скакав, вибрикував з радощів. Він не тільки гавкав, а й скавучав, сквавулів, скімлів, ще й повискував. А хвостом метлюхав так, що той мало не відірвався.

Тигриком кошеня назвали не випадково, а свідомо. Воно було руде, смугасте й зовсім не лагідне, а люте. Якось Лиско відштовхнув Тигрика від миски з молоком. Кошеня розсердилося, розгнівалося, роздратувалося. Воно наїжачилося, розпушило хвіст і дряпонуло пса по морді.

Та ця сварка не призвела до ворогування між Лиском і Тигриком. Вони не сварилися, а дружили.

З чого почалася їхня дружба, невідомо. Можливо, відтоді, як сусідський собака напав на Тигрика, а Лиско його захистив і прогнав того пса з двору. А може, тоді, як Тигрик відступив Лискові смажене куряче крильце. Проте дружба між ними з кожним днем міцніла (*За Б. Комаром*).

- Який тип мовлення є в тексті головним? Як вице визначили?
- Який тип мовлення є допоміжним? Прочитайте речення, що містять елементи опису обох тварин.
- Визначте стиль тексту. Відповідь підтвердіть прикладами з тексту.
- Випишіть із тексту синонімічні ряди та антонімічні пари.
- Складіть колективно план тексту, запишіть його.
- Перекажіть за планом текст (усно). Уживайте синоніми та антоніми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

90 **Складіть і розіграйте діалог між двома товаришами-вболівальниками. Тема спілкування — обговорення недавнього міжнародного матчу (співрозмовники вболівають за різні команди). Використайте в репліках антонімічні пари (на вибір).**

Швидкий — повільний, ініціативний — байдужий, сильний — слабкий, запальний — урівноважений, чемний — грубий, майстер — невмійко, везунчик — невдаха.

91 **Складіть і розіграйте діалог між однокласниками/однокласницями, кожне з яких обстоює свій вибір улюбленого виду спорту: одному/одній подобаються командні види (футбол, баскетбол, волейбол), другому/другій — індивідуальні (плавання, гімнастика, біг, фігурне катання). Використайте в репліках синонімічні ряди та антонімічні пари (на вибір).**

Сильний, міцний, потужний, могутній.
Спритний, моторний, меткий, жвавий.
Витривалість, стійкість, терплячість. Постійно, безперервно, регулярно.
Користь — шкода. Сила — слабкість. Упевненість — сумнів.
Активність — пасивність.

92 **Складіть і розіграйте діалог між двома подругами, які переглянули концерт в Інтернеті. Перша є шанувальницею одного співака, другій більше подобається співачка. Використайте в репліках антонімічні пари (на вибір).**

Голосистий — безголосий, яскравий — бляклий,
сором'язливий — нахабний,
говіркий — мовчазний, спритний — незграбний, рухливий — млявий.

93 **Складіть і розіграйте діалог між учнем/ученицею та сусідкою-бабусею, які обговорюють прогноз погоди. Бабуся переказує почуту по телебаченню інформацію про глобальне потепління, що призводить до зміни клімату в планетарних масштабах. Учень/учениця розпитує її, цікавлячись природними явищами. Використайте в репліках антонімічні пари (на вибір).**

Холодніший — тепліший, підвищення — пониження, посилення — послаблення, відповідальність — легковажність, шкідливо — корисно, чесно — підступно.

§ 8. ОМОНІМИ (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ). РОЗРІЗНЕННЯ ОМОНІМІВ І БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ

94 **Витлумачте лексичне значення виділених у реченнях слів.**

Найбільша краса — дівоча *коса*.

Він усім козак, лиш *оселедець* не так.

Коси, *коса*, поки роса.

Не панькайся, як кіт із *оселедцем*.

Слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називаються омонімами.

Омоніми утворилися внаслідок випадкового збігу звучання слів: *водяна пара — пара коней; читання байки — сорочка з байки.*

Найчастіше омонімічні пари виникають унаслідок запозичення іншомовних слів, за звуковим складом тотожних зі словами, що вже були в нашій мові.

Наприклад: *чайка* — птах і *чайка* (з тур.) — бойовий човен козаків.

Омоніми, що збігаються за звуковим складом у всіх формах, називаються абсолютними (повними): *веснянка* (хорова обрядова пісня) — *веснянка* (крапочка ластовиння); *шотландка* (жінка шотландської національності) — *шотландка* (картата тканина). Такі омоніми здебільшого належать до однієї частини мови.

Деякі слова однаково звучать лише в певних формах: *мила* (прикметник жіночого роду) — *мила* (дієслово минулого часу жіночого роду). В інших формах такі слова звучанням не збігаються. Такі слова називаються **омоформами** і також є різновидами омонімів.

95 **Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів. Чи є вони омонімами?**

1. Несеться по морю козацька із веслами *чайка*, тривожно кигиче, над нею літаючи, *чайка* (*О. Різниченко*). 2. Гарний світ. Та рідний *край* найдорожчий, найгарніший — лиш поглянь на неба *край*! (*Н. Мовчан-Карпусь*).

- Якими частинами мови є вжиті в кожному з речень омоніми?
- Омоніми чи омоформи вжито в реченні *Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле*? Поясніть.

96 **Прочитайте, у кожній парі речень визначте омоніми.**

1. У Давній Греції за міру ваги та за грошову одиницю правив талант (*З газети*). Не повинен розминутися талант із майстерністю (*Нар. творчість*). 2. Молодий півник співає так, як від старого чув (*Нар. творчість*). А фіолетово, а синьо при хаті півники цвітуть! (*М. Вінграновський*). 3. У біленьких шубках плаєм чеше ласка з горностаєм (*І. Гнатюк*). Ласкою і тигра приспиш (*Нар. творчість*). 4. Залізо треба кувати, поки воно гаряче. Летіла зозуля та й стала кувати (*Нар. творчість*). 5. Спів кладеться на звичайні ноти. Дипломати теж складають ноти (*М. Доленго*).

- Витлумачте лексичне значення кожного зі слів, що утворюють омонімічну пару.

97 **Прочитайте. Визначте слова, які мають омоніми. На підтвердження своєї думки складіть із цими словами усно речення. Звіртеся з Тлумачним словничком.**

1. Коса піщана осінню пропахла, сидить на ній якась бездомна птаха (*Л. Горлач*). 2. У крону липи, наче у колиску, сховався чи то вітер, чи то птах (*Є. Гуцало*). 3. Тут з діда-прадіда, із віку в вік збирали мед, з беріз точили сік (*І. Нехода*).

- Прокоментуйте будову розглянутих словникових статей.

У статтях тлумачного словника омоніми позначено цифрою біля слова. Після заголовного слова подаються його граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого й середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо) і тлумачення його значення.

Наприклад:

БА́ЛКА 1, -и, жін. Яр з пологими схилами. *Шумлять навколо дерева, димить туманом балка* (*М. Луків*).

БА́ЛКА 2, -и, жін. Дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги і т. ін.). *У хаті балка мала захищати від блискавок і пожеж, тому її оздоблювалася різьбленими магічними знаками* (*З довідника*).

98 **Складіть словникові статті на два з поданих омонімів (на вибір).**

Стан, моторний, тур, полька, бал, запускати.

99 **З кожним із поданих слів складіть і запишіть по два речення так, щоб ці слова були омонімами. Скористайтеся тлумачним словничком.**

Грамота, перловий, літній, лебідка, вити, такт.

Однозвучні слова з різним лексичним значенням, що вживаються в різних мовах, називаються **міжмовними омонімами.**

ПОРІВНЯЙТЕ:	
в українській мові	**в англійській мові**
крик — сильний різкий звук голосу; гамір; вигук	*creek* — струмок, невелика затока чи річка
в українській мові	**у французькій мові**
пароль — умовне слово-код	*parole* — слово, обіцянка.
в українській мові	**в російській мові**
луна — відбиття звукових коливань від перешкоди *лист* — текст, призначений для спілкування на відстані	*луна* — назва небесного тіла, супутника Землі *лист* — аркуш паперу

Однозвучні слова з різним лексичним значенням, що вживаються в різних мовах, називаються **міжмовними омонімами.**

100 Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА

Укажіть помилки, спричинені міжмовною омонімією. Відредагуйте речення. Скористайтеся підказкою. Відредаговані речення запишіть.

1. Як хотілося б мати міцне здоров'я і боліти тільки за любиму команду футболістів! 2. На цій неділі сімейний лікар приймає в понеділок, вівторок і середу. 3. На протязі дня лікар оглядає по 15–20 чоловік. 4. Дуже важливо не попутати дату і час прийому.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~любима книжка~~	улюблена книжка
~~боліти за команду~~	уболівати за команду
~~розклад на неділю~~	розклад на тиждень
~~на протязі року~~	протягом (упродовж) року
~~список із 5 чоловік~~	список із 5 осіб
~~попутати дати~~	сплутати дати

Чи можна вживання міжмовних російсько-українських омонімів віднести до росіянізмів? А до суржикізмів? Поясніть, чому таких слів необхідно уникати.

101 Прочитайте словосполучення. Назвіть серед них такі, що містять багатозначні слова.

Гриф гітари, хижий гриф; цвіте троянда, цвіте усмішка; рукав річки, рукав сорочки; мило посміхнутися, запашне мило; солодкий узвар, солодкий сон; гірка редька, гіркий спогад; ключ від будинку, журавлиний ключ.

Пари словосполучень, що містять омоніми, запишіть.

102 Прочитайте словникову статтю. Поміркуйте: яка відмінність існує між багатозначними словами та омонімами? Звіртеся з правилом.

КЛЮЧ[1] -а, ч. 1. Металевий пристрій, яким замикають і відмикають замок. 2. Знаряддя для загвинчування гайок, заведення механізмів та ін. 3. Зграя птахів, що в польоті має форму гострого трикутника. 4. *муз.* Знак на початку нотного рядка, за допомогою якого встановлюють висоту й назву звука. *Скрипковий ключ; басовий ключ.*

КЛЮЧ[2] -а, ч. Джерело.

Від багатозначних слів омоніми відрізняє те, що лексичні значення омонімів ніяк не пов'язані між собою і не випливають одне з одного.

Омоніми утворені випадковим збігом вимови й написання слів і мають різне лексичне значення.

103 **Прочитайте. Поясніть, багатозначними словами чи омонімами є виділені в кожній парі речень слова. Звіртеся з Тлумачним словничком.**

1. Ми станемо за Україну *лавами* (*С. Пушик*). Лилась пожежі вулканічна *лава* (*Л. Костенко*) 2. Сонця теплі дотики, мов вербові *котики*. У зеленому садочку сидить *котик* у холодочку. 3. Мої шановні *літні* люди, сердечно вас вітаєм ми (*В. Дворецька*). Мені в *літні* дні сонце не гріє, а в зимові не світить (*Нар. творчість*). 4. На *косі*, як на вахті моряк, з моря когось виглядає маяк (*А. Качан*). *Коса* покоси косить, а вітер по полях хапає і розносить (*Б. Лепкий*).

Омоніми можуть надавати реченням гумористичного забарвлення. Вони бувають основою для створення каламбурів.

Каламбу́р — дотепна гра слів, що грунтується на використанні омонімії, багатозначності або подібності вимови слів.

Наприклад: *Навіть хижа ласка любить ласку, а не тряску* (*Нар. творчість*). *Я тільки одного не розберу: як відкладають кабачки ікру?* (*В. Шаройко*).

104 **Прочитайте. Чи можна подані речення вважати каламбурами? Що покладено в основу гри слів?**

1. Читає одночасно наш Роман оповідання, повість і роман. 2. Приснився мені узимку весняний гарний сон: на лісовій галявині підсніжники і сон. 3. В озері вертлява плітка про щуку розпустила плітку. 4. Поки траву я у лузі косив, заєць на мене із лісу косив. 5. У світі цілому дівчата полюбляють танцювати. Українка, чешка, полька люблять вальс, гопак і польку. 6. Ну й поживна риба кілька! Щоб наїстись, треба кілька.

У якому з речень ужито різновид омонімів, що однаково звучать лише в певних граматичних формах?

105 **Використавши подані омоніми, складіть каламбури.**

ЗРАЗОК → *У таксі спитала такса: «Яка в вас нині такса?»*

- Вівсянка (вівсяна каша), вівсянка (птах ряду горобиних).
- Лисичка (мала лисиця), лисичка (їстівний гриб).
- Повіки (завжди, постійно, вічно), повіки (рухомі складки шкіри, що закривають очі).
- Мандарин (цитрусове дерево; плоди цього дерева), мандарин (державний урядовець у феодальному Китаї).
- Фен (сухий теплий вітер, що дме з гір), фен (електричний прилад для сушіння волосся).

106 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте вжиті в реченнях омоніми та використані в переносному значенні слова.**

1. Душа моя л..тить за клином журавлиним (*Є. Гуцало*). 2. Журавлиний в небі ключ відімкнув в..сну, мов ключ (*О. Різниченко*). 3. Б'є гл..бокі поклони кр..ниці журавель на скр..пучій нозі (*А. Качан*). 4. Повз хату, повз тин і повз клуб чорнющого диму повз клуб (*О. Різниченко*). 5. Міцний і упертий, як тур, змаган..я він виграв тур (*З журналу*).

- Поясніть, як омонім відрізнити від слова, ужитого в переносному значенні.
- До Міжнародного дня рідної мови адміністрація школи доручила вашому класу підготувати мовну вікторину. Складіть 6–8 запитань до розділу «Лексикологія».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА (АБО ТВАРИНИ), ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ ТА АНТОНІМИ (ЗА САМОСТІЙНО СКЛАДЕНИМ ПРОСТИМ ПЛАНОМ)

Усе, що відповідає на питання *хто? що?* у граматиці розглядається як предмет. Тому опис тварини — це різновид опису предмета.

У такому описі сповіщається, *яка* тварина за розміром (на зріст), *якого* вона забарвлення (масті). Називаються частини тіла тварини (тулуб, голова, шия, лапи тощо) та їхні ознаки. Загалом до опису можна поставити питання *який? (яка? яке?)*. Наприклад:

Собачка Чубчик на зріст трохи вищий за кішку. Голова в нього здоровенна, вуха схожі на м'які ганчірки. Шерсть кудлата й руда. Хвіст схожий на антену і завжди стирчить догори.

Опис тварини не слід сплутувати з її характеристикою (адже назви рис характеру, як і ознаки частин тіла відповідають на питання *який? яка? яке?*).

Часто опис тварини супроводжується оцінкою її вигляду. Такі оцінки виражаються **оцінними словами**: *Кошеня пухнасте, смугасте* (*ознаки*) *й дуже гарне* (*оцінка*). *Вуж чорний, блискучий* (*ознаки*), *неприємний на вигляд* (*оцінка*).

Оцінні слова роблять опис виразнішим, цікавішим, тому уникати їх не потрібно.

107 **Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Доберіть заголовок.**

Василько зняв з плеча шкільний ранець і витрусив з нього малюсіньке рудувате щеня. Воно весь час тремтіло, дрижало і скавчало. Маля лазило по землі і мордочкою ніби чогось шукало в землі.

Цуценя було дуже маленьке, навіть ще сліпе. Шерсть у нього була не кудлата, а гладенька. Лапи були розкарякуваті й гнучкі. Хвостик був не куций, а довгенький.

Василь узяв щеня на руки й розтулив йому маленький рота. Паща була не рожева, а чорна. Піднебіння було теж чорне. Сердитий буде з нього сторож! У господарстві має бути такий собака.

Це миле створіння Василь знайшов на вулиці. Мабуть, хтось їхав машиною й викинув його. Хлопчик підібрав цуценя. Хай воно живе!

Песика Василь вирішив назвати Пундиком. Коли ще він виросте та стане сердитим! А поки що він не лютий, а дуже-дуже добрий (*За У. Самчуком*).

- Визначте вжиті в тексті синоніми та антоніми. Яким роблять вони текст?
- Які типи мовлення поєднано в тексті? Прочитайте уривок, який є описом тваринки.
- У якому ще реченні названо ознаку частини тіла песика (пащі, піднебіння).
- Складіть план тексту. Запишіть на чернетці ключові слова.
- За планом напишіть докладний переказ.
- Які почуття викликала у вас ця історія? Чи траплялися вам у житті подібні випадки? Підготуйтесь розповісти про них у класі.

§ 9. ПАРОНІМИ

108 **Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Що спричинило плутанину в розумінні вислову *ревіти білугою*?**

Тепер, звичайно, весь народ —
Дорослі, навіть діти
Прекрасно знають цей зворот:
білугою ревіти.
Та звідки помилка така
В східнослов'янських мовах?
Адже рибина це морська
З родини осетрових!
Лінгвісти свідчать недарма,
Що тут у мові хиба:
«В білуги голосу нема —
вона німа... як риба!»
Ох, ці таїни, хай їм грець!
Тут нашорошу вуха:
У морі є такий ссавець
З дельфінових — білуха!
Він справді із морських глибин
Реве, немов корова.
І дивно, як цих двох тварин
Змогла поплутать мова?
Подібність винна звукова!
Та знають навіть діти
І розуміють ці слова —
білугою ревіти!

Білуха

Білуга

У мові є слова дуже близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. У мовленні такі слова легко сплутати.

Саме про сплутування схожих за вимовою слів ідеться у вірші Дмитра Білоуса. Дельфін *білуха* дійсно може видавати до п'ятдесяти звукових сигналів, це свист, виск, щебетання, клекотання, скрегіт, пронизливий крик, рев… Риба, що зветься *білуга* — жодних звуків не видає, недарма ж кажуть «мовчить, як риба».

Слова, подібні за вимовою, проте зовсім різні за лексичним значенням, називаються паронімами. Слова *білуга* і *білуха* — пароніми.

Щоб правильно використовувати пароніми в мовленні, їхнє лексичне значення слід перевіряти за словником.

109 **Перепишіть, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова.**

1. Хто дрімає, того… минає. 2. У нього… гаряча, а розум миші з'їли. 3. Досвід… збирати годиться, і навіть у дитини є чого повчиться. 4. Чоловік… хоче й рибки наловити, і ніг не замочити.

ДОВІДКА

Вдача, удача. Корисний, корисливий.

Найчастіше **пароніми** мають один корінь і різняться лише суфіксом, префіксом або закінченням: *геройський* і *героїчний; засуджувати* і *осуджувати; спиратися* і *опиратися, дружний* і *дружній.*

До паронімів відносять також різнокореневі слова, що мають випадкову співзвучність: *воля* і *доля; мимохідь* і *мимохіть, гучний* і *бучний.*

Серед паронімів чимало слів, запозичених з інших мов: *адресат* і *адресант; кампанія* і *компанія.*

Пароніми не слід сплутувати з омонімами. Пароніми — слова подібні за звучанням, вони різняться зазвичай одним або кількома звуками, тоді як омоніми — слова повністю співзвучні.

110 **Складіть речення з поданими словами-паронімами (усно).**

- Освічений (який має освіту) — досвідчений (який має досвід у якій-небудь галузі).
- Звичка (властивий людині певний спосіб дій) — навичка (уміння, набуте вправами).

- Пухнастий (вкритий м'яким, густим пухом) — пуховий (зроблений з пуху; підбитий пухом).

111 **Складіть і запишіть речення зі словами-паронімами** *дружний — дружній; принтер — спринтер; освітлений — освічений; уява — уявлення.*

112 **Роздивіться таблицю. Самостійно доберіть до кожної групи слів приклади.**

ГРУПИ СЛІВ	ЗА ЗВУЧАННЯМ	ЗА ЗНАЧЕННЯМ	ПРИКЛАДИ
синоніми	різні	однакові або близькі	
антоніми	різні	протилежні	
омоніми	однакові	зовсім різні	
пароніми	подібні	різні	

- Складіть із дібраними прикладами 4 речення (усно).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Що вивчає лексикологія? Що таке лексика?
- Що означає розкрити лексичне значення слова? Наведіть приклад.
- Яке значення, крім лексичного, має слово? Наведіть приклади.
- Чи може слово збагатитися новим лексичним значенням? Якщо так, то коли і як це відбувається?
- Які слова є однозначними, які — багатозначними? Наведіть приклади.
- У чому відмінність між прямим і переносним значенням слова?
- Яку роль у мовленні відіграють слова, ужиті в переносному значенні?
- Що таке синоніми? Наведіть приклад синонімічного ряду.
- Яка роль синонімів у мовленні?
- Які слова називаються антонімами? Наведіть приклади двох-трьох антонімічних пар.
- З якою метою укладають словники синонімів та антонімів?
- Які слова називають омонімами? Як виникають у мові омоніми? Наведіть приклади.
- Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
- Чи може слово вилікувати людину? А поранити? Відповідь підтвердіть відомим вам із життя прикладом.

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 8. ОСНОВА СЛОВА І ЗАКІНЧЕННЯ. НЕЗМІННІ Й ЗМІННІ СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ)

113 **Прочитайте. Яку вже відому вам інформацію містить текст? Яка інформація є для вас новою?**

Чи знаєте ви, що в сучасному значенні слово «казка» вживають лише з сімнадцятого століття?

Це сьогодні казкою називають оповідання, у якому дійсність поєднана з чудесами. А от за давнім скіфським міфом, саме богині Казці випало навчити людей мови. Учні богині Казки розуміли світ тварин і птахів. Вони знали, що сонце, місяць, вогонь, вода, рослини, зілля — усе це живе, має душу, мислить і спілкується між собою.

Ось така вона, оспівана в міфах богиня Казка (*З кн. «Українська міфологія»*).

Богиня Казка

- Укажіть ужиті в тексті форми слова *казка.* Виділіть у цих формах закінчення та основу.
- Яка значуща частина слова виражає його: 1) граматичне значення (вказує на рід, число, відмінок та ін.), 2) значення лексичне?

Закінчення — змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення (рід, число, відмінок, час тощо).

Наприклад, в іменнику ***калин*** **а** закінчення **-а** вказує на такі граматичні значення: жіночий рід, однина, називний відмінок.

Іменник ***сад*** так само має закінчення, яке виражає граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок. В інших формах іменника ***сад*** закінчення виражені звуками: ***сад*** **у**, ***сад*** **ом**, ***сад*** **и**. Закінчення, не виражене звуком (і не позначене літерою), називається ***нульовим***.

Основа — це частина слова без закінчення: *калин*|*а*.

Основа виражає лексичне значення слова, тому вона є спільною для всіх форм слова.

114 **Виділіть у поданих словах закінчення та основу.**

ЗРАЗОК → *Читал*|*и*|.

Легенда, цікавий, розповідали, поле, трави, цвітуть, світ, рік.

- Визначте граматичне значення кожного слова.
- Визначте лексичне значення слів. Яка значуща частина слова виражає його лексичне значення?

115 **Прочитайте прислів'я. Визначте вжиті в кожному з них різні форми одного слова.**

1. Заєць від лисиці, а жаба від зайця втікає. 2. Знайся кінь з конем, а віл з волом. 3. Не довіряй козу вовкові, а капусту козі. 4. Собака собаку по хвосту впізнає. 5. Ворона до ворони сідає, бо кожен свого шукає. 6. Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув. 7. Мавпи мавпами лишаються, хоч і в шовках пишаються.

- Складіть три речення про вашу улюблену тварину, використавши різні форми слова — її назви (усно).

116 **Доведіть, що подані слова мають нульові закінчення.**

Ліс, двір, клен, дім, світ, гордість.

- Доберіть і запишіть три слова з нульовим закінченням.

Форми слова розрізняються не лексичним, а тільки граматичним значенням.

Граматичні значення найчастіше виражають: лише закінчення (*пол* |*е*|, *пол* |*я*|, *пол* |*ем*|, *пол* |*я́*|), рідше — одночасно закінчення і прийменники (*у пол* |*і*|, *до пол* |*я*|).

Утворення форм слова називається *словозміною*.

Слова бувають змінні і незмінювані.

Незмінювані слова мають одну форму: *гарно, добре, завтра, восени, авто, ескімо.*

Незмінювані слова не мають закінчень.

До незмінюваних слів належать:

- прислівники: *завтра, темно, сильно;*
- деякі слова іншомовного походження: *Токіо, інтерв'ю, таксі.*

Виняток — слово *пальто*, яке змінюється за відмінками та числами.

117 **Прочитайте. Визначте вжите в реченнях незмінюване слово.**

1. Жоден із видів міського транспорту не можна порівняти за зручністю з метро (*З журналу*). 2. Пів години ми трамваєм їхали в кінець один, — у метро тепер сідаєм: їдем рівно п'ять хвилин! (*М. Познанська*). 3. В метро спускаємося вмить по сходах-самоходах, — в підземних залах все блищить, аж захопило подих! (*Н. Забіла*). 4. З 2012 року назви станцій київського метро дублюють для пасажирів англійською мовою (*З Вікіпедії*).

- Якою частиною мови є це незмінюване слово? На питання якого відмінка відповідає в кожному з речень?
- Визначте за **Тлумачним словничком**, з якої мови походить визначене вами незмінюване слово.

118 **Визначте серед поданих слів незмінювані, прочитайте їх.**

Небо, сонце, гарно, ясний, сьогодні, хмара, високо, пливуть, селфі, повітря, радісно, какао, співають.

- Запишіть лише змінювані слова, виділіть у кожному закінчення й основу.

119 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки незмінювані слова.**

1. Радість збирає людей.... 2. Правда завжди.... 3. Перед тим, як раз сказати,... подумай. 4. Вчасне слово варте двох слів.... 5. Лінивому... бракує часу.

ДОВІДКА

Двічі, зверху, докупи, опісля, щоразу.

120 **Запишіть слова у три колонки:**

- **із закінченням,**
- **із нульовим закінченням,**
- **без закінчення (незмінювані).**

У кожному слові виділіть основу.

Пісня, мелодійний, журі, чудово, день, місто, світ, цікаво, зустріч, сестра, смартфон, таксі, прогулянка, поні, сім'я, тирамісу, майдан, дружно, батько, син, салют.

Яке значення слова виражає його закінчення? Яке значення виражає основа?

Тріо бандуристок «Зґарда»

121 **Перепишіть, підкресліть незмінювані слова.**

1. Спитати хочу я маестро, як скрипку на свій лад навести (*За В. Герман*). 2. До репертуару тріо бандуристок входять українські народні та сучасні авторські пісні (*З афіші*). 3. Десь у кутку звучить фортепіано (*Р. Плотникова*). 4. Виводить соло півень на тину (*М. Сіренко*). 5. Еспресо, молоко та ароматна піна — усе разом складає капучіно (*З реклами*). 6. Якщо вам при спілкуванні в Інтернеті погрожують, не надсилайте фото чи відео та негайно припиніть листування (*З посібника*).

122 **Доберіть із довідки незмінювані слова — назви тварин, які відповідають поданим лексичним значенням. Складіть усну розповідь про відвідування зоопарку з використанням цих незмінюваних слів.**

1. Тропічний водяний птах із ніжно-рожевим опереннням, з довгою вигнутою шиєю й довгими ногами. 2. Австралійський травоїдний сумчастий ссавець із довгими задніми й короткими передніми ногами, що пересувається стрибками. 3. Людиноподібна мавпа, що мешкає в лісах тропічної Африки.

ДОВІДКА

Кенгуру (ч. і ж. р.), фламінго (ч. р.), шимпанзе (ч. р.).

Як ви ставитеся до тримання диких тварин у зоопарку та цирку? Складіть цьому явищу оцінку.

123 Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА

Прочитайте речення, визначте допущені в них помилки. Скористайтеся підказкою. Речення відредагуйте й запишіть.

1. Перед початком вистави ми познайомилися з лібретом опери. 2. Плащі та пальто оставили в роздягалці. 3. У буфеті полакомилися чудовим капучином. 4. У фоє перед зручним трюмом привели себе в порядок. 5. Спектакль залишив гарний слід у душі.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~познайомитися з лібретом~~	ознайомитися з лібрето
~~полакомились капучином~~	посмакували (насолодилися) капучіно
~~привели себе в порядок~~	причепурились
~~пальто оставили в роздягалці~~	пальта залишили в гардеробі
~~перед трюмом~~	перед (біля) трюмо
~~спектакль залишив слід~~	враження від вистави чудові

124 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте форми одного слова, виділіть у них закінчення та основу. Незмінювані слова підкресліть.

1. Т..че річка нев..личка, коло річки печ..ричка. Дрібен дощик впав на річку і сполохав печ..ричку (*Й. Стуцюк*). 2. Грім натрусив із сливи слив, щоб легше було сливі (*М. Вінграновський*). 3. На дощ..ву осінь сім'я придбала модне худі для

дочки та тепле пончо для бабусі. 5. Пити приготований мамою зі слив смузі смачно й корисно.

- Витлумачте лексичне значення незмінюваних слів. За потреби зверніться до Тлумачного словничка.

§ 9. КОРІНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ). СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ЯК ЗАСІБ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ

125 **Прочитайте. Визначте тему тексту. Проведіть дослідження: визначте ключові слова й поміркуйте: чому вони є спільнокореневими.**

Книгарня — це своєрідна бібліотека, з якої ти можеш забрати книжку назавжди. Це не просто книжковий магазин, це місце зустрічі з книжками. Це великий лабіринт, блукаючи яким, книголюб знаходить не тільки те, за чим прийшов, а й щось випадкове і прекрасне. Потаємне місце, де можна досхочу нагортатися книжок, переглянути всі новинки, перечитати по кілька сторінок із вибраних навмання книжок (*За Андрієм Любкою*).

- Яку книжку ви прочитали останнім часом? У відповіді вживайте спільнокореневі слова (на вибір) *читати, читач, прочитаний, читання, читацький.* Визначте в цих словах корінь.
- Що називається коренем слова? Відповідь звірте з правилом.

Корінь — це головна значуща частина слова. Корінь містить у собі спільне лексичне значення спільнокореневих (споріднених) слів.

Наприклад: ***думка, думати,*** *при****думати,*** *роз****дум,*** *за****думливий.***

Спільнокореневі слова — це слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями. Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови.

126 **Запишіть слова у дві колонки:**

- **спільнокореневі зі словом *блакитний*;**
- **різні форми слова *блакитний*.**

Блакитний, блакить, блакитноокий, блакитного, блакитною, блакитнувата, блакитніє, блакитному.

※ Поясніть, як ви розрізняєте спільнокореневі слова та різні форми того самого слова.

127 **Прочитайте прислів'я. Укажіть ужиті в реченнях різні форми одного слова. Визначте спільнокореневі слова.**

1. Одне слово скажи, а двоє слів послухай (*Турецьке*). 2. Від солодких словечок кислиці не посолодшають (*Українське*). 3. Слово — початок прислів'я (*Киргизьке*). 4. Будь своєму слову господар, і слово стане твоїм другом (*Естонське*). 5. Слів густо, та у словах пусто (*Грецьке*). 6. Лихослів'я подібне до виверження з рота бруду (*Грецьке*).

128 **Прочитайте. У кожному з речень визначте спільнокореневі слова. У кожному зі спільнокореневих слів визначте корінь.**

1. Срібний дощик над ставом веселу веселку малює (*О. Кононенко*). 2. Тополинко в тополинім лісі, швидше у тополю виростай (*М. Сингаївський*). 3. Сиплеться, осипається листя (*М. Стельмах*). 4. Квіти синіють над синім струмком (*В. Васюк*). 5. Уже сніги відснігували, уже дощі передощили (*О. Слоньовська*).

※ Чи можна сказати, що спільнокореневі слова використані в реченнях із певною метою? З якою?

※ Розкажіть про погоду сьогоднішнього дня (усно). Утворіть і використайте у розповіді слова, спільнокореневі зі словами *сонце, хмара, вітер.*

129 **Випишіть із речень спільнокореневі слова, виділіть у кожному корінь.**

ПІДКАЗКА

Іменники та прикметники ставте у формі називного відмінка однини: *розум, розумний.*

1. Ти для людини в людяному слові (*М. Віграновський*). 2. Усі ми родом з людства (*П. Перебийніс*). 3. Хочеться, щоб усім людям по-людськи жилося (*М. Стельмах*). 4. Як душа з лопуцька, то і совість нелюдська (*Нар. творчість*). 5. Хто б міг подумати, що цей пересмішник і задавака якимось дивом стільки наткав у собі людяності! (*М. Стельмах*). 6. Немає у світі нічого страшнішого за нелюдяну людину (*За І. Жиленко*).

- Витлумачте лексичне значення слів *людяність, людяний*.
- Укажіть ужиті в реченнях форми одного слова. Поясніть відмінність між формами слова та спільнокореневими словами.

Цілісність тексту забезпечується тим, що речення пов'язуються між собою не лише за змістом, а й граматично — за допомогою лексичних і граматичних засобів.

Серед лексичних (словесних) засобів мовознавці називають такі:

- **займенники:** *Восени відлетіли* ***ластівки****.* ***Вони*** *повернуться додому навесні;*
- **синоніми:** *У траві ми побачили* ***мурашку****.* ***Комаха*** *швидко бігла по стеблу;*
- **спільнокореневі слова**: *Українська природа надзвичайно* ***красива****. Ця* ***краса*** *зумовлена гарним кліматом і розкішним чорноземом.*

Отже, одним із видів лексичного зв'язку між реченнями є уживання **спільнокореневих слів**.

Проте зловживати повторами спільнокореневих слів не варто! Це може свідчити про низький рівень мовленнєвої культури чи бідний словниковий запас.

130 **Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.**

КАЛИНА

Будь-якої пори привабливий калиновий кущ. Навесні *кущик* прикрашений ніжними зеленими суцвіттями, Літньої пори *він* чарує розкішною зеленню густого лапатого листя.

На початку осені калина вже прикрашена кетягами рум'яних ягід. Узимку ж

калинонька вабить добре примороженими, цілком їстівними ягодами. Яскравими вогниками *вони* полум'яніють серед потемнілого листя.

Краса калини оспівана в багатьох піснях, легендах і казках (*З підручника*).

- Укажіть спільнокореневі слова, які поєднують між собою сусідні речення (Усі лексичні засоби зв'язку між реченнями виділено курсивом).
- Поясніть, чому не варто зловживати повторами спільнокореневих слів.

131 **До поданих слів доберіть по три-чотири спільнокореневих, запишіть їх, виділіть у кожному слові корінь.**

Гніздо, птах, повертатися, лелека, щороку.

- Якими частинами мови є дібрані вами спільнокореневі слова?
- Розкрийте значення прислів'я *Кожна пташка своє гніздечко знає.* У відповіді вживайте деякі з дібраних вами спільнокореневих слів.

132 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спільнокореневі слова, виділіть у кожному з них корінь.**

Якось дідусь с..дів у човні з вудкою. Напроти човника на кручі він побачив руде л..сеня. Чорними очима л..сичка розд..влялася складену на кормі човна рибу.

Р..бина пол..тіла вище л..сенятка, але воно підскочило й ухопило її п..редніми лапками.

Наступого ранку лиска прийшла знову. І знову дід кинув їй рибки. Так і р..балили вдвох (*За Григором Тютюнником*).

- З'ясуйте за словником лексичне значення слів *рибалка* та *риболовля*. Чи є ці слова синонімами? Чи спільнокореневі ці слова? Відповідь поясніть.

133 **Прочитайте вірш Миколи Луківа. Випишіть спільнокореневі слова.**

Світлячка, що в травах мерехтів,
Обережно вніс я до світлиці.
Вимкнув світло, але він світиться
В кам'яному брані не хотів.
Я тоді надвір його узяв.
І стріпнулись криленята кволі,
І, відчувши, що ізнов на волі,
Світлячок од щастя засіяв.

- Визначте вжиті в тексті вірша спільнокореневі слова. Виділіть у них корінь.
- Розкрийте пряме й переносне значення слова *світло.* Звіртеся з **Тлумачним словничком**.
- Поясніть зміст прислів'я *Навчання — світло, а невчення — тьма.*

§ 10. ПРЕФІКС І СУФІКС (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ). СУФІКСИ ТА ПРЕФІКСИ, ЯКІ НАДАЮТЬ СЛОВАМ ЕМОЦІЙНОГО ЗАБАРВЛЕННЯ ТА ВИРАЗНОСТІ

134 **Прочитайте групи слів. Від яких значущих частин слова залежить різниця в лексичному значенні слів кожної групи? Назвіть ці значущі частини в кожному зі слів.**

1. Йти, вийти, зайти, прийти, вийти, перейти, підійти.
2. Високий, невисокий, превисокий, зависокий.
3. Казати, сказати, підказати, виказати, наказати, переказати.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і надає словам нового лексичного значення.

Наприклад: *тримати — **по**тримати, **ви**тримати, **за**тримати; високий — **не**високий, **пре**високий.*

135 **Утворіть додаванням префіксів якнайбільше спільнокореневих слів від поданих.**

ЗРАЗОК → *Робити — зробити, наробити, переробити, заробити, виробити.*

Малювати, писати, могти, дивитися.

- Виділіть в утворених словах префікси.
- На яких уроках вам доводиться малювати? Що, як і коли ви любите малювати найбільше? Розкажіть про це, уживаючи слова з префіксами.

136 **Роздивіться ілюстрацію. Складіть за її змістом розповідь, використавши подані словосполучення.**

У Національному художньому музеї. Київ

Роздивлялися картини, розпитували екскурсовода, розмірковували над побаченим, розповідали батькам.

- Яка значуща частина є спільною в будові використаних вами дієслів?
- Як часто ви буваєте в музеях? Чи переглядаєте книжки, альбоми, вебсайти про мистецтво? У відповіді вживайте слова з префіксом *пере-, над-, за-*.

137 **Утворіть від поданих слів антоніми, замінивши префікси на антонімічні. Слова запишіть парами, префікси виділіть.**

ЗРАЗОК → ***Від****кривати* — ***за****кривати.*

Принести, залетіти, приводити, відкривати, забігати.

138 **Перепишіть прислів'я. Виділіть префікси, якими різняться спільнокореневі слова. Чи всі ці слова є антонімами? Чи є антонімічними префікси?**

1. Краще недоговорити, ніж переговорити (*Українське*). 2. Язик і підносить, і загибель приносить (*Грець-*

ке). 3. Чого серце не скаже, те лице покаже (*Болгарське*). 4. Щастя до одного забіжить, від іншого вибіжить (*Німецьке*). 5. Не відчиняй дверей, яких не зможеш зачинити (*Арабське*). 6. Що менше зачарування, то менше розчарування (*Італійське*).

Якими частинами мови є споріднені слова в кожному з речень?

139 **Прочитайте речення, визначте вжиті в них спільнокореневі слова. Якими значущими частинами вони різняться?**

1. Пташка накрила крильцями пташат у гніздечку (*В. Голобородько*). 2. Жив в болоті куличок, і хоч болотечко мале, кулику жилось не зле (*О. Пархоменко*). 3. Не буряк, а бурячище — на півметра корневище! (*М. Стельмах*). 4. Вересневі тумани, туманці, туманища (*Н. Поклад*). 5. І скрізь трава, травиченька, травичка! І сонце сипле квіти, як з бриля! (*Л. Костенко*).

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня й надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні.

Наприклад: *осінь — осін**ній**, читати — чит**ач**.*

Суфікси можуть надавати словам значення:

- зменшеності, здрібнілості, пестливості: *риба — риб**ка**, риб**оньк**а;*
- збільшеності чи згрубілості: *собака — собач**ище**, соба-ц**юр**а.*

140 **Прочитайте. Які з виділених слів мають значення зменшеності, пестливості? Які — збільшеності та згрубілості? Визначте в цих словах суфікси.**

Хто не знає пана *гарбуза* з родини *гарбузових*? На городі в нас іноді виростали такі *гарбузяки* й *гарбузища*, що доводилося возити їх возиками. А маленькі називалися в нас *гарбузенятами, гарбузенятками, гарбузцями*, наче діти (*За В. Чемерисом*).

141 **Прочитайте. У виділених словах визначте суфікси. Якого значення вони надають словам? Чи можна назвати ці суфікси антонімічними? Поясніть.**

Защебече *соловейко* в лузі на калині (*Т. Шевченко*).
Малесенький *ведмедик* прийшов до ручая: «У воду подивлюся, який насправді я?» (*Г. Усач*).
Трава *сніжечком* біленьким припала (*Є. Гребінка*).
Цей зухвалий *солов'їсько* то заплаче, то засвище (*П. Перебийніс*).
Чути хрускіт під вагою підошов — це *ведмедище* до дуба підійшов (*Н. Забіла*).
Того року, мов на зло, навалив *сніжище* (*Д. Павличко*).

- Як би ви лагідно називали улюблену домашню тваринку? Визначте у дібраних словах суфікси.
- Якими словами зі збільшувально-згрубілим значенням ви назвали б предмет, який спричиняє для вас незручності (скажімо, *яму у дворі, камінь біля порога*)?

142 **Перепишіть. Виділіть у спільнокореневих словах суфікси.**

1. На крилечках, вітрику, прилети! (*Олександр Олесь*). 2. Вітерець не віє вже тепленько (*Олена Пчілка*). 3. І високо понад лан злинув хитрий вітрюган (*Д. Павличко*). 4. Чом, вітриську, розходився, хазяйнуєш ти в саду? (*Т. Коломієць*). 5. Вітрище і вітрюга, й вітровище! А вітрюган — це буйний хуліган,гілля ламає й шарпає за поли! (*За І. Складаним*).

- Які суфікси надали словам зменшувально-пестливого значення? Які — збільшувально-згрубілого?
- Назвіть суфікси антонімічні та синонімічні.
- Підготуйте усне повідомлення на тему : «Суфікси-антоніми».

143 **Доберіть і запишіть слова, які відповідають поданим схемам.**

1)
2) 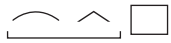
3)

144 **Перепишіть. Спільнокореневі слова розберіть за будовою.**

1. У слові просвічує слово, словечко, слівце, словенятко (*П. Перебийніс*). 2. Мамо, матінко, матусю, я добра від тебе вчуся (*О. Радушинська*). 4. Кожна каменюка бачить себе дорогоцінним камінчиком (*За В. Коняхіним*).

5. Такий дощисько, такий дощуган полям нашим тільки на користь, у нас буде добрий урожай (*Т. Шпідлік*).

- Визначте суфікси, що надають словам збільшувально-згрубілого або зменшувально-пестливого відтінку значення.

145 **Від поданих слів — назв професій утворіть слова — назви жінок цієї професії (фемінітиви).**

Учитель, художник, письменник, лікар, продавець.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРУ-ОПИСУ ТВАРИНИ (ПРЕДМЕТА). НАПИСАННЯ ТВОРУ-ОПИСУ ТВАРИНИ (АБО ПРЕДМЕТА) З ВИКОРИСТАННЯМ СЛІВ ІЗ СУФІКСАМИ ТА ПРЕФІКСАМИ, ЩО НАДАЮТЬ ТЕКСТУ ЕМОЦІЙНОГО ЗАБАРВЛЕННЯ Й ВИРАЗНОСТІ (У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ)

146 **Прочитайте. Визначте слова, яким префікси та суфікси надали певного відтінку значення. Якого саме?**

1. Півник, півник наш горластий, попелясто-зозулястий. Око — круглий камінець, на голівці гребінець (*Г. Бойко*). 2. Песик Тузик чорненький, з білими латочками на лобі й грудях (*За Б. Старчевським*). 3. Шерсть у песика прекудлата й руда, біленьке вушко надгризене (*І. Сенченко*). 4. На вигляд дикий кабан — здоровенна неповоротка істота. Тулуб масивнющий. Головешка конусоподібна, вушиська волохаті й настовбурчені, очиська малі та чорні (*З розмови*). 5. Медуза кругла, як мисочка, преслизька, холоднюща й прозора (*За Остапом Вишнею*).

- До якого стилю слід віднести речення? Свою думку доведіть.
- Які емоції та почуття викликають у вас подані описи тварин?

147 **Прочитайте, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані назви ознак.**

Загальне забарвлення білки…, але черевце в неї…. Тваринка має видовжене тіло і… хвіст. Вушка в білки … і….. Оченята у звірятка… і…. Носик… і…. Білка — тваринка…. та….

- Яке питання можна поставити до складено вами опису загалом?
- Чи доцільні в описі білочки слова із префіксами й суфіксами, що надають словам певних відтінків значень? Чому?
- Запишіть опис тваринки, уживаючи слова із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення.

148 **Прочитайте вірш Надії Красоткіної. Чи можна сказати, що він містить опис тварини? Яке питання загалом можна поставити до всього тексту?**

Кенгуру симпатична, руденька,
Дуже сильний, товстий в неї хвіст.
Вузькі плечі, голівка маленька.
Метрів два з половиною зріст.
В неї лапки передні, мов ручки,
Проти тіла тварини малі,
А на пальчиках кігті-колючки,
Ними добре гребтися в землі.
Та зате задні ноги масивні,
Дуже сильні, щоб добре стрибать.
А стрибки в них високі і дивні —
Ворогам кенгуру не здогнать!

- Які ознаки частин тіла тварини: голови, плечей, лап, кігтів, задніх ніг, хвоста — названо у тексті? Яке забарвлення має шерсть тварини? Якого вона зросту?
- Визначте вжите письменницею оцінне слово. Яке ставлення до тварини воно передає?

149 **Роздивіться ілюстрації. Виберіть зображення тварини, яку хотіли б описати.**

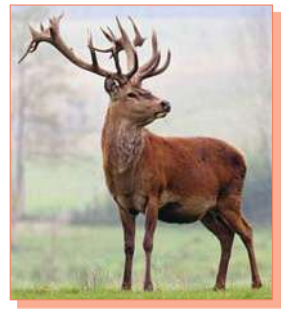

Накресліть на чернетці таблицю за зразком.

Назви частин тіла тварини	Ознаки цих частин тіла
голова	превелика, здоровенна / кругленька, малесенька
хвіст	коротенький, превертлявий / міцнющий, довжелезний

- Складіть твір-опис тварини за поданим нижче планом. Використовуйте дібрані та вписані до таблиці слова.
- Використовуйте слова із суфіксами та префіксами, як надають збільшувально-згрубілого або зменшувально-пестливого відтінку значення.

План твору-опису тварини

1. Коли і де я побачи(-в,-ла) цю тварину вперше.
2. Зріст (розмір) тварини. Її масть (забарвлення).
3. Яке в тварини тіло (тулуб).
4. Яка в тварини шерсть (пір'я, луска).
5. Яка в неї голова. Які очі, вуха.
6. Що у вигляді тварини найбільше мене вражає (подобається).

- Складіть для меншого брата або сестри казку, героєм якої є тварина (усно). В описі тварини вживайте слова із суфіксами та префіксами, які надають їм збільшувально-згрубілого або зменшувально-пестливого відтінку значення.

§ 12. ПРАВОПИС ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ). НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-, ПРИ-, ПРІ-*

150 **Прочитайте. Чи чітко вимовляються ненаголошені голосні звуки у префіксах виділених слів? Поясніть чому.**

Дивні люди кумедно *пританцьовують* під музику і *прикидаються*, ніби співають. Це суть Tik Toky — мобільного додатку, який останнім часом став *препопулярним*.

Чим Тік Ток завоював *прихильність* молоді?

І створювати, і переглядати відео *прелегко* — потрібен тільки смартфон.

Проте користуватися додатком слід обережно! Не *приймати* на віру все показане та сказане! Не сповіщати особистих даних! (*З журналу*).

151 **Прочитайте слова, дотримуючись правил вимови.**

Прецікавий, прийти, презручний, присісти, преобережний, премудрість.

- Чи чітко вимовляються ненаголошені голосні звуки у префіксах? Поясніть чому.

У префіксі ***пре***- ненаголошений голосний [е] наближається у вимові до [и]: [пре^{и}мудрий].

У префіксі ***при***- ненаголошений голосний [и] наближається у вимові до [е]: [при^{е}солити].

Префікси *пре-, при-* розрізняються за значенням:	
ПРЕ- завжди вказує на збільшену ознаку і за значенням відповідає слову *дуже*	**ПРИ-** може означати: 1. приближення або приєднання: ***при**пливти, прилетіти, **при**клеїти, **при**бережний;*
***пре**мудрий* ***пре**чудовий* ***пре**гарний*	2. неповну дію або ознаку: ***при**сісти, **при**чинити, **при**ліпити;* ***при**морожений, **при**печений, **при**копчений*

152 **Від поданих слів за допомогою префікса *пре-* утворіть нові слова, запишіть їх. Якого значення надав словам префікс?**

Мирний, спокійний, розважливий, міцно, сильно, гарно.

- Позначте у словах орфограму «літери *е, и* у префіксах *пре-, при-*».
- Вимовте утворені слова. Пам'ятайте: вимова ненаголошеного звука [е] наближається до [и].

153 **Додавши до поданих слів префікси *пре-* або *при-*, запишіть утворені слова у дві колонки.**

..морський, ..глибокий, ..азовський, ..чудово, ..лягти, ..дорожний, ..гарячий, ..вітати, ..дивний, ..зелений, ..єднати, ..завзятий.

- Поясніть відмінність у значенні та написанні префіксів *пре-, при-*.
- Позначте у словах орфограму «літери *е, и* у префіксах *пре-, при-*».

154 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок вибрані з довідки слова. Обґрунтуйте написання в цих словах префікса.**

1. З чим ..., з тим пішов. 2. Тонка нитка ... рветься. 3. Добрий, хоч до рани.... 3. Як любиш у гостях бувати, люби й гостей ... . 4. Спритні та ... по два вареники з'їли, а тобі, Хома, й одного нема.

ДОВІДКА

Прешвидко, прикладай, прийшов, преспритні, пресмілі, приймати.

155 **Прочитайте словникову статтю. Поясніть відмінність між прізвищем і прізвиськом.**

ПРІЗВИЩЕ — ПРІЗВИСЬКО

Прізвище. Найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що додається до імені людини і передається від покоління до покоління.

Прізвисько. Найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на певну рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок.

Із префіксом *прі-* пишуться такі слова: ***прізвище, прізвисько, прірва.***

156 **Прочитайте. Поясніть написання префіксів у виділених словах.**

1. *Прізвище* Сірко спочатку, певно, було козацьким *прізвиськом* отамана Запорозької Січі (*Л. Залізняк*). 2. Найпоширеніші українські *прізвища* утворилися від форм іменування синів за батьком: Петренко, Коваленко, Бондаренко (*За Л. Масенко*). 3. Влучні й дотепні *прізвиська* колись *прикле-*

Іван Сірко. Фрагмент картини І. Рєпіна

ювалися і до сивочубого козарлюги, і до малого джури (*З підручника*). 4. Наше *прізвище* — це не сухий паспортний знак. Це живе слово, пам'ять роду (*П. Загребельний*).

Що ви знаєте про походження свого прізвища?

157 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Пр..добра душа людину пр..краша (*Українське*). 2. Добрий своїм серцем пр..гощає світ (*Литовське*). 3. Щоб добре бачити, треба краще пр..дивлятися (*Іспанське*). 4. Пр..гарно того вчити, хто хоче багато знати (*Українське*). 5. Скільки мов знаєш — стільки людей пр..вітаєш (*Азербайджанське*). 6. Пр..швидкого коня і в подертій попоні видно (*Грецьке*). 7. Хто у пр..рву котиться, той і за гарячий цвях ухопиться (*Іспанське*). 8. Після гіркого солодке видається пр..смачним (*Німецьке*).

Позначте у словах орфограму «літери *е, и* у префіксах *пре-, при-*».

158 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Складіть текст вітальної листівки (на вибір):

- бабусі з днем народження;
- матусі з Днем матері;
- старшому брату з перемогою у спортивних змаганнях;
- старшій сестрі з новосіллям.

Уведіть до тексту привітання **комплімент** (приємні, люб'язні слова; похвалу) з використанням слів із префіксом *пре-* (наприклад: *премудра, переважлива, прегарна, премила*).

159 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.**

1. Моя пр(е,и) красна Україна — квіток і сонця сторона (*В. Сосюра*). 2. Моя рука ніколи і нікомуні кривди, ні біди не пр(е,и)несе! (*Д. Павличко*). 3. І пр(е,и)скорено серце стукоче (*П. Перебийніс*). 4. До слів барвінкових пр(е,и)пасти душею спішу (*За І. Шевченко*). 5. Пр(е,и)хилюсь до тополі, немов до сестри (*А. Камінчук*). 6. Пла-

кав жайвір наді мною у пр(и,і)рві голубої висоти (*П. Перебийніс*).

- Як ви розумієте вираз *прірва голубої висоти?* Які ще явища природи можна порівняти із прірвою?

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- У чому полягає відмінність між формами слова та спільнокореневими словами? Поясніть на прикладах.
- Для чого словам різні форми?
- Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення? Чи мають закінчення незмінювані слова? Наведіть приклади речень, які містять запозичені з інших мов незмінні слова, що відповідають на питання різних відмінків.
- Яке закінчення називають нульовим? Наведіть приклади слів із нульовим закінченням.
- Яка значуща частина слова містить його лексичне значення?
- Які слова називають спільнокореневими? Наведіть приклади. Чим спільнокореневі слова відрізняються від форм слова?
- Які значущі частини можуть входити до основи слова?
- Що називається коренем слова? Чи може існувати слово без кореня?
- Що називається префіксом? суфіксом?
- Витлумачте слова Василя Сухомлинського: *Умій не тільки читати, а й перечитувати*! Слово *перечитувати* розберіть за будовою.
- Наведіть приклади слів з антонімічними префіксами та суфіксами.

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

голосний наголос звук буква приголосний

§ 13. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ ЇХ ВІД ІНШИХ ЗВУКІВ, ЯКІ СТВОРЮЄ ЛЮДИНА, ЗВУКІВ ПРИРОДНИХ І ШТУЧНИХ ФІЗИЧНИХ ЯВИЩ ТОЩО

160 **Прочитайте текст, поставте до нього три запитання, вислухайте відповіді однокласників та однокласниць.**

Поява людини на світ супроводжується звуками: спочатку чути, як легені маляти вбирають і видихають повітря, як б'ється маленьке сердечко. Далі лунає перший крик дитини, яким вона вітається зі світом.

Свої бажання та настрої дитинча вже за кілька днів так само виражає за допомогою звуків. Спочатку це тільки крик, далі настає стадія вимовляння звуків: *-агу*, *-ги*, *-ге* та інших. Потім дитя переходить до лепету, після цього до повторення за дорослими окремих складів та слів. Згодом маля вчиться самостійно висловлювати свої думки й почуття за допомогою слів (*З Інтернету*).

- Чи розповіли вам батьки про перші вимовлені вами слова? Які перші слова вимовили ваші менші братики чи сестрички?
- Як ви думаєте, чому початковий «словник» малят зазвичай майже однаковий?
- Як би ви пояснили значення нібито нелогічного словосполучення *мова немовлят*?

Наша мова звукова. До мовних звуків належать ті, які утворюються органами мовлення людини і використовуються нею у процесі спілкування.

Звук — найменша одиниця мови та мовлення.

Звуки мови слугують для розпізнавання та розрізнення:

- слів: [*к*]*аша* — [*н*]*аша,* [*ч*]*айка* — [*б*]*айка;*
- форм слів: *мам*[*а*] — *мам*[*і*]*; слов*[*о*]— *слов*[*а*].

Звуки мовлення ми чуємо і вимовляємо, вони слугують для усного спілкування між людьми.

Окремо взяті звуки мовлення нічого не означають. Тільки поєднані між собою та розташовані в певному порядку, звуки мови утворюють слова.

Звуки мови та мовлення вивчає розділ науки про мову — фонетика (від грец. φωνή — «звук»).

Для передавання на письмі вимови окремого звука використовують фонетичну транскрипцію. Звук позначають узятою в квадратні дужки літерою. Наприклад: [а], [м], [т], [о].

Щоб письмово передати звучання слова, його записують **фонетичною транскрипцією**, тобто літерами у квадратних дужках: *школа* [шкóла]*, урок* [урóк]*, слово* [слóво]. Позначення місця наголосу є обов'язковим.

- Вимовте подані звуки вголос. Чи означає щось окремо взятий звук? Із поданих звуків утворіть якнайбільше слів. Вимовте ці слова.

[м], [и], [т], [р], [а], [т]

- Поясніть вислів поета Олеся Довгого: *Дерево починається з кореня. Слово починається зі звука*.
- Чи залежить лексичне значення слова від порядку розташування звуків? Свою думку підтвердіть прикладами.

161 **Визначте пари слів, вимова яких розрізняється одним звуком. Випишіть ці слова парами, передайте їх фонетичною транскрипцією.**

ЗРАЗОК → *Гай — рай [гай] — [рай].*

1. А вусатий колосок подає свій голосок (*Т. Коломієць*). 2. Спить старий сердитий сом, сому сниться сьомий сон (*О. Кононенко*). 3. Маленький гриб під граб заліз і огляда тихенько ліс (*М. Стельмах*). 4. Вкрита травами гора. Збоку — лисяча нора (*В. Гринько*). 5. Сонця теплі дотики крізь вербові котики (*А. Камінчук*). 6. Ми не знали, що баран може з'їсти наш банан (*Є. Гуцало*).

162 **Прочитайте казку. Доберіть заголовок, який увиразнює її основну думку.**

З черепахою *Меніпоспішатинікуди* трапилася біда. Несподівано налетів вітер і подув так сильно, що черепаха перекинулася на спину. Вітер собі помчав далі, а черепасі ніхто не міг зарадити, бо була вона величезна й важуча.

З того часу почали черепасі снитися перевернуті сни. Дощі в них ішли із землі на небо, ріки текли в інший бік. Так було уві сні. Наяву черепаха все бачила, чула й говорила так само навпаки.

Якщо вона говорила «Тівирп!», це означало «Привіт!» Якщо запитувала «Иварпс кя?, це означала «Як справи?».

Щоб втішити нещасну перевернуту черепаху, звірі й собі перевертали слова. Так вони мало не знищили свою чудову звірину мову.

Та що там звірі! Діти бігали вулицями й кричали: «Ару! Ару!». Раніше вони кричали: «Ура! Ура!»

Хто знає, якого лиха накоїла б іще черепаха Меніпоспішатинікуди, якби не вітер, який знову перекинув її зі спини на живіт (*За М. Пляцковським*).

- Якою мірою лексичне значення слова залежить від послідовності вимовлених звуків? Підтвердіть свою відповідь прикладами з тексту казки.
- Усно перекажіть казку, замінивши «перевернуті» слова на такі ж інші, самостійно дібрані.

163 **Додаючи або віднімаючи один звук на початку чи в кінці кожного слова, утворіть інші слова. Подане та новоутворене слова запишіть парами.**

ЗРАЗОК → *Кобза — кобзар.*

Буква, курок, міх, сила, окомір, рука.

- Дві пари записаних слів (на вибір) передайте фонетичною транскрипцією.
- Чому для передавання звуків мовлення на письмі (фонетичної транскрипції) використовують саме літери, а не інші письмові знаки?

❋ Чому звуки природи (щебетання птахів, капання дощу тощо) зазвичай передають магнітофонним записом, а не фонетичною транскрипцією?

Нас оточує безліч звуків різноманітного походження. Ми чуємо звуки:

- **природних фізичних явищ:** шум вітру, гуркіт грому, плюскіт хвиль, шелест листя, щебетання пташок, дзижчання комах;
- **штучних фізичних явищ**: скрегіт механічної пилки, дзвінок будильника, гурчання холодильника, сигнали автомобілів, рингтони мобільних телефонів тощо.

164 **Прочитайте. Виконайте подані після речень тестові завдання.**

1. Я стою в урочистім мовчанні. А тополі тихо: «Шу-шу-шу!» (*Г. Коваль*). 2. Тьох та тьох! Яке дзвінке звучання... У кожній пісні — море почуттів (*Д. Луценко*). 3. «Тук-тук», — молоток, і забили ми гвіздок (*Л. Рева*). 4. У небі жайвір затріпотів крильцями на одному місці, заспівав дзвінко — ніби дув у флейту: «Фю-ір-рть! Фю-фю-фю-у!» (*Г. Храпач*). 5. «Чух, пах! Ту-ту-ту!» — їде поїзд по мосту (*А. Камінчук*). 6. У повітрі вжикає рубанок: «Жик-вжик, жик-вжик...» (*Ю. Олійник*).

Тестові завдання

1. Номери речень, у яких передано звуки живої природи, подано в рядку

А 1, 3,6
Б 1,2,4
В 2,4,5

2. Номери речень, у яких подано звуки штучних, створених людиною фізичних явищ розміщено в рядку

А 3,4,5
Б 1,3,5
В 3,5,6

❋ Які звуки природи ви чуєте, йдучи вранці до школи? Спробуйте їх відтворити.

165 **Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: що спільного в домовлянні між собою тварин і спілкуванні людей? У чому головна відмінність між людською мовою та «мовою» тварин?**

Сигнали для передавання інформації тварині твариною умовно називають «мовою» тварин. «Мова» звірів, птахів, комах складається з небагатьох «слів», якими передаються задоволення, страх, жах, лють, перехід у напад та інші емоційні стани.

Йдеться про сигнали звукові (щебет, свист, гарчання, шипіння), нюхові (наприклад, просочування своїм запахом квіток бджолою), рухових (настовбурчування пір'я, виляння хвостом) та ін.

«Мова» тварин уроджена, це не знаряддя пізнання і не діяльність мислення, а результат роботи органів чуттів.

Учитися такої «мови» тварині не доводиться. Якщо курча вилупилося в ізоляції, то й воно вже володіє «словниковим запасом», який слід мати курці або півневі.

Найчастіше ми чуємо «пташину розмову». Звуки можуть мати різне значення. У свійських гусей звуки «га-га-га» означають заклик іти швидше; «га-га-га-га-га-га» — «затримуємося тут»; коротке уривчасте ґелґотання — сигнал тривоги; розгнівані гуси сичать.

- Витлумачте значення словосполучення *емоційний стан.* Звіртеся зі **Словничком юного мовознавця**.
- Прослухайте запис співу солов'я, спробуйте почуте відтворити. Якою мірою це вам вдалося? Чому?
- Уявіть, що хтось із ваших знайомих раптом «затьохкав» пташиною «мовою», тобто спробував поспілкуватися звуками природи, а не людського мовлення. Чи зрозуміли б ви емоційний стан такого мовця (радість, піднесеність або розгубленість, сум)? Чи збагнули б ви зміст ним «сказаного», тобто його думки? Чому?

166 **Прочитайте вірш Анатолія М'ястківського за особами.**

— Дж-ж-ж-ж...
— Хто ти? Звідкіль?
— Я з лісу, я джміль...
— А який мохнатий, чорний, як рілля!

— Хіба ви не бачили досі джмеля?
— Дж-ж-ж — біля яблуньки,
Дж-ж-ж-ж — понад хміль...
— От тобі й джміль!

- Чи могла відбутися подібна розмова? Чому в багатьох літературних творах (казках, прислів'ях, віршах) тварини не сигналами, а словами «розмовляють» між собою та з людьми?
- У чому насправді виявляється ставлення людей до природи? У який спосіб людина засвідчує свою увагу та повагу до тварин і рослин?

167 **Прочитайте. Чи є такі звуки, як кашель і чхання звуками мовлення? Поясніть.**

Сімейний лікар звертається до хлопчика, якого мати привела на прийом:

— Покашляй.

— Навіщо? Краще я вам про свій кашель розповім...

— Не треба. Твій кашель розкаже мені про твою недугу краще за тебе.

- У прямому чи переносному значенні вжито лікарем слово *розкаже* стосовно кашлю? Про що може *розказати* кашель?

168 **Відгадайте шаради. Відповіді запишіть фонетичною транскрипцією.**

1. Мала сильні і гарні я крила, над водою рибку ловила, перший звук у мені замінили, я — собака й гавкаю щосили (*Н. Могила*). 2. З [д] скликаю всіх до себе: друзі, м'яч, погода — рай! З [т] — мене писати треба: вибирай! 3. З [ш] я могутній східний цар, сиджу собі на троні. З [ж] я шалений, дикий страх, рятуюсь від погоні (*С. Павленко*).

ДОВІДКА

Двір — твір. Шах — жах. Чайка — лайка.

- Складіть і запишіть дві шаради, обігравши в кожній пару слів, лексичне значення яких змінилося після заміни звука (наприклад: *миша — тиша, піч — ніч, сум — суп*).

§ 14. ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

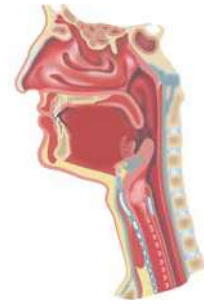

169 **Роздивіться малюнок, на якому показано органи мовлення. Укажіть на малюнку ротову й носову порожнини, губи, зуби, піднебіння, язик, нижню щелепу. Зверніть увагу на розташування голосових зв'язок.**

Звуки мовлення утворюються мовленнєвими органами.

За способом творення та особливостями звучання звуки мовлення поділяють на голосні та приголосні.

Голосні звуки утворюються тільки з голосу. Це відбувається, якщо струмінь повітря, проникаючи через гортань і не наштовхуючись на перепони, вільно проходить через голосові зв'язки.

Голосних звуків в українській мові шість: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

Приголосні звуки утворюються поєднанням голосу та шуму. Струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами та зубами перепони, від чого виникають шуми, які додаються до голосу.

Приголосних звуків в українській мові 38. Наприклад: [д], [з], [м], [р], [с], [ш].

Усього в українській мові 38 звуків: 6 голосних та 32 приголосних.

Проте у процесі мовлення людина вимовляє значно більшу кількість голосних і приголосних звуків, тому що з'являються їх видозміни. Наприклад, *мир* звук [р] твердий, тоді як у слові *річка* звук [р'] дещо пом'якшується; у слові *вербы* звук [е] звучить чітко, тоді як у слові *вербовий* він звучить із наближенням до звука [и] (фонетичною транскрипцією це передається так: [ве^{и}рбо́вий]).

Отже, **звуків мовлення більше, ніж звуків мови.**

170 **Прочитайте вголос подані парами слова. Якими звуками — голосними чи приголосними — вони різняться? Що означає кожне слово?**

Дуб — зуб. Сом — сум. Липа — лапа. Слова — слива. Жити — шити. Мости — мести. Марина — машина.

171 **З-поміж поданих звуків вимовте спочатку голосні, потім — приголосні.**

[д], [ж], [а], [ш], [о], [у], [р], [с], [е], [м], [г], [и], [б], [і], [л], [н], [к].

- Чому в текстах колискових пісень переважають саме голосні звуки? Розкажіть, з чого утворюються голосні звуки.
- Чи можна відтворити мелодію пісні за допомогою лише приголосного звука? Чому? Розкажіть, з чого утворюються приголосні.

172 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Переставивши місцями приголосні звуки, утворіть слова з іншим лексичним значенням. Вимовте ці слова. Як утворюються приголосні звуки?

Рамка, рис, літо, тиша, лід.

- Подані та утворені вами слова запишіть парами. Витлумачте лексичне значення кожного слова.

173 Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. Випишіть виділені слова, передайте їх фонетичною транскрипцією. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки.

ЗРАЗОК → *Ранок [ранок] — голосні: [а], [о]; приголосні: [р], [н], [к].*

Колись *давно* чхання вважали передвісником хвороби. Тому європейці побажанням людині «Будь *здоровий*!» недугу від неї відганяли.

В українців побажання здоров'я з часом поширилося ще й на вітання. Слово «*Здрастуйте*» розуміли як «Бажаю здоров'я!»

Ще є повір'я, що чхання віщує якусь подію. Тому коли хтось щось розповідав, а *співрозмовник* чхнув, казали: «Отже, правда!»

Люди чхали завжди, бо це безумовний рефлекс, і до спілкування ця дія стосунку не має.

Шкода, що з чханням нині пов'язано байдужість. Адже сьогодні вираз «мені начхати» означає «Мені однаково», «Яка різниця». Значно краще зичити людині здоров'я, адже таке бажання наймудріше.

- Чи належить утворюваний при чханні звук до звуків мовлення? Відшукайте в тексті відповідь на це запитання.
- Доберіть до тексту два варіанти заголовка: 1) який передає тему тексту; 2) такий, що передає його основну думку.
- Розкажіть, чому чхати і кашляти слід у хустинку або в лікоть.

§ 15. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ І М'ЯКІ, ДЗВІНКІ І ГЛУХІ, ШИПЛЯЧІ (ПОВТОРЕННЯ). ПОМ'ЯКШЕНІ ПРИГОЛОСНІ. ВИМОВА ЗВУКІВ, ЯКІ ПОЗНАЧАЄМО БУКВАМИ Ґ І Г

174 **Прочитайте вірш-загадку Дмитра Білоуса. Слова-відгадки запишіть. Якою літерою різняться записані слова? Для чого вживають цю літеру?**

Лінивому не розгадать ніколи,
кмітливому на відповідь — хвилина.
А буде наша загадка така: три букви,
означають те, що й *поле*. Додай знак
м'якшення — і вже *тварина* з родини
оленів, струнка й прудка.

Приголосні звуки бувають тверді, м'які та пом'якшені.

М'якість попереднього приголосного звука позначається на письмі знаком **ь.** У фонетичній транскрипції м'якість приголосного позначають скісною рискою: *день*[ден'], *льон* [л'он].

М'який знак у фонетичній транскрипції не вживають, адже він не означає звука, а вказує на м'якість попереднього приголосного.

Пом'якшеність попереднього приголосного позначають на письмі літерою *і,* а також літерами *я, ю, є,* які, пом'якшуючи попередній приголосний, мають звукове значення [а], [у], [е]. У фонетичній транскрипції пом'якшеність приголосного позначають скісною рискою, подібною до апострофа: *ліс* [л'іс], *праця* [пра́ц'а], *людина* [л'уди́на], *синє* [си́н'е].

УВАГА! Приголосний може пом'якшуватися під впливом наступного пом'якшеного приголосного: *пісня* [п'іс'н'а], *кузня* [куз'н'а].

Приголосні [г], [ґ], [к], [х] завжди тверді. Пом'якшуються вони лише перед голосним [і]: [г'ірки́й], [к'іт].

Приголосний [й] завжди м'який.

175 **Прочитайте. Передайте виділені слова фонетичною транскрипцією.**

1. Біг додому лісом *лис*, шелестів над лисом *ліс* (*А. Качан*). 2. Коли цвіли в селі *бузки,* летіли лугом два *бузьки* (*А. Камінчук*). 3. Про нього кажуть: «Він неба *син*», бо птах цей любить небеснуси*нь* (*А. Качан*). 4. Йди

до мене, поруч *стань*! Плечі вгору, випрям *стан!* 5. Піди в *сад*, під деревом *сядь*! (*З розмови*).

- Укажіть у виділених словах м'які та пом'якшені приголосні. За допомогою яких літер м'якість і пом'якшеність позначено на письмі? Як ви показали м'якість і пом'якшеність у фонетичній транскрипції?
- Чи змінює м'якість або пом'якшеність приголосного звука лексичні значення слів? Відповідь підтвердіть прикладами.

176 **Вимовте звуки, якими різняться подані слова.**

Рис — рись, повід — повідь, сила — сіла, лук — люк, тин — тінь.

Як уже зазначалося, приголосні звуки утворюються поєднанням шуму та голосу або тільки з шуму.

Приголосні звуки, які утворюються поєднанням голосу із шумом, називаються дзвінкими. Наприклад: [б], [д], [з], [ж].

Приголосні звуки, які утворюються тільки з шуму, називаються глухими. Наприклад: [п], [т], [с], [ш], [х].

Приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] називають **шиплячими.**

177 **У кожному з поданих слів визначте дзвінкі та глухі приголосні. Вимовте слова.**

Правда, птах, мати, пісня, спів, чистий, добро, пережити.

- Назвіть у словах шиплячі приголосні звуки.

178 **Прочитайте вірш Петра Сороки. Поясніть, що спричинило плутанину в розумінні лексичного значення слів.**

Учора застудився на ковзанці Пилип,
І лікарі сказали, що у Пилипа — грип.
Лежить він в ліжку кволий,од кашлю вже охрип,
Либонь, тепер до школи не скоро пустить грип.
— І чом це так на світі, — дивується Пилип, -
Грибів давно не бачу, а захворів на гриб?
А ви, уважні друзі, сказати не могли б,
Як можна розрізнити звичайний *гриб* і *грип*?

- Назвіть звуки, якими різняться слова, змішування яких призвело до непорозуміння.
- Назвіть слова, що містять шиплячий приголосний звук. Вимовте цей звук.

Окремі дзвінкі та глухі приголосні звуки дуже близькі між собою за звучанням.

Наприклад, приголосні [б] і [п]. Відмінність між ними тільки в тому, що [б] вимовляється з участю голосу й шуму, а [п] утворюється тільки з шуму.

Дзвінкі та глухі приголосні утворюють співвідносні пари:

- **дзвінкі:** [б] [д] [д'] [ж] [з] [з'] [дж] [дз] [дз'] [ґ] [г]
- **глухі:** [п] [т] [т'] [ш] [с] [с'] [ч] [ц] [ц'] [к] [х]

Приголосні, що не мають пари:

- **дзвінкі:** [м], [н], [н'], [р], [р'],[л], [л'], [в], [й];
- **глухий:** [ф].

179 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

У поданих словах замініть дзвінкий приголосний на парний йому глухий так, щоб утворилося слово з іншим лексичним значенням.

Злива, *мимохідь*, жити, билина, голодний, душ, серб, куля.

- З'ясуйте лексичне значення виділеного слова за **Тлумачним словничком**.
- Вигадайте й розкажіть веселу історію, обігравши різні лексичні значення слів *ко[з]а — ко[с]а.*

180 Прочитайте вірш, видрукуваний у газеті «Початкова освіта». Чи відчуваєте ви труднощі в розрізненні звуків [г] та [ґ] у вимові та літер *г* та *ґ* в написанні слів? До якого словника звертаєтесь у разі потреби?

Г і ґ — букви схожі такі!
Схожі й звуки, обидва дзвінкі.
[г] глуху має пару — це [х],
[ґ] також має пару — це [к].
Пишуть з ґ *ґрунт* і *ґанок*,
А ще — *ґудзик, ґніт*,
Ґава, аґрус і ґедзь.
Пам'ятати це слід.

Літери *г* і *ґ* позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] вимовляється у словах: *галявина, газета, господар, генерал, Євангеліє, Англія, Гомер* та інших.

Найбільш уживані слова, у яких вимовляється звук [ґ] і пишеться літера *ґ: ґава, ґанок, ґатунок, ґедзь, ґрунт, ґудзик, ґуля, аґрус, ґрати* (переплетення металевих прутів), *ґазда* (хазяїн), *дзиґа.* З літерою *ґ* пишуть власні назви *Ґете, Ґуллівер, Ґарібальді, Ґренландія, Ґданськ* та інші.

181 **Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки [г] і [ґ].**

Голова, Ольга, орфографія, ґрунт, говорити, ґанок, ґазда, дорога, дзиґа, Євген, Ігор.

182 **Перепишіть прислів'я, уставте на місці крапок дібрані з довідки слова.**

1. Нарядилася, як пава, а кричить, як ... . 2. Як повна скриня, то й миша ... . 3. Добре ... угноїти — урожай потроїти. 4. Погані ... одне показують, а друге б'ють. 5. Коня й осла ... однаково жалить. 6. Справжні друзі — як ... і петелька.

ДОВІДКА

Ґава, ґрунт, ґудзик, ґедзь, дзиґарі (годинник), ґаздиня.

Поясніть значення останнього прислів'я.

183 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру. Вимовте записані слова.**

(Г,ґ)азета, ма(г,ґ)азин, (г,ґ)анок, (г,ґ)рунт, (г,ґ)рамотний, дзи(г,ґ)а, (г,ґ)олос, бере(г,ґ)ти, а(г,ґ)рус, (г,ґ)укати, кіло(г,ґ)рам.

184 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Прочитайте. Складіть і запишіть речення зі словами *гніт — ґніт, ґрати — грати.*

Трапилося так, що літера ґ, яка позначає на письмі звук [ґ], загубилася, а потім відродилася: її було повернуто в український алфавіт. Сьогодні ця буква займає належне їй п'яте місце в українській абетці.

Нерозрізнення звуків [ґ] та [г] породжує нерозуміння значення деяких слів та змісту речень. Наприклад, слово *грати* означає «виконувати щось на музичному інструменті» (*грати на бандурі*), а слово *ґрати* означає «переплетіння металевих прутів» (*ґрати на вікнах*); слово *гніт* означає «тягар, важкий предмет» (*капуста під гнітом*), а слово *ґніт* — «шнур для горіння в освітлювальних приладах» (*ґніт у свічці*).

Як бачимо, потреба в розрізненні звуків [г] і [ґ] та букв г і ґ очевидна (*За Ніною Библів*).

185 **Прочитайте скоромовки. Зверніть увагу на правильну вимову звуків [г] і [ґ].**

1. Ґудзик упав і скотився під ґанок. Ґава подумала: «З'їм на сніданок!» І гонорово ґава ходила — ґудзик шукала, ґулю набила (*Л. Голота*). 2. Гуска грає на гітарі, ґелґотить гусак гагарі, горобець гука грака, ґава гатить гопака (*Ю. Кругляк*). 3. Ґелґотів гусак весь ранок: «Ґвалт, проґавив я сніданок, бо ґаздиня пізно встала й довго ґудзик пришивала. Ґедзь від сміху впав із ґанку, набив ґулю спозаранку (*Л. Вознюк*).

186 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. Випишіть слова, що мають у своєму складі тільки глухі приголосні. Назвіть слова, що містять приголосні тільки дзвінкі.**

Жив-був песик Пушок. Господарі його пестили, прощали будь-які пустощі. Життя Пушка було щасливим.

Та от хтось приніс до хати котика на ім'я Кексик. Тепер хазяї пестили його, а про цуцика забули.

Пушок втратив апетит, не міг спати ночами. Якось не втримався і вкусив кошеня за хвіст. Господарі почули писк і Пушка покарали.

Уранці, коли песик прокинувся, поряд лежало щось тепле й пухнасте. Виявилося, котик прийшов миритися. Пушок ніжно лизнув котячу спинку, і з того часу вони жили дружно.

- Поставте до тексту загальне питання. До якого типу мовлення слід його віднести?
- Складіть розповідь про цікавий ви́падок із життя вашого домашнього улюбленця (усно). Приготуйтеся розповісти цю історію в класі.

§ 16. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ (АБЕТКА, АЗБУКА)

187 **Прочитайте мовчки. Визначте слова, через які зміст прислів'їв спотворено. Заміна яких звуків спричинила зміну значення цих слів? Прочитайте речення вголос, виправляючи помилки.**

1. На безриб'ї і мак — риба. 2. Не одна морока білобока. 3. Кожен рис свою нору любить. 4. Ще жодне шило крука не відмило. 5. Життя прошити — не поле перейти.

- Якими літерами позначають на письмі звуки, які вам довелося замінити? На які звуки ви їх замінили? Якими літерами позначають ці звуки на письмі?

Літера (буква) — це знак, що слугує для позначення на письмі звука.

Звук ми **чуємо і вимовляємо**, літеру ми **бачимо і пишемо**.

Літера — це графічний знак. Крім літер, існують такі графічні знаки: апостроф, дефіс, знак наголосу, знак переносу та розділові знаки (крапка, кома, тире, двокрапка та інші).

Знаки письма вивчає розділ науки про мову, що називається графікою (від грец. γραφικός — «написаний»).

188 **Прочитайте жарт мовчки. Чи правильно відповів учень? Поясніть, що він мав на увазі.**

— Скільки літер в українській абетці? — спитав Сашка вчитель.

— Шість, — упевнено відповів той.

— Це ж як?

— А, б, е, т, к, а.

- Прочитайте жарт уголос за особами, правильно називаючи літери. Назвіть звуки, які позначаються цими буквами. Поясніть відмінність між буквами та звуками.
- Який розділ науки про мову вивчає літери? Який — звуки мови і мовлення?
- Що вам відомо про походження слів *абетка, азбука, алфавіт*?

Розміщені в певному порядку літери становлять алфавіт (азбуку, абетку). Усього в українській мові 33 літери.

А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ	Д д	Е е
а	бе	ве	ге	ґе	де	е
Є є	Ж ж	З з	И и	І і	Ї ї	Й й
є	же	зе	и	і	ї	йот
К к	Л л	М м	Н н	О о	П п	Р р
ка	ел	ем	ен	о	пе	ер
С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч
ес	те	у	еф	ха	це	че
Ш ш	Щ щ	Ь		Ю ю	Я я	
ша	ща	м'який знак		ю	я	

За алфавітом подають слова у словниках, довідниках, укладають списки. Слова, що починаються з однієї літери, записують за алфавітним порядком наступних букв. Наприклад: *де*рево, *дз*воник, *ди*тячий, *ді*брова, *до*брий, *доп*омога.

189 **Запишіть подані слова за алфавітом.**

Бджола, пісня, яблуня, рученька, горлиця, зірка, сонце, юний, лелека, яблучко, чорнобривець, гай, зачарований, калина, ясний, розум, місяць, дощ, ґрунт, край, хрущ, калиновий, пісенний, радість.

- Чому списки укладають за алфавітом? Наведіть приклади таких списків.
- Поясніть, як розмістити за алфавітом слова, що починаються з однієї літери.

190 **Запишіть за алфавітом назви українських міст.**

Канів, Запоріжжя, Тернопіль, Полтава, Чугуїв, Харків, Калуш, Бориспіль, Чернігів, Миргород, Глухів, Прилуки, Львів, Черкаси, Буча, Васильків, Бережани, Маріуполь, Київ.

- Яка із записаних назв особливо вас зацікавила? Чим саме?
- Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть рядок, у якому алфавітний порядок порушено

А лампа, мед, настрій, обіцяти
Б думати, зірка, ім'я, книжка
В бесіда, вітати, грамотність, зустріч
Г артист, комар, вірш, гарячий

2. Укажіть рядок, у якому слова записано за алфавітом

А поріг, посуд, посада, педаль
Б марка, марш, матч, маяк
В сигнал, санітар, сила, сироп
Г дзеркало, дерево, держати, диктант

191 **Уявіть, що команда учнів та учениць 5-х класів — учасників конкурсу знавців української мови вирушила на змагання до іншого міста. Хлопців і дівчат мають розселити у двох кімнатах готелю. Складіть для такого розселення два списки за алфавітом.**

Петренко Оксана, Савченко Георгій, Мельник Олена, Головченко Антон, Криворучко Назар, Ситник Олексій, Панченко Тетяна, Головко Сергій, Семенченко Галина, Войтюк Геннадій, Передрій Семен, Зайченко Ольга, Бойчук Ярина.

- Чим ви керувалися, розміщуючи за алфавітом прізвища, які починаються на одну літеру?

§ 17. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ Я, Ю, Є, Ї; ДЖ, ДЗ ТА Щ (ПОВТОРЕННЯ)

192 **Прочитайте. Назвіть виділені у словах літери. Вимовте звуки, які цими літерами позначаються.**

Ялина, тополя, м'ята, долоня, маяк, **ю**нак, малюк, єдиний, давнє, моє, в'є, могутнє.

Літери *я, ю, є* можуть позначати на письмі:

- **по два звуки на початку слова та після букви, що позначає голосний звук:**

я — [йа]: *яр* [йар], *мрія* [мр'ійа];
ю — [йу]: *юний* [йуний], *знаю* [знайу];
є — [йе]: *єдиний* [йединий], *твоє* [твойе].

- **один голосний звук і пом'якшення попереднього приголосного:**

я — *маля* [мал'а], *поля* [пол'а];
ю — *людина* [л'удина], *сюди* [с'уди];
є — *синє* [син'е].

Після апострофа літери **я, ю, є** позначають **тільки два звуки:** *п'є* [пйе], *п'ятий* [пйатий].

Якщо літери **я, ю, є** позначають на письмі пом'якшеність попереднього подовженого приголосного (на письмі його передано подвоєними літерами), то фонетичною транскрипцією передаємо слово так: *колосся* [колос':а], *знання* [знан':а].

Літера **ї** завжди позначає два звуки: *їжак* [йіжак], *їсти* [йісти], *під'їзд* [п'ідйізд].

193 **Прочитайте прислів'я. Визначте слова, у яких одна літера передає на письмі два звуки.**

1. Друзями не народжуються, а стають (*Грецьке*). 2. Людина розумом і лева приборкає, а силою й цвіркуна в траві не зловить (*Болгарське*). 3. Зітхання не замінить *старання* (*Італійське*). 4. У кожної гори є своє *підгір'я* (*Турецьке*). 5. І шила, і мила, і пряла, і ткала — і все язиком (*Українське*). 6. Здоров'я швидко втрачають, та довго назад *повертають* (*Шведське*). 7. Лайливому лихослів'я на в'язи падає (*Словацьке*). 8. Пізнє *каяття* користі не дає (*Турецьке*).

Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

Літера **щ** завжди позначає на письмі два звуки [шч]: *дощ* [дошч], *щука* [шчука].

Сполучення літер **дж, дз** можуть позначати:

- злиті звуки [д͡ж], [д͡з]: *джміль* [д͡жм'іл'], *ґедзь* [ґед͡з'], *ходжу* [ход͡жу];
- окремі звуки [д], [ж]; [д], [з]: *підживлювати* [п'ідживл'увати], *підземний* [п'ідземний].

Окремі звуки сполучення літер **дж** і **дз** передають тоді, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** — до кореня слова: *від**дж**ука, на**дз**вичайний, пі**дз**емелля.*

194 **Прочитайте вірш Ліни Костенко. Зверніть увагу на вимову виділених слів.**

Піднімає *джміль* фіранку,
Каже: — Доброго вам ранку!
Як вам, *бджілко*, ночувалось
Чи *дощу* не почувалось?

Виглядає *бджілка* з хатки:
—У *дзвіночку* добре спатки.
Цей *дзвіночок* — як намет.
Тільки *дощ* — як кулемет.

195 **Запишіть у дві колонки слова, у яких: 1) звуків більше, ніж букв; 2) звуків і букв порівну.**

Їжачок, дзвін, відзначити, ягня, коліща, радіємо, щука, ярок, джем, обсаджувати, середземний.

196 **Перепишіть, подані фонетичною транскрипцією слова записуючи літерами. У кожному такому слові визначте кількість літер і звуків.**

ЗРАЗОК → *Добре слово [крашче] за цукор і мед. — Добре слово краще (5 б., 6 зв.) за цукор і мед.*

1. Грає [бдж'ілка]на сопілку, дружно в лад бринять джмелі (*Н. Забіла*). 2. Щебечуть і джерґотять пташки, шурхотять [йашч'ірки] в траві (*Марко Вовчок*). 3. Десь [продзве^{и}н'іла] дзвоником синичка (*С. Грицюк*). 4. Ще дощ іде, періщить злива, [шче^{и}н'атко] вимокло, як хлющ (*Н. Забіла*). 5. Річка розлилася, і ручай [дз'уркоче] (*Н. Гуменюк*).

Вимовте слова у яких літери *дж* і *дз* позначають злиті звуки.

197 **Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібну форму слова.**

1. Добре слово душу..., а зле коле (*Румунське*). 2. Каламутна вода не замінить... (*Італійське*). 3. Краще вчасно..., ніж в дорозі поспішати (*Українське*). 4. Що більше на... руками махатимеш, то дужче вона жалитиме (*Серболужицьке*).

ДОВІДКА

Виїжджати, змащувати, бджола, дзеркало.

198 **Прочитайте. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.**

ЗРАЗОК → *Джерело [дже^{и}ре^{и}ло́].*

1. Важко *джміль* гойдається на айстрі, птах галузку до гнізда несе (*С. Бурлаков*). 2. Кріт риє довгі проходи, копає *підземні* дороги (*О. Копиленко*). 3. І *задзюрчить* цілюще джерело під золотим густим кущем *ліщини* (*М. Стельмах*). 4. І щастя в тім, що небеса вгорі є, а рідний *ґрунт* внизу і холодить, і гріє (*За П. Вороньком*). 5. Щука *щирить* хижу пащу — щупакам втікати краще (*О. Кононенко*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

НАПИСАННЯ ТВОРУ-РОЗПОВІДІ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (ЗА ПЛАНОМ)

199 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту казки.**

Одному чоловікові подарували невимовної краси золоту клітку. І щоб когось у клітку поселити, чоловік упіймав солов'я.

Щодня власник клітки та пташки приходив помилуватися кліткою й послухати солов'їні пісні. Та білодашна пташина лише жалібно стогнала.

Знайшов чоловік мудреця, який знав пташину мову. Той послухав солов'їний стогін і сказав, що птах сумує за своїм гніздом.

Господар відімкнув клітку й випустив солов'я на волю. А сам верхи на коні подався вслід за птахом.

Соловей полетів до лісу, дістався свого гніздечка, всівся біля нього й радісно та дзвінко заспівав.

І зрозумів чоловік, що навіть пташці воля й батьківщина дорожчі за все на світі (*Народна творчість*).

- Що зрозумів з пташиного стогону мудрець: зміст «сказаного» чи емоційний стан солов'я? Назвіть емоції, які передавала поневолена пташка.
- Чи можна пташиний спів вважати мовою? Чому?
- Який тип мовлення покладено в основу тексту казки? У відповіді використайте пам'ятку.

ПАМ'ЯТКА

Як довести, що висловлення є розповіддю

Висловлення є розповіддю, якщо воно відповідає таким ознакам:

- у ньому йдеться про кілька подій або дій;
- дії виконувалися (або події відбувалися) послідовно, одна за одною;
- до висловлення в цілому можна поставити питання *що відбулося?*

200 **Прочитайте написаний учнем твір-розповідь. Чи можна сказати, що текст створено на основі власного досвіду? Поясніть.**

Кожен з нас щороку з нетерпінням чекає на свій день народження. Усі тебе вітають, подарунки приносять... Хіба ж не приємно?

Напередодні мого дня народження сусід дядько Іван спитав, чи не проти я одержати від нього «живий» подарунок. Я радісно погодився, адже так давно мріяв про собаку! А наш сусід — мисливець, тож знає, де гарного пса взяти.

Та в день народження сусід приніс... лисеня! Було воно руде, пухнасте й перелякане. Я тихцем спитав поради в мами: чи можу прийняти такий дарунок? Мама сказала, щоб приймав. Для неї це теж було несподіванкою.

Наступного дня зібралася сімейна рада. Перелякане лисеня тремтіло в кутку саморобної клітки, яку дядько Іван нам позичив.

Вирішили не мучити тварину. Жити в тісній квартирі лисеняті буде сумно й гірко. Тато потелефонував знайомому біологу. Той порадив випустити тварину в лісовій зоні. Обіцяв допомогти.

Наступного дня лисеня одержало волю. Наша сім'я зітхнула з полегшенням.

Чудовим мені подарунком стало те, що ми зробили добру справу.

Перерахуйте дії та події, про які йдеться в тексті твору. Зверніть увагу: вони відбувалися одна за одною, в певній послідовності.

- Чи можна поставити до тексту загалом питання *що відбулося?* Дайте на це запитання стислу відповідь.
- Визначте в тексті твору вступ та кінцівку.
- З'ясуйте стиль твору. Відповідь підтвердіть посиланнями на текст.
- Які думки викликав у вас твір? Які почуття? Чи цікаво було вам читати?

201 **Поміркуйте: про яку подію з власного життя вам цікаво було б розказати у творі? Розпочніть роботу над твором у зазначеній нижче послідовності.**

- Продумайте послідовність дій і подій, про які писатимете.
- У формі пунктів плану зафіксуйте цю послідовність на чернетці.
- Допишіть до плану перший пункт: як усе почалося (це вступ).
- Додайте до плану останній пункт: чим усе завершилося, що ви про це думаєте (це кінцівка твору).
- Напишіть твір за складеним планом на чернетці.
- Уважно прочитайте створений текст. Перевірте: чи відповідає написане темі (розповідь з власного досвіду).
- Поміркуйте: яка основна думка створеного вами тексту. Чи не потрібно щось увиразнити, додати чи скоротити.
- За потреби внесіть доповнення. Зайві речення та слова викресліть.
- Перевірте грамотність написаного.
- Перепишіть твір у зошит.

Завершіть роботу над твором.

§ 18. СКЛАД. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря: *шко-ла, книж-ка, на-вчи-лись, у-чи-тель-ка.*

202 **Визначте в кожному слові голосні звуки, назвіть їх кількість.**

Слово, писати, говоріння, переказаний, перефарбований.

Перепишіть слова, поділивши їх на склади. Чи збігається кількість складів із кількістю голосних звуків?

Склад утворюється з одного або з кількох звуків. Один із цих звуків — **голосний**.

За кількістю складів слова бувають:

- односкладові: *день, ніч, мить;*
- двоскладові: *ра-нок, ве-чір, гар-но;*
- багатоскладові: *над-дні-прян-ський, трид-ця-ти-п'я-ти-хви-лин-ний.*

Склад, що закінчується голосним звуком, називається **відкритим:** *сло-во, мо-ва, по-ра-да.*

Склад, що закінчується приголосним звуком, називається **закритим:** *рік, день, сер-пень.*

203 **Перепишіть прислів'я, поділяючи рисками виділені слова на склади. Після кожного з цих слів укажіть у дужках кількість складів.**

ЗРАЗОК → *Прислів'я* не помиляється (*Італійське*). — *При-слів'-я* (*3 склади*) *не помиляється*.

1. Життя в тому, щоб *іти* вперед (*Німецьке*). 2. Сміливе серце здолає лиху *долю* (*Італійське*). 3. Добру *пісню* не зашкодить і *повторити*. (*Англійське*). 4. Вітрові не завадиш віяти. 5. *Працьовитість* — права рука добробуту, а ощадливість — ліва. 6. Краще поберегтися, ніж потім *лікуватися* (*Українські*).

Визначте у виділених словах склади відкриті та закриті.

204 **Прочитайте прислів'я. Визначте пари слів, які складаються з тих самих складів, проте розташованих в іншій послідовності. Вимовте такі пари слів.**

1. Жаба бажа, щоб їй болото присудили. 2. Захотіли від кішки сала, а вона сама до нього ласа. 3. Велику липу мала пила налякала.

Зі складів *до, ро, ру, чи, ка, га, за, ти* утворіть і запишіть якнайбільше слів.

Із рядка в рядок слова переносять за складами: *си-ла, здо-ро-в'я*.

Не можна сплутувати правила переносу слів із правилами поділу слів на склади.

Основні правила переносу слів

• Одна літера не залишається на попередньому і не переноситься на наступний рядок. Наприклад, слова *очі, ім'я, олія* не переносять

• Літери ***дж, дж,*** які позначають один звук, при переносі не розривають: *ра-джу* (не *рад-жу*), *ґу-дзик* (не *ґуд-зик*).

• Якщо ***дж, дз*** позначають два звуки (це буває на межі префікса та кореня) при переносі їх можна розривати: *під-земний, під-живити.*

• Буквосполучення ***йо, ьо*** при переносі не розривають: *майорить, синьо-го, кольо-ровий.*

• Від голосного звука в попередньому складі при переносі не відривається буква ***й***: *лій-ка* (не *лі-йка*), копій-ка (не *копі-йка*).

• Скорочення при переносі не відривають від слів, яких вони стосуються: *Т. Г. Шевченко, 2024 р., 8 кг.*

• Слова з подвоєними літерами можна переносити порізному: *жит-тя* і *жи-ття, знан-ня* і *зна-ння.*

• Проте при подвоєнні літер на межі значущих частин слова можливий тільки один перенос: *без-зубий, годин-ник.*

УВАГА! М'який знак та апостроф при переносі залишаються на попередньому рядку: *низь-ко, бур'-ян.*

205 **Перепишіть слова, поділяючи їх рисками на частини для переносу (покажіть варіанти, де вони є).**

ЗРАЗОК → *Вес-на, ве-сна; ко-рін-ня, ко-рі-ння.*

Марія, сестра, оцінка, беззвучний, читання, освічений, знайомий, бадьорий, люб'язно, яскравий, лінійка, ощадливість.

Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

206 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. Випишіть і поділіть рисками для переносу виділені слова.**

Чи *становлять цінність* книжки, картини, музичні інструменти? А *старовинні* будівлі, пам'ятники? Чи є серед цінностей місце поштовим маркам, рідкісним монетам, орденам, медалям?

Так, усі названі предмети можуть належати до культурних цінностей. Але з'ясувати й підтвердити це може лише фахівець. Культурні цінності мають *історичне* та наукове значення, тому підлягають збереженню та *охороні*.

При проведенні досліджень *ураховується* не лише вік і вигляд предмета. Річ може бути відносно новою, важливими є її унікальність і *майстерність* виконання. Цінності культури зазвичай зберігаються в музеях (*З підручника*).

- З'ясуйте за тлумачним словничком значення слів *цінність, унікальність.*
- Який музейний експонат найбільше вам запам'ятався? Чим саме? Підготуйте про це розповідь.

§ 19. НАГОЛОС. ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИК І СЛОВНИК НАГОЛОСІВ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС ДЛЯ ВИДІЛЕННЯ СЛІВ ЗІ СМИСЛОВИМ НАВАНТАЖЕННЯМ

Наголос — це виділення у слові посиленням голосу певного складу. Такий склад називається **наголошеним,** усі інші склади — **ненаголошені**.

207 **Прочитайте байку Езопа. Будьте уважні до наголошення слів.**

На зеленій *галявині* посеред густого лісу жив *Олень*. Якось рогатий красень захворів. Він не міг *пастися,* лежав на зеленій траві й жалібно стогнав.

Підійшла Коза й питає:

— Що, сусіде, занедужав? Бажаю якнайшвидше одужати!

Побачила Коза на галявині соковиту траву. Наїлася досхочу й подалася додому.

Прийшли Кінь із Вислюком, розпитали Оленя, як він почувається, напаслися й пішли. Прибігли Вівці з Ягнятами та черідка

Телят, побажали оленю здоров'я, а коли пішли — не залишилось на галявині жодної травинки.

На ранок Олень трохи оклигав і захотів їсти. Проте навколо не було нічого.

На той час галявиною бігла Лисиця. Побачила Оленя, розпитала й засміялася:

— Не журися, я принесу тобі оберемок трави й води напитися. Ото ніколи не водися з *кепськими* друзями, від них завжди більше шкоди, ніж користі.

- Поясніть слова Лисиці. Якими мають бути справжні друзі?
- Чи можна сказати, що справжньою подругою оленя виявилася Лисиця? Поясніть.
- Чи траплялися у вашому житті випадки, які змусили зрозуміти, хто ваш справжній друг/ваша справжня подруга? Розкажіть про це.
- Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією. У кожному слові назвіть наголошений склад.
- Чому, передаючи слово фонетичною транскрипцією, обов'язково позначають місце наголосу? Що таке наголос?

Якщо щодо наголошення слів виникають сумніви, потрібно звернутися до **орфоепічного словника,** який містить інформацію про правильну вимову слів та їхніх граматичних форм. У словнику подано фонетичну транскрипцію слів, отже, показано й місце наголосу.

Орфоéпія — розділ науки про мову, який вивчає правильну (нормативну) вимову слів.

Місце наголосу в словах указано у спеціальному словнику наголосів, а також в орфографічному та тлумачному словниках.

208 **Прочитайте статті з орфоепічного словника та словника наголосів.**

Орфоепічний словник	Словник наголосів
олень[óлен'], *мн.* -і. **подруга** [пóдруга], *мн.* -ги **випадок** [вúпадок], *мн.* -дки **серце**[сéрце], *мн.* серця	**óлень,** *мн.* -і. **пóдруга,** -ги **вúпадок,** -и **сéрце** [серце], *мн.* серця́, але два сéрця

Чим різняться статті двох словників? Що в них спільного? Чому обидва словники подають закінчення слова ще й у формі множини?

209 **Перепишіть слова, позначте в кожному місце наголосу. Перевірте себе за поданим у кінці підручника Словничком правильної вимови слів.**

Черговий, загадка, предмет, читання.

Дайте повні відповіді на запитання.

Хто сьогодні черговий/чергова?
Чи любите ви відгадувати загадки?
Який ваш улюблений шкільний предмет?
Яке читання вам більше до вподоби — вголос чи мовчки?

Наголошення яких слів спричинило у вас утруднення? За якими словниками можна перевірити, як правильно наголосити слово? Зробіть це.

210 **Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА**

З кожної пари слів вимовте лише правильно наголошене слово. Звіряйтеся зі Словничком правильної вимови.

Запитання — запитання, дочка — дочка, живопис — живопис, партер — партер, дефіс — дефіс.

Якого виду помилки допущено у словах, які ви не вимовляли?

211 **Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Перевірте себе за Словничком правильної вимови слів.**

1. Вірний *приятель* — то найбільший скарб. 2. Мудрі *запитання* — для розуму змагання. 3. Сподівайся на працю, а не на *випадок*. 4. *Читання* — найкраще *навчання*. 5. Немає кращого *часу*, ніж зараз. 6. У доброго ремісника немає поганого *інструмента*. 7. У лінивого *спина* до дивану прилипла. 8. *Ненависть* — мати брехні.

Поясніть вислів *Прислів'я і приказки — джерело народної мудрості*. У прямому чи в переносному значенні вжито слово *джерело*? Поясніть.

В українській мові **наголос вільний**, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком склади: *зо́шит, підру́чник, намальо́ваний.*

В українській мові **наголос рухомий,** тобто при зміні форми слова він може переміщатися з одного складу на інший: *кни́жка — книжки́, пі́сня — пісе́нь.*

В окремих випадках зміна місця наголосу змінює значення слова: *доро́га — дорога́, ні́коли — нико́ли.*

212 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Змініть форму слова так, щоб наголос перейшов із першого складу на другий та з другого на перший. Запишіть слова парами, позначте в словах місце наголосу.

ЗРАЗОК → *Рі́чка — річки́.*

Поле, човен, море, зірка, вікно, слова, казки.

213 Перепишіть, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

Географічний *атлас*, блискучий *атлас*. Голосові *зв'язки*, *зв'язки* між друзями. *Переносне* значення, *переносне* приладдя. Приємна *музика*, талановитий *музика*. *Парне* катання, *парне* молоко. Смачний *обід*, *обід* колеса.

214 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте початок казки. Усно перекажіть прочитане, правильно наголошуючи виділені слова. За потреби зверніться до Словничка правильної вимови.

Мав заморський король вродливу *доньку*. Женихи не давали їй *спокою*, але чоловіка вона хотіла кмітливого й розумного. Усім сватачам королівна давала *завдання*. Але ніхто з них виконати цього *завдання* не спромігся!

Розгнівався король на вередуху і прогнав. Оселилася королева *дочка* в лісовій обідраній хатчині.

Почув про непокірну королівну метикований і дотепний гетьманич, розшукав її

в халупці. А та йому — *документ* із *завданням* «Подаруй мені небачений замок!»

Збагнув тут мудрий гетьманич, чому ніхто не зміг винахідливій царівні догодити...

Продовжте і закінчіть казку (усно). Доберіть до казки заголовок.

Існують слова з подвійним наголошенням: *по́милка* і *поми́лка, за́вжди* і *завжди́, ба́йдуже* і *байду́же, та́кож* і *тако́ж, весня́ний* і *весняни́й, я́сний* і *ясни́й, яли́нковий* і *ялинко́вий.*

У словниках подвійний наголос зазвичай позначають так: *за́вжди́, ба́йду́же.*

215 **Прочитайте прислів'я. Визначте слова з подвійним наголошенням. За потреби звіряйтеся зі Словничком правильної вимови.**

1. Потрібно вчиться — завжди пригодиться. 2. Ученому — ясний світ, невченому — примарні зорі. 3. Найбільша помилка — не визнавати й не виправляти своїх помилок. 4. Кожна бджола має жало, а кожна троянда — колючки. 5. Хитрій осі жало непотрібне. 6. Рана колись загоїться, а лихе слово запам'ятається назавжди. 7. У Сірка очей позичив, та й байдуже! (*Народна творчість*).

Про яку людську рису йдеться в останньому прислів'ї? Після якого вчинку людина має «позичати» очі?

Крім словесного наголосу, є ще наголос **логічний.**

Логічний наголос — це виділення посиленням голосу та підвищенням тону найважливішого в реченні за змістом слова або словосполучення.

216 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Прочитайте подані в першій колонці речення, вирізняючи логічним наголосом виділені слова. Простежте, як змінюється зміст речення.

Олеся/Сергій *читає* книжку.	**Що** робить Олеся/Сергій?
Олеся/Сергій читає книжку.	**Хто** читає книжку?
Олеся/Сергій читає *книжку*.	**Що** читає Олеся/Сергій?

217 **У зазначеній нижче послідовності зробіть фонетичний розбір поданих слів.**

Мудрість, яблуня, джміль, щастя.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

- Назвіть слово. Визначте кількість складів у ньому.
- Назвіть склади відкриті та закриті. Визначте, який склад наголошений.
- Укажіть голосні звуки, поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
- Назвіть приголосні звуки (дзвінкі чи глухі, тверді, м'які, пом'якшені). Поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
- Визначте кількість літер і звуків у слові.

ЗРАЗОК УСНОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

У слові *радість* два склади.

Перший — відкритий, другий — закритий. Перший склад — наголошений.

Голосні звуки: [а] — наголошений, позначається літерою *а;* [і] — голосний, ненаголошений, позначається літерою *і*.

Приголосні звуки: [р] — дзвінкий, твердий, позначається літерою *р*; [д'] — дзвінкий, пом'якшений, позначається літерою *д*; [с'] — глухий, пом'якшений, позначається літерою *с;* [т'] — глухий, м'який, позначається літерами *т* і *ь*.

У слові 7 літер і 6 звуків.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

Радість — [ра́д'іс'т'].

[а], [і] — голос. зв., букви *а, і*.

[р] — пригол., дзвінкий, твердий, літера *б;*

[д'] — пригол., дзвінкий, пом'якш., літера *д;*

[с'] — пригол., глухий, пом'якш., буква *с;*

[т'] — пригол., глухий, м'який, букви *т* і *ь*.

7 літер, 6 звуків.

218 **Перепишіть, позначаючи місце наголосу у виділених словах.**

Правильність наголошування є ознакою культури мовлення. Найчастіше порушують наголос у словах *новий, випадок, середина, ненависть, виразний, котрий, текстовий, фаховий.*

Тим, хто хоче навчитися українських наголосів, треба більше читати віршів українських поетів (*За О. Пономаревим*).

- Значення словосполучення *культура мовлення* з'ясуйте за **Словничком юного мовознавця**.
- Прочитайте вголос поетичний рядок: *Нове життя нового прагне слова* (*М. Рильський*). Чому неправильно наголосити слова в поезії надзвичайно важко?
- Прочитайте записані речення, виділяючи логічним наголосом найважливіше, на вашу думку, за змістом слово або словосполучення.

§ 20. ОРФОЕПІЧНА ПОМИЛКА (ПРАКТИЧНО)

Неправильне наголошення слів, неправильну вимову звуків у словах відносять до **орфоепічних помилок.**

219 **Прочитайте діалог спочатку мовчки, потім уголос за особами. У кожному з виділених слів допущено орфоепічну помилку. Як це слово правильно наголосити? Зробіть це. Звіряйтеся зі Словничком правильної вимови слів.**

— Мамо, до нашого класу сьогодні прийшов новачок.

— Сподіваюсь, ви зустріли його привітно. Треба хлопця підтримати.

— Мамо, він якийсь чудний. Говорить якось дивно. Каже, що жив звідси за двісті *кілОметрів*, що *докУменти* привезе пізніше, що його улюблений *прЕдмет* — *укрАїнська* мова...

— То ти виправляй його, тільки обережно, щоб не образився. Будь тактовним і делікатним.

— Мамо, а можна я запрошу новачка в неділю до нас додому? Ми йому *разОм* допоможемо.

— От бачиш, синку, ти теж іноді помиляєшся. Потрібно говорити ра́зом. Допомогти новачку треба обов'язково. Це дуже важливо — правильно наголошувати слова.

- Поясніть лексичне значення слів *тактовний, делікатний.* Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення слів?
- Який розділ науки про мову вивчає правильну вимову слів?

220 **Прочитайте слова, правильно їх наголошуючи. За потреби звіртеся зі Словничком правильної вимови слів.**

Дочка, донька, ворота, колесо, завжди, спина, котрий, помилка, запитання.

- Визначте слова з подвійним наголосом.

221 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Складіть і розіграйте діалог, зорієнтувавшись у таких умовах спілкування:

- туристи-школярі, перепинивши вас на вулиці, ламаною українською розпитують, як дістатися до музею (готелю, парку), неправильно наголошуючи деякі слова: *ідЕмо* (замість *ідемó*), *берЕмо* (замість *беремó*) *вЕсти*, (замість *вестú*).

Що потрібно. Делікатно виправляйте помилки гостей, правильно наголошуючи дієслова у своїх репліках-відповідях.

222 **Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА**

Подані речення містять орфоепічні помилки, які інколи трапляються в мовленні учнів. Запишіть речення, виправивши помилки (змінивши місце наголосу). Скористайтеся підказкою.

1. На уроках літератури ми вивчали цікаві вірші. 2. Особливу увагу звертали на вИразність чИтання. 3. На заняттІ літературного гуртка нам читали бАйки «Хлопчик і кропИва» та «Двоє приЯтелів і ведмідь». 4. Особливо сподобалися діАлоги дійових осіб. 5. ОдИнадцятого листОпада відбувся конкурс на краще виконання бАйок.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
ЗаняттЯ гуртка	Заня́ття гуртка
ОдИнадцяте листОпада	Одина́дцяте листопа́да
ВИразність чИтання	Вира́зність чита́ння
Гарні віршІ	Гарні ві́рші
ДіАлоги дійових осіб	Діало́ги дійових осіб
Цікаві бАйки	Цікаві байки́ (але байо́к)

- Прочитайте записані вами речення, правильно наголошуючи слова.
- Чому правильне наголошення слів в усному спілкуванні важливе? Сформулюйте 2–3 поради однокласникам та однокласницям щодо використання словника наголосів.

223 **Випишіть із кожної пари слів слово з правильним наголосом. З двома виписаними словами (на вибір) складіть і запишіть речення.**

Ви́мова — вимо́ва, нови́й — но́вий, за́гадка — зага́дка, ві́рші — вірші́, уро́чистий — урочи́стий, кіломе́тр — кіло́метр, кропива́ — кропи́ва, шофе́р — шо́фер, де́фіс — дефі́с, ви́разно — вира́зно.

- Як уникати орфоепічних помилок? За якими словниками слід перевіряти правильність мовлення? Зробіть це.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Які ви знаєте звуки природи?
- Відтворіть кілька звуків людського мовлення.
- Чи всяке поєднання звуків мовлення є словом? Відповідь підтвердіть прикладами.
- На лексичне значення яких слів вплинула перестановка звуків у рядкуз поезії Ліни Костенко: *Любіть травинку і тваринку?*
- Доберіть 2–3 приклади слів, лексичне значення яких змінюється від перестановки, додавання або віднімання звуків.
- У чому полягає різниця між звуками голосними та приголосними?
- Як утворюються дзвінкі та глухі приголосні?
- У чому полягає різниця між звуком і буквою?
- Чому в українській мові звуків більше, ніж букв? Відповідь проілюструйте прикладами.
- Навіщо потрібно знати алфавіт?

ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ з- (зі-, с-), роз- (розі-), без-

§ 21. ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ [Е], [И], [О] В КОРЕНЯХ СЛІВ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ).

224 **Перепишіть пари слів, у кожному слові виділіть корінь і позначте місце наголосу. Вимовте слова.**

ЗРАЗОК → *Ши́роко — ши́рокий.*

Весело — веселка, високо — високий, голуб — голубка.

Поспостерігайте: чи однаково вимовляються наголошені й ненаголошені звуки [е], [и], [о]?

Голосні звуки в наголошених складах вимовляємо виразно й чітко.

Голосні [а], [і], [у] і в ненаголошених складах вимовляємо чітко: [барв'інок], [сн'іги], [будинок].

УВАГА! Якщо голосний звук наближається у вимові до іншого звука, **у фонетичній транскрипції це показують маленькою літерою вгорі праворуч** — вона вказує, до якого саме звука наближається вимова.

Голосний [е] в ненаголошеному складі наближається у вимові до [и]: [се^{и}ло], [зе^{и}рнина].

Голосний [и] в ненаголошеному складі наближається у вимові до [е]: [зи^{е}ма], [жи^{е}ве].

Голосний [о] в більшості ненаголошених складів звучить виразно ([робота], [золото]) і лише перед наголошеним складом з [у] наближається у вимові до [у]: [ро^{у}зумний], [го^{у}лубка].

Така вимова ненаголошених голосних звуків відповідає правилам української орфоепії.

225 **Прочитайте мовчки. Визначте в тексті слова з ненаголошеними голосними звуками. Прочитайте текст, вимовляючи ці слова відповідно до правил орфоепії.**

Українська вишиванка — не просто гарний одяг. Дослідники народної творчості переконують, що такий одяг має значний вплив на життя того, хто його носить.

Вишиванка вважається оберегом від усього лихого. Кожен зроблений на полотні стібок несе смислове навантаження. Візерунки позначають красу природи та рідної землі. Важливими є й кольори. Білосніжний означає чистоту, червоний — життєву силу, зелений — природу та спокій, чорний — печаль. Українська вишиванка символізує родинну пам'ять, сімейне щастя та материнську любов.

В яскраві візерунки вишиванки вплетена багатовікова історія України, культура нашої країни і її самобутність (*З Інтернету*).

Доберіть до тексту заголовок, який містить слово, у якому голосний звук вимовляється нечітко. Запишіть це слово фонетичною транскрипцією.

226 **Передайте подані слова фонетичною транскрипцією.**

Сестра, весна, зозуля, дверцята, вишневий, зозуля, розумниця, голубити.

Вимовте записані фонетичною транскрипцією слова. Дотримуйтесь правил української орфоепії.

Орфографія (від грец. ορθός—«правильний» ίγράφω—«писати»)— **розділ науки про мову, який вивчає правила передавання усного мовлення на письмі.**

Орфографічне правило — це чітка рекомендація для певного написання слова (наприклад, правила написання літер *е, и*, що позначають ненаголошені голосні; правила вживання великої літери тощо.

Написання слова або частини слова, що здійснюється на основі правил орфографії, називається **орфограмою.**

Правопис слова можна перевірити **за орфографічним словником.**

Орфографічна помилка — це неправильне написання слова.

227 **Визначте у словах орфограми.**

Хвилина, вечоріти, черговий, розумниця, Київ, Львів.

Яким орфографічним правилом слід пояснити написання кожного зі слів?

Щоб дізнатися, яку літеру потрібно писати в ненаголошеному складі, потрібно змінити форму слова або дібрати спільнокореневе слово, у якому сумнівний голосний звук буде наголошеним.

Наприклад: в[е^{и}]сло — в[е]сла, л[и^{е}]сти — л[и]ст, гр[е^{и}]чаний — гр[е]чка, зу[п^{и}]нити — зуп[и]нка, г[о^{у}]лубка — г[о]луб, р[о^{у}]зумний — р[о]зум.

Якщо дібрати перевірне слово не можна (*пшениця, цибуля*), слід звернутися до орфографічного словника.

ОРФОГРАМА:	**ОРФОГРАМА:**
літери ***е, и,*** що позначають сумнівні ненаголошені голосні: *стеблина, дивина, лисеня*	літера ***о,*** що позначає сумнівний ненаголошений голосний: *розумний, зозуля, голубка*

228 **До кожного слова доберіть перевірне слово. Запишіть слова парами, у перевірному слові позначте місце наголосу. Визначте й підкресліть у словах орфограму «літери *е, и,* що позначають сумнівний ненаголошений голосний».**

ЗРАЗОК → *Хви́лястий — хви́ля.*

Зернистий, кленовий, небесний, десяток, озеро, вишневий, впливати, висипаний, читати, верхівка.

229 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Пов..ла ж..тами стежка неш..рока (*В. Симоненко*). 2. Скаче дощик по долині, зуп..нився на ст..жині (*Б. Чепурко*). 3. В..слуємо. А із в..сла в..селка зводиться

в..села (*О. Довгий*). 4. Тополя ш..поче у вікна відчинені (*Г. Кириченко*). 5. Р..зумна д..тина в батьковій св..тині (*Нар. творчість*).

У сполученнях **-ере-, -еле-** пишуть літеру **е:** *очерет, зеленіти.*
У сполученнях **-ри-, -ли-** пишуть літеру **и:** *кривавий, блищати.*
Якщо при зміні слова сумнівний голосний звук випадає, пишемо літеру **е**: *човен*, бо *човна; травень*, бо *травня; женці, бо жнець.*

ОРФОГРАМА:

літера **е** в сполученнях ***-ере-, -еле-:***
очерет, берег, зелений, селезень

ОРФОГРАМА:

літера **и** в сполученнях ***-ри-, -ли-:***
тривога, кришити, блищати

ОРФОГРАМА:

літера **е,** що позначає сумнівний ненаголошений голосний, який при зміні форми слова випадає (випадний **е**):
вітер — вітру, хлопець — хлопця, тиждень — тижня.

230 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. В..селий дощик прошумів, омив д..ревам листя (*М. Луків*). 2. Там у полі кр..ниченька, а навколо пш..ниченька (*Нар. творчість*). 3. Зб..рає зорі в п..лену кр..ниця (*В. Баранов*). 4. Шел..стять тополі на світанні. Скільки в тому шел..сті краси! (*П. Воронько*). 5. Бере найперший сік бджола з в..рбових золотих с..режок (*Я. Шутько*). 6. М..режиться між травами струмок. Як диво це нащадкам зб..регти? (*Д. Луценко*).

Позначте у словах орфограми «літера *е* в сполученнях *-ере-, -еле-*» та «літера *и* в сполученнях *-ри-, -ли-*».

231 **Запишіть слова, уставляючи пропущені літери, у дві колонки:**

- **з буквосполученнями *-ере-, -еле-,***
- **з буквосполученнями *-ри-, -ли-.***

Оч..рет, тр..вога, тер..н, с..редина, кр..жаний, ож..ледь, в..редувати, бр..ніти, кр..шити, чер..да, бл..щати, шел.. ст.

232 **Запишіть слова, уставляючи пропущені літери. Утворіть від кожного слова іншу його форму або доберіть споріднене так, щоб сумнівний голосний випав.**

ЗРАЗОК → *Травень — травня.*

Майст..р, мислив..ць, півд..нь, пал..ць, *трут..нь*, прав..дний, зброєнос..ць.

※ З виділеними словами складіть і запишіть речення.

233 **Виконайте тестові завдання.**

Правильну вимову слова відображає фонетична транскрипція в рядку

А [вишневий]
Б [медовий]
В [верба]
Г [зи^{е}ма]

Помилку у фонетичній транскрипції слів допущено в рядку

А [січе^{и}н’]
Б [бе^{и}реза]
В [розумни^{е}чка]
Г [бри^{е}н’іти]

У деяких словах (переважно іншомовного походження) написання літер ***е—и*** не можна перевірити жодним способом. Наприклад: *республіка, минуле, медаль, театр.*

Правопис таких слів потрібно звіряти за орфографічним словником.

234 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Слова, написання яких перевірити наголосом неможливо, перевірте за орфографічним словником.

Чепурний, пенал, лимон, герой, тремтіти, деталь, метушня, велосипед.

※ Визначте й позначте в словах орфограми.

235 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Запишіть подані слова в таблицю:

Слова з [е], [и], що перевіряються наголосом	Слова з буквосполученнями *-ере-, -еле-*	Слова з буквосполученнями *-ри-, -ли-*	Слова з випадним [е]	Слова з [е], [и], [о], що НЕ перевіряються наголосом

М..довий, р..зумний, б..режливий, тр..вати, д..путат, рів..нь, п..лена, з..зулька, ч..решня, шерш..нь, д..ректор, абр..кос, тижд..нь, бр..ніти, пів..нь, м..тро, ап..льсин, дят..л, б..нзин, г..лубити, к..шеня.

236 **Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. У виділених словах назвіть літеру, написання якої слід перевірити за орфографічним словником.**

Є слова, що в них
написання голосних
Через наголос бува
перевірить неможливо,
А тому такі слова
Пам'ятати нам важливо.
Я включаю їх у вірш:
Це, наприклад, *керувати,*
Це — *легенда* і *чекати,*
Це — *левада* і *леміш.*

- Складіть словничок-перелік слів, правопис яких ви хотіли б самі й порадили б однокласникам запам'ятати.
- Значення слів *левада* і *леміш* з'ясуйте за поданим у кінці підручника тлумачним словничком.

237 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Ч..тала мама «Кобзаря», а потім сіла виш..вати. Впл..лась Шевченкова зоря у рушники її кр..латі (*О. Данилюк*). 2. Мені сорочку мама виш..вала,неначе долю хрестиком в..ла,щоб я л..хих ст.. жинок не шукалаі до людей пр..вітною була (*Н. Май*). 3. Мамину турботу зб..реже сорочка,зах..стять від лиха хрестиків рядочки (*Леся Вознюк*). 4. Мов ж..ва, на полотні — кал..нова гілка. Під м..режкою, вн..зу, — книжка і сопілка (*В. Лучук*).

- Роздивіться зображення монети «Українська вишиванка», де використано тамподрук (тампонний друк) — новітню технологію перенесення кольорових зображень на поверхні з пластику, сталі, скла. Висловте двома-трьома реченнями свої враження від оформлення монети.

238 **Уявіть, що ваша школа готується до проведення родинного фестивалю «Роде наш красний, роде наш прекрасний», у якому візьмуть участь родичі учнів. Складіть оголошення про цей захід для шкільного блогу, використавши словосполучення *сімейні легенди, давні перекази, цінні реліквії (речі, які зберігають як пам'ять про минуле).***

§ 22. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. НАПИСАННЯ СЛІВ ІЗ СУМНІВНИМИ ПРИГОЛОСНИМИ

239 **Прочитайте. Визначте тему тексту. Поясніть його заголовок. Якою книжкою відкрився «читальний сезон» у вашому житті? Які книжки ви над усе любите сьогодні?**

ВІДКРИТТЯ ЧИТАЛЬНОГО СЕЗОНУ

Своє дитинство я провів у *книжках*. Я читав багато й заворожено, й не існувало такого тому, що міг би мене *відлякати* своєю товщиною. «Таємничий острів» Жуль Верна був першою цеглиною тої уявної споруди, що я взявся тоді будувати. Я проковтнув його менш як за *тиждень* і відразу потягнувся до «П'ятнадцятирічного капітана», після якого на мене вже чекав інший капітан, а точніше його діти.

Книжки, з якими перепліталося моє дитинство, на дев'ять десятих марковані літерами ППФ — Подорожі, Пригоди, Фантастика. Найбільше мене вабило друге П — (Пригоди), меншою мірою перше (Подорожі) і в останню чергу Ф (Фантастика). Проте Жуль Верн саме тому *довший* час і очолював список моїх уподобань, що йому вдавалося *поєднувати* всі три елементи цілком *безболісно* для *жодного* з них (*За Ю. Андруховичем*).

- Про які факти (події та явища, які відбулися насправді) свого життя розповів письменник? Укажіть речення, у яких йдеться про висловлені ним судження (виклад думок про щось, поглядів, оцінок).
- Вимовте виділені в тексті слова. Визначте в цих словах дзвінкі приголосні. Поспостерігайте: оглушуються вони при вимові чи вимовляються дзвінко?

Дзвінкі приголосні в середині та в кінці слова не оглушуються й вимовляються чітко та дзвінко: *казка* [ка**з**ка], *шибка* [ши**б**ка], *дужка* [ду**ж**ка], *голуб* [голу**б**], *ді**д*** [дід], *моро**з*** [мороз].

Виняток становить дзвінкий приголосний [г], який перед глухими приголосними [к], [т] оглушується і вимовляється як парний йому глухий [х]: *легко* [ле**х**ко], *нігті* [н'і**х**т'і].

240 **Прочитайте слова. Визначте в кожному приголосні звуки. Назвіть серед них дзвінкі та глухі.**

Дуб, сад, міг, рибка, *стежка, розвідка, подружка,* підказка, везти, бігти.

- Із чого утворюються дзвінкі приголосні? глухі?
- Передайте виділені слова фонетичною транскрипцією.

Глухі приголосні перед дзвінкими звучать, як парні їм дзвінкі: *боротьба* [бород'ба], *вокзал* [воґзал], футбол [фудбол].

Відбувається уподібнення, тобто наближення звучання одного звука до іншого.

Така вимова приголосних звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб не помилитись у написанні, потрібно змінити слово або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук. Тоді приголосний вимовляється виразно.

Наприклад: *легко,* бо *легенько; нігті,* бо *ніготь; боротьба,* бо *боротися.*

Якщо перевірне слово дібрати неможливо, слід звернутися до **орфографічного словника.**

ОРФОГРАМА:

літера**,** що позначає приголосний звук, який уподібнюється: *легко, вокзал, молотьба, просьба*

241 **Перепишіть прислів'я, до кожного з виділених слів доберіть і запишіть у дужках перевірне слово.**

ЗРАЗОК → *Не так легко (легенько) встати, як упасти.*

1. Мала пташка, а *кігті* гострі. 2. Далеко, та *легко*, а близько, та слизько. 3. Ложка *дьогтю* зіпсує діжку меду. 4. Лагідна *просьба* мур пробиває. 5. Краще *боротьба* в полі, ніж життя в неволі.

- Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».
- Передайте кожне слово фонетичною транскрипцією, доберіть до нього перевірне слово.

242 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Уявіть, що у вашій школі оголосили конкурс на «посаду» диктора шкільного радіо. Журі обере того, хто бездоганно прочитає подане нижче оголошення. Потренуйтеся в читанні тексту, передаючи одне одному уявний мікрофон.

Наступного тижня в школі відбудуться змагання з таких видів спорту: футболу, баскетболу, легкої атлетики, важкої атлетики, вільної боротьби.

- Визначте слова, у яких відбувається уподібнення приголосного звука. Передайте ці слова фонетичною транскрипцією. Звіртеся зі словничком правильної вимови.
- Оберіть у кожній групі переможця. Організуйте змагання у правильній вимові між тими, хто переміг.

243 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Зами..тіли у повітрі голубині *крила* (*М. Семенко*). 2. Пахнуть трави во..ко і схвильовано (*О. Слоньовська*). 3. Чорногуз з гідністю задибав по во..кій пр..б..режній смужці (*М. Стельмах*). 4. Ле..ко, ле..ко, аж несміло листям липа *ш..лестіла*. Два л..леки пролітали і на липі споч..вали. Як л..леки пол..тіли, липа вслід їм шел..стіла (*Г. Чубач*).

- Позначте у словах орфограми.

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з’], [с], [с’], [ц], [ц’], [дз], [дз’] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі приголосні звуки.

Унаслідок такого уподібнення вимовляється:

- подовжений свистячий звук: *дочці* [доц’:і], *донечці* [доне^{и}ц’:і], *лисичці* [ли^{е}сиц’:і]
- два свистячих звуки: *подружці* [подруз’ц’і], *книжці* [книз’ц’і], *товаришці* [товарис’ц’і], *ложці* [лоз’ц’і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаються.

Щоб не помилитись у написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний: (*подружці — подруженька*) **або ж приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (він звучить чітко**: *донечці — донечка*).

244 **Перепишіть. Подані фонетичною транскрипцією слова передайте літерами. Поясніть, як перевірити написання цих слів.**

ЗРАЗОК → *У неділю я в* [сороц:’і] *білій. — У неділю я в сорочці білій.*

1. У [книз’ц’:і] кохайся — розуму набирайся. 2. Тепло в нірці[ли^{е}сиц’:і], а [птас’ц’і] на гілці. 3. Хто збився з дороги, той радий і [стез’ц’і]. 4. Нашій [к’іше^{и}ц:’і] миші хвоста від’їли. 5. Погрожує миша [кіс’ц’і], та здалека. 6. Крапля роси [мурас’ц’і] здається океаном.

Прочитайте записані прислів’я, дотримуючись усіх відомих вам правил орфоепії.

245 **Поставте подані слова у формі давального відмінка однини. Запишіть слова парами. Літери, які позначають приголосний, що при вимовлянні слова уподібнюється, підкресліть.**

ЗРАЗОК → *Товаришка — товаришці.*

Сестричка, лисичка, ниточка,комашка, доріжка, ромашка, подушка, кішечка, діжка.

Прочитайте записані пари слів, дотримуючись відомих вам правил орфоепії.

246 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. В..сна пр..несла дівчаткам по квіто..ці, хлопцям по дудо..ці! (*Нар. творчість*). *2. Заспівай* мені, заспівай,

так як віт..р рома..ці в лузі (*О. Довгоп'ят*). 3. Дов..лося біло..ці гриб сушить на гіло..ці (*А. Качан*). 4. Усміхнеться д..тятко в пелю..ці (*В. Василашко*). 5. Уся *радість* ж..ття виявляється в усмі..ці дитини (*В. Сухомлинський*).

- Позначте у словах орфограми.
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів (усно).

Уподібнення відбувається при вимові дієслів на *-ться, -шся: сміється* [см'ійец':а], *смієшся* [смійес':а]; *грається* [грайеᵘц':а], *граєшся* [грайеᵘс':а].

У дієсловах на *-ть, -ться* пишемо м'який знак.

ОРФОГРАМА:

сполуки літер ***-ться, -шся*** в дієсловах:
змагаються, змагаєшся.

247 Прочитайте прислів'я, дотримуючись правил орфоепії.

1. Треба нахилиться, щоб води з криниці напиться. 2. Життя любить того, хто за нього *бореться*, а не того, хто йому піддається. 3. Те, що легко дається, легко і втрачається. 4. Хто в темряву *дивиться*, той від світла кривиться. 5. Хто трудиться, той менше журиться. 6. Друга впізнаєш, коли з ним *розлучишся*. 6. Де болить, там торкаєшся кожну мить. 7. Не бери чужого, то не *боятимешся* нікого. 8. Учися того, до чого душа тягнеться.

- Передайте фонетичною транскрипцією виділені слова.

248 Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки слова.

1. Довгий язик за зубами... . 2. Сидить, надувається, вперед п'ятами.... 3. Коли за все зразу..., то нічого не вдається. 4. На мені..., як на їжаку. 5. Хто за вітром..., той вітром укривається. 6. Жвавий, як рибка.... 7. Такий прудкий, що його і ... не влучиш.

ДОВІДКА

Взувається, берешся, в ложці, покатаєшся, в річці, не тримається, ганяється.

- Назвіть увиразнену кожним із прислів'їв рису людського характеру.
- Укажіть слова, при вимові яких відбувається уподібнення приголосних.

249 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова вимовте відповідно до правил орфоепії.**

1. У боро..ьбі гартує..ся душа (*Л. Соловйова*). 2. Як почуває..ся добре, коли ти у себе вдома! (*О. Довгоп'ят*). 3. Бджола — відома трудівниця, ніяк їй вдома *не с..дит..ся* (*А. Пашківський*). 4. Гуде планета в буднях, як во..зал (*Б. Олійник*). 5. Пер..д мене у тьмі зами..тіли станційні вогні (*В. Сосюра*). 6. А десь на гор..зонті дви..тять громи (*П. Перебийніс*). 7. Цей білий світ всміхає..ся мені (*В. Крищенко*). 8. А як я ле..ко б пол..тів над рідною з..млею! (*Олександр Олесь*).

- Позначте у словах орфограми.

§ 23. ВИМОВА ТА ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ З- (ЗІ-, С-), РОЗ- (РОЗІ-), БЕЗ- ВИМОВА ТА ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ З- (ЗІ-, С-)

250 **Прочитайте прислів'я мовчки, визначте у виділених словах префікс. Прочитайте прислів'я вголос, вимовляючи виділені слова у відповідності до поданої фонетичної транскрипції.**

1. Бруд можна [шчисти^{е}ти] з одягу, але не з совісті. 2. Життя прожити — не свиту [ш:ити]. 3. З дурнем [шче^{и}пити^{е}с'] — дурнем зробитись. 4. Скільки хмара не стоятиме, а [с:уне^{и}ц':а]. 5. З чужого воза серед дороги[ж:е^{и}нут'] і [с:ад'ат']. 6. Від доброго слова ні в кого язик не [шчорн'ів].

- Поміркуйте:
  - який звук змінив звучання в усіх виділених словах?
  - під впливом яких інших звуків це відбулося?
  - чи дають такі зміни підстави вважати, що відбулося уподібнення приголосних?
- Звірте свій висновок із поданим нижче правилом.

Префікс **з-** при вимові часто уподібнюється іншим приголосним: *зшити* [ш:ити]; *зжати* [ж:ати], *зцілити* [с'ц'ілити], *зчистити* [шчистити].

УВАГА! Префікс ***з-*** перед літерами ***к, п, т, ф, х*** змінюється на ***с-: скинути, спитати, стримати, сфотографувати, схилити.***

Перед усіма іншими буквами незалежно від вимови пишемо префікс ***з: зсунути, зшити, зчистити, зціпити, зміряти, звести.***

ОРФОГРАМА:

літери ***з — с*** у префіксі ***з— (с-): змити, зцілити, сказати, спитати***

251 **Перепишіть, передані фонетичною транскрипцією слова передайте літерами.**

ЗРАЗОК → *Смачніша дома [спече^{и}на] хлібина* (*К. Лесьєв-Лесь*) — *Смачніша дома спечена хлібина.*

1. Я [зробивс'а] рідним братом вітру (*Олександр Олесь*). 2. Промайнула темна нічка, зорі [с:ипала] на тин (*Л. Діденко*). Задивилася хмарка на сонце і вся [шче^{и}рвон'іла] (*М. Вороний*). 3. [Здри^{е}гнувс'а] дуб, [збудилас'а] осика трепетлива (*Б. Лепкий*). 4. А як це добре — [зростити] на землі хороший сад (*М. Познанська*).

- У якому слові префікс *з—* уподібнюється за вимовою наступному приголосному? У яких словахвимовляєтьсячітко?
- Чи вплинула вимова приголосного звука на написання префікса *з-?*

252 **Перепишіть прислів'я. Позначте у виділених словах префікси. Перед якими літерами вжито префікс с-?**

1. Робота сама за себе *скаже*. 2. Лінощі не *стомлюють*, а тільки мучать 3. Навіть сніг *спалахне*, якщо ти вмієш його запалити. 4. Мурашка мала, а гори *сточує*. 5. Талант — багатство, яке не підробиш і не *сфальшуєш*. 6. Уміла рука і в темряві не *схибить*. 7. Бесіда скорочує шлях.

- Назвіть букви, перед якими завжди пишеться префікс *с-*.

253 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.**

(З,с)косити, (з,с)плутати, (з,с)дмухнути, (з,с)творити, (з,с)чинити, (з,с)фотографувати, (з,с)хилити, (з,с)жовтіти,

(з,с)плющити, (з,с)чесати, (з,с)хвалити, (з,с)цементувати, (з,с)киснути.

Прочитайте слова, записані із суфіксом *с-*. Поясніть їх написання правилом.

254 **Перепишіть, дописуючи замість крапок префікс з- або с-.**

1. Не завжди так ..робиться, як тобі ..хочеться. 2. Як руки ..кроять, так спина ..носить. 3. Де ..шито на живу нитку, там чекай дірку. 4. Невдача не ..морить, лише ..потворить. 5. Думай ..вечора, а починай ..ранку. 6. Хто за листочком ..ховається, а кого й за деревом видно. 7. Всяке діло ..долаєш терпінням.

255 **Доберіть до слів антоніми, виділіть у словах префікс *з- (с-).***

Відповісти, промовчати, продовжити, розріджувати, випрямляти, розтягування, віддалення.

З двома парами антонімів (на вибір) усно складіть речення.

Якщо корінь розпочинається кількома приголосними, вживають префікси ***зі***-: ***зі***скочити, ***зі***ткнення, ***зі***бганий.

256 **Прочитайте. Поясніть уживання префікса *зі-* правилом.**

1. Пісні зігрівають Всесвіт (*Д. Іванов*). 2. На землю по зоряних сходах задуманий вечір зійшов (*В. Сосюра*). 3. Гроза пройшла, зітхнули трави (*Олександр Олесь*). 4. Вітер зібрав усі пахощі степові (*М. Коцюбинський*). 5. Зітхнуть поля всі подихом одним (*М. Рильський*).

257 **Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок префікс.**

1. З прислів'ям не (з,с)магаються. 2. На казані плями (з,зі)труться, на совісті — ніколи. 3. Як носа задираєш, неодмінно (з,с)піткнешся. 4. Двом колодязям не (з,зі)йтися, а людина з людиною (з,зі)йдеться. 5. Не (з,с)тримаєш слова — не (з,с)тримаєш і клятви. 6. Коли ні в кого запитати, (з,с)питай себе. 7. (З,с)битися з дороги — не соромно, соромно не (з,с)найти її знову.

Позначте у словах орфограми.

ВИМОВА ТА ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ РОЗ- (РОЗІ-), БЕЗ-

258 **Прочитайте. За які риси вдачі Безтурботним Дятлом можна назвати людину? Яку людину можна назвати Безродним Дятлом?**

Жив у гаю Безтурботний Дятел. Не було в нього ані дятлихи, ані дятленят, ані гнізда. Улітку він літає собі, пісні співає, жучків шукає. На зиму перелетів Дятел в інший гай. Усі дятли здивувались, питають: — Звідки ти прилетів, Дятле? Де твій гай? Де твоя дятлиха, де твої дятленята? Безтурботний Дятел у відповідь застукав дзьобом по дубу й заспівав:

Я співун, я літун,
Безтурботний говорун.
Де хочу, буваю,
Куди хочу, літаю.
Немає у мене дятлихи,
Немає малих дятленят.
Краще жити без клопоту.
Ось так. Ось так.

Дятлам стало зрозуміло. Вони сказали: — Якщо у тебе немає ні дятлихи, ні дятленят, то в тебе немає і свого гаю. Ти *безрідний*.

З того часу *Безтурботного* Дятла так і прозивають: *Безрідний* (*За В. Сухомлинським*).

Визначте у виділених словах префікси. Вимовте ці слова. У якому з виділених слів кінцевий приголосний префікса звучить чітко? У якому може звучати дзвінко або глухо залежно від темпу вимови?

Кінцевий приголосний префіксів ***роз-, без-*** вимовляємо по-різному залежно від початкового звука кореня.

Якщо корінь починається голосним звуком або дзвінким приголосним (крім шиплячого), кінцевий звук префікса звучить чітко: *ро**з**ораний, бе**з**упинний, ро**з**вага, бе**з**риб'я.*

Перед наступним глухим приголосним (крім шиплячого) кінцевий приголосний префіксів ***роз-, без-*** залежно від темпу вимови можемо вимовляти дзвінко або глухо.

Наприклад: [розпи[е]тати] і [роспи[е]тати], [безсмертний] і [бес:мертний].

Якщо корінь починається на шиплячий приголосний, під його впливом кінцевий приголосний префікса змінюється на шиплячий: безчесний [бе[ш]жчесний], розчистити [рожчисти[е]ти].

Префікси ***роз-, без-*** завжди пишемо з ***літерою з:*** ***роз****малювати,* ***роз****казати,* ***роз****ширити,* ***без****журний,* ***без****пека.*

ОРФОГРАМА:

літера **з** у кінці префіксів ***роз-, без-:***
розмова, розшукати, безжурний, безпричинно

259 **Прочитайте речення, дотримуючись усіх відомих вам правил орфоепії.**

1. Спершу роздивись, а тоді за діло берись. 2. Хто слів на вітер не *розкидає,* той добру славу має. 3. Спершу треба *розжувати,* потім ковтати; спочатку подумати, а тоді казати. 4. Розсудливий подужає хороброго. 5. *Безчесний* чоловік готовий на безчесну справу. 6. Ні до чого ощадливість, коли вже все розтринькано. 7. Де *безжурність,* там і лихо.

Передайте виділені слова фонетичною транскрипцією. Звіртеся зі Словничком правильної вимови.

260 **Доберіть до поданих слів антоніми з префіксами *роз-* або *без-*. З'ясуйте особливості вимови префікса в кожному з дібраних слів.**

ЗРАЗОК → *Зав'язка — розв'язка.*

Зустрітись, грамотний, заплітати, звужувати, чесний, діяльний, талановитий, корисний.

261 **Перепишіть слова, уставляючи на місці крапок префікси *роз-* або *без-*.**

..тривожити, ..межний, ...ширений, ..відмовний, ..квітнути, ..різнити, ..смертя, ..кінечний, ..горнути, ..країй.

Позначте в словах орфограму «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

262 **Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».**

1. *Розквітне* щедро наше рідне слово (*І. Шевченко*). 2. І тільки Слово береже в основі *безсмертя* української душі (*Б. Олійник*). 3. Усі слова не *розчиняються*, а проростають (*А. Музичук*). 4. Рідна мова — то безцінне духовне багатство (*В. Сухомлинський*). 5. Рідна мова — не полова, її за вітром не розвієш (*Нар. творчість*).

Українська мова — милозвучна, мелодійна, співуча. Якщо корінь слова розпочинається кількома приголосними, заради милозвучності вживається префікс ***розі-*** : ***розі***рвати, ***розі***брати, ***розі***гнутий.

263 **Перепишіть, вибираючи з дужок префікс.**

1. Тихо туман (роз-, розі-)слався (*М. Рильський*). 2. І сивий дуб від жару (роз-,розі-)млів (*А. Малишко*). 3. Багато зірочок блискучих (роз-,розі)сипано по небесах (*Л. Глібов*). 4. Пітьму співучі крила (роз-, розі-) тнули (*П. Перебийніс*). 5. Теплотою серця (роз-, розі-)грію кров (*К. Степчин-Гнесь*). 6. (Роз-, розі-)квіта й добрішає душа (*Д. Луценко*). 7. (Роз-, розі-)шлю свої думи в дозори (*В. Симоненко*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Поясніть уживання префікса *розі-*.

264 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте слова, у яких префікси *роз-, без-* залежно від темпу вимови можуть вимовляти дзвінко або глухо. Вимовте ці слова.**

1. В..сокий клен із вітром розмовляє (*В. Самотуга*). 2. У небо безкрає зросли яс..ни (*І. Переломов*). 3. Сосни *розтр..вожено* гудуть (*Д. Луценко*). 4. Тр..вожиться птиця у плавнях безсонних (*М. Стельмах*). 5. Розхмарилось небо, розсіялась тьма (*О. Лупій*). 6. Розплющилися квіти вечорові (*Є. Маланюк*). 7. Люблю, коли в вікно *розкрите* шумлять безжурно д..рева (*В. Сосюра*).

- Позначте в словах орфограму «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».
- Розберіть за будовою виділені слова.

§ 24. СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

265 **Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Чи змінюються ваші цінності з віком? Які цінності головні для вас зараз?**

Згадую своє дитинство: для мене головними цінностями тоді були *чесність* і справедливість. Я і зараз думаю, що це *захисний* «хребет», без якого все інше — другорядне.

Чого ми всі найбільше прагнемо — бути *щасливими*. І я впевнена, що щасливими нас робить саме сповідування цінностей. Будь толерантним, сприймай інших людей без агресії — будеш в рази *щасливішим*. Поважай людей, посміхайся, будь *совісним* і милосердним — будеш щасливішим (*За Мар'яною Савкою*).

- З'ясуйте лексичне значення слів *толерантний* та *агресія* за **Тлумачним словничком**.
- Чому у виділених словах не вимовляють звук [т], адже слова *чесний* утворено від *чес***т**ь, *захисний* від *захис***т**, *щасливий* від *щас***т**я, *совісний* від *совіс***т**ь?
- Як ви вимовлятимете: *цінніс***[т]***ний* чи *ціннісний*? Чому?

Милозвучність — це властивість мовлення, що полягає в мелодійному звучанні, плавності, виразності, відсутності складних для вимовляння сплолучень звуків.

Головною причиною милозвучності є уникнення збігу приголосних звуків.

При зміні форми слова або творенні нового слова іноді виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. Тоді один зі звуків випадає, у результаті чого вимова стає легшою, а мовлення — милозвучним. Таке явище називається **спрощенням.**

У групах приголосних **[здн], [ждн], [стн], [стл]** приголосні **[д]** і **[т]** при вимові випадають, що позначається також і на письмі: *тижні* (хоч *тиж***д**ень), *радісний* (хоч *радіс***т**ь), *щасливий* (хоч *щас***т**я).

У групі приголосних ***-стн-*** випадає звук **[л]:** *масний* (хоч *мас***л**о), *навмисне* (хоч *мис***л**ити).

У групі приголосних ***-рдц-*** випадає звук **[д]:** *серце* (хоч *сер***д**ець, *сер***д**енько).

ОРФОГРАМА:

спрощення в групах приголосних:
проїзний, усний, щасливий, масний

266 **Доберіть слова, від яких утворено подані, запишіть їх парами.**

ЗРАЗОК → *Якість — якісний.*

Совісний, доблесний, щасливий, корисний, захисний, кількісний, виїзний.

- Визначте групи приголосних, у яких відбулося спрощення. Чи позначилося це явище на написанні слів?
- Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

267 **Перепишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках іменників прикметники. В утворених словах позначте орфограми.**

ЗРАЗОК → *Без обережності й мудрість* (*беззахисність*). *— Без обережності й мудрість беззахисна.*

1. (Чесність) праця — наше багатство. 2. Будь справедливий і будеш (щастя). 3. Де глибокі знання, там будуть і (користь) вміння. 4. (Корисливість) серце завжди кам'яніє. 5. Як труд (радість), то життя не гірке. 6. (Заздрість) чоловік від чужого щастя сохне. 7. В (улесливість) чоловіка слова (масло), а пироги (піст).

- Назвіть групи приголосних, у яких відбувається спрощення.
- Чи є синонімами спільнокореневі слова *корисний* і *корисливий*? Звіртеся з тлумачним словничком.
- Чи можна застосувати до шкільного навчання прислів'я *Визнана помилка — корисна помилка?* Відповідь аргументуйте.

Спрощення — явище усного мовлення, воно забезпечує його милозвучність.

Спрощення позначається на вимові слів *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, хвастнути, зап'ястний, хворостняк.* **Проте на письмі літера *т* у цих словах зберігається, тому ці слова потрібно запам'ятати.**

При вимові прикметників, утворених від іншомовних слів із кінцевим **ст**, звук **[т]** здебільшого випадає, проте на письмі літера ***т*** зберігається: *аванпо**ст** — аванпо**ст**ний, бала**ст** — бала**ст**ний, контра**ст** — контра**ст**ний, форпост — форпостний.*

268 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літеру.**

Радіс..на подія, безкорис..лива допомога, *контрас..ний* душ, захис..ні окуляри, облас..ний архів, *зап'яс..на* прикраса, баластна вага, сміливий буревіс..ник, кіс..лявий вовк, *аванпос..ний* загін, відважні сер..ця.

- З'ясуйте лексичне значення виділених слів за тлумачним словничком.

269 **З кожної пари слів утворіть словосполучення, запишіть їх.**

ЗРАЗОК → *Виїзд, нарада — виїзна нарада.*

Доблесть, воїн; користь, порада; усний, відповідь; якість, робота; пестити, вітрець; хвастливість, сусід; контраст; кольори; щастя, завершення.

- Позначте в словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

270 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть висловлення про дружбу чи людські чесноти з використанням слів, у яких відбувається спрощення (наприклад, *щасливий, чесний, совісний, безкорисливий, заздрісний, улесливий*).

- Проведіть мінідослідження: у яких групах приголосних спрощення відбувається найчастіше? Які приголосні звуки випадають?
- Розкрийте значення прислів'їв *Де немає чесності, там немає дружби. Ніколи не пізно робити добро.*

271 **Перепишіть, уставляючи на місці крпаок, де потрібно, літеру. Слова, на написанні яких спрощення не позначається, підкресліть.**

1. Людина щас..лива лише тим щастям, яке сама здобула (*О. Довгий*). 2. Заздріс..ник — сам причина свого нещастя і сам собі ворог (*Демокріт*). 3. Будь справедли-

вий і будеш щас..ливий (*Ж.-Ж. Руссо*). 4. Улес..лива мова — лицемірства основа (*Нар. творчість*). 5. Нена'висне мені підлабузнювання (*Панас Мирний*). 6. На малих суднах неможливо розмістити балас..ну систему (*З Вікіпедії*). 7. Тренувавати корис..но не лише тіло, а й розум (*Арабське прислів'я*). 8. Контрас..ний — це різко протилежний у чомусь (*Зі словника*).

- Поясніть слова відомого бізнесмена та письменника Роберта Кійосакі: *Бідний, невдалий, нещасливий і нездоровий той, хто часто використовує слово «завтра».*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

НАПИСАННЯ ЕСЕ ПРО КРАСУ Й МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

272 Прочитайте. Якою мірою ви згодні з авторкою висловлення? У чому хотіли б йому заперечити?

Батьки часом гніваються на мене за те, що багато часу витрачаю на комп'ютерні ігри. І вчителька сердиться, якщо в школі користуюся мобільним телефоном.

Ну ніяк не хочуть дорослі зрозуміти, що ігри — це не лише відпочинок! Вони розвивають увагу, тренують швидкість реакції. Крім того, завдяки телефону я спілкуюся з подругами, одержую та передаю важливу інформацію.

Гадаю, треба частіше звертати увагу дорослих на корисність сучасних електронних пристроїв! Постійно підкреслювати, що діти й молодь звикли ними користувтаись і мають від того велику користь. Телефон, айфон, айпад не відволікають, а допомагають!

- Чи цікаве вам висловлення? Що ви могли б додати? Що вважаєте зайвим?
- Доберіть до висловлення заголовок. Що він відбиває: його тему чи основну думку?

Невелике за обсягом (7–10 речень) висловлення, що передає думки й почуття автора з приводу певного явища чи події, називається есе.

В есе можуть поєднуватися різні типи мовлення, хоч перевага зазвичай надається роздуму:автор прагне переконати читача в слушності своїх думок. Добре, якщо есе створює враження «живої бесіди» з читачем.

Форма есе довільна: свої думки, почуття та враження автор висловлює в зручній для нього послідовності. Проте **в тексті есе мають бути вступ, основна частина та висновок.**

Цінність есе — у щирості, самостійності й оригінальності думок. Автор тексту має право на фантазію та уяву. Есе виграє, якщо в ньому є несподівані думки й непередбачувані висновки.

273 **Прочитайте. Чи можна стверджувати, що висловлення належить до жанру есе? Назвіть наявні у висловленні ознаки есе.**

Висловлюймося зрозуміло!

Певно, ви звертали увагу на те, що в коментарях до розміщених в Інтернеті текстів дехто з дописувачів не вживає розділових знаків. Головне для них — зміст.

Коли я бачу коментар без жодної коми, згадую давній жарт. У королівстві трапилася якась важлива подія. Розбиратися в короля не було часу. І він записав рішення: «Стратити не можна помилувати». Ніхто не зрозумів нічого.

Малесенька комочка може повністю змінити зміст речення! Тож висловлюймося зрозуміло! Ставмо розділові знаки! Вивчаймо рідну мову!

- Сформулюйте теми висловлення. Наскільки вадлива й цікава вона для вас?
- Чи згодні ви з автором есе? Якою мірою?

274 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть есе про красу й милозвучність рідної мови. Застосуйте знання, здобуті на попередніх уроках. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над есе

- Визначте: чим обрана вами або запропонована вам тема вас цікавить і хвилює. Причину свого зацікавлення сформулюйте й викладіть в одному чи двох перших реченнях.
- Поміркуйте: що й чому у ставленні до цієї теми вас дивує або тривожить. Напишіть про це одним-двома реченнями.
- Замисліться, що б ви хотіли порадити читачеві й самому собі у ставленні (сприйнятті, використанні) того, про що йдеться у вашому есе. Сформулюйте й запишіть такі поради двома-трьома реченнями.
- Уважно перечитайте записаний на чернетці текст. Якщо помітили порушення послідовності викладу думок або відсутність зв'язку між думками, негайно внесіть виправлення.
- Зверніть увагу на багатство та образність мови складеного вами висловлення. За потреби додайте епітетів, використайте синоніми та антоніми.
- Доберіть до складеного есе виразний та цікавий заголовок.

- Попрацюйте спочатку самостійно на чернетці, потім обговоріть написане із членами вашої групи.
- Порадьтеся гуртом: що устворених учнями висловлень найцікавіше й найоригінальніше (оригінальні думки, несподівані порівняння, цікаві епітети тощо).
- Запозичивши найцікавіше, спільно створіть есе кожною групою.
- Написані різними групами есе прочитайте та обговоріть у класі.
- Найцікавіші, на вашу думку, есе оприлюдніть на шкільному вебсайті.

275 **Напишіть есе на одну з тем:**

- Українська рідна мова звучить як музика мені.
- Як пісня, линеш, рідне слово.
- Рідне слово до серця тулю.
- Мова кожного народу неповторна і — своя.

- Якщо жодна з поданих тем вас не зацікавила, напишіть есе на самостійно обрану тему, яка вас хвилює або тривожить.

§ 25. НАЙПОШИРЕНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ (ПРАКТИЧНО)

276 **Прочитайте пари слів. Вимовте звуки, які змінюються.**

Школа — шкільний. Рости — виріс. Джмелі — джміль. Коні — кінь.

- Визначте пари слів, які є спільнокореневими. Назвіть пари форм того самого слова.

При зміні форми слів та творенні нових слів деякі голосні звуки можуть замінювати один одного, тобто чергуватися. Наприклад: ст[о]ли — ст[і]л, с[е]ло — с[і]льський.

Чергування може відбуватися в коренях слів (*д**і**м — д**о**му*), *суфіксах* (*мудр**і**сть — мудр**о**сті*), *префіксах* (*пр**о**рвати — пр**і**рва*), *закінченнях* (*у рідн**о**му — у рідн**і**м*).

Чергування [о], [е] з [і]

277 **Порівняйте тексти. Визначте тему кожного з них, з'ясуйте стиль.**

Характерною рисою фонетики української мови є *і́кання*, тобто вимо́ва [і] на місці [о] та [е] в закритих складах, причому у відкритих зберігаються давні звуки [о] та [е]. Правило це, за нечисленними винятками, поширюється на всі українські слова: *сіль — солі, піч — печі*. Поширюється воно й на давно засвоєні нашою мовою запозичені слова: *колір-кольору, папір-паперу* (*З підручника*).

В переливах слів ми раді
відтінити тут одне:
Там, де [і] в закритім складі, у відкритім [о] та [е].
У закритім складі *кінь*,
у відкритому — *к**о**ня*.
Поміркуй над цим, прикинь — не поїдем навмання.
У закритім складі — *г**і**сть*,
у відкритім — *г**о**стя* жди!
У закритім складі *шість*,
у відкритому — *ш**е**сти*.
Д. Білоус

- Де використовують тексти наукового стилю? художнього?
- Зробіть із прочитаного висновок: у якому складі вимовляємо звук [і], у якому звуки [о] та [е]. Звіртеся з поданим нижче правилом.

Голосні [о], [е] вимовляємо у відкритих складах, звук [і] — у закритих: *дво-ра — двір, го-ра — гір, восе-ни — осінь, се-ми — сім, до-ро-га — до-ріж-ка, Ки-є-ва* [кийева] — *Ки-їв* [кийів].

Чергування може не відбуватися у словах із суфіксами ***-ець-, -ок-:*** *ст**і**лець, к**і**лок, ст**і**жок.*

ОРФОГРАМА:

літери ***о — і, е — і, є — ї***

278 **Перепишіть пари слів, поділяючи кожне слово рисками на склади.**

Слово — слів, папери — папір, воля — вільний, семеро — сім.

- Визначте склади відкриті та закриті. Вимовте звуки, які чергуються у відкритих і закритих складах.
- Поспостерігайте: у закритих чи відкритих складах вимовляють звуки [о] та [е]? У яких складах вимовляють звук [і]?

279 **Поставте кожне з поданих слів у таку форму або доберіть спільнокореневе слово, у якому відбувається чергування голосних звуків. Запишіть слова парами. Підкресліть літери, що позначають голосні, які чергуються.**

ЗРАЗОК → *Гора — гірка.*

Коса, щока, речі, плести, нести, шостий, береза, у Львові.

280 **Прочитайте приказки. До виділених слів доберіть спільнокореневі слова або змініть форму слів так, щоб відбулося чергування звуків [о], [е] з [і]. Пари слів запишіть.**

ЗРАЗОК → Ранок від*вечора* мудріший. — *Вечора — вечір.*

1. Якби не було *ночі,* не знали б, що таке день. 2. Правдою весь світ пройдеш, а неправдою не дійдеш і до *порога*. 3. Той, хто обговорює плітки з вами, буде *плести* і про вас. 4. Хто високо *носа* задирає, об одвірок ґулі набиває.

281 **Перепишіть, ставлячи в потрібній формі подані в дужках слова.**

1. У мого (рід) сто (дорога) (*І. Драч*). 2. Над (Київ) сонце яскраво блищить (*Н. Забіла*) 3. Оселився знов лелека у (торішній) гнізді (*Г. Донець*). 4. Хмарина тінь згубила в (ячмінь) (*Г. Коваль*). 5. Гості (Львів) в захопленні від краси міста (*З Інтернету*).

- Позначте в словах орфограму «літери *о — і, е — і, є — ї*».
- Поясніть, як чергування голосних звуків *о – і*, *е – і* пов'язане з відкритістю чи закритістю складів.

282 **Поставте назви міст у формі місцевого відмінка.**

ЗРАЗОК → *Миколаїв — у Миколаєві; Глухів — у Глухові.*

Канів, Харків, Обухів, Почаїв, Тетіїв, Чернігів, Бориспіль.

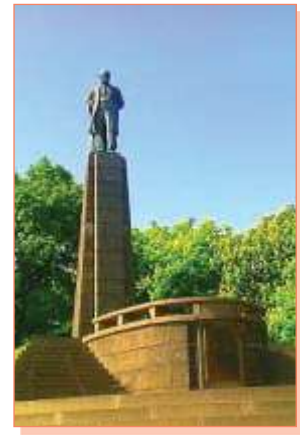

- Чим відоме кожному українцеві місто Канів? Складіть про це речення, розпочавши його так: *У Каневі... .*
- Яка уставнова у вашому місті (селі) пов'язана зі збереженням пам'яті Т. Г. Шевченка (музей, школа, кінотеатр та ін.). Розкажіть про це.

283 **Виконайте тестові завдання.**

Чергування звуків [о], [е] з [і] відбувається в усіх словах рядка:

А береза, явір, день
Б поріг, слово, дорога
В село, місто, школа
Г особа, перо, сон

Чергування звуків [о], [е] з [і] відбувається при творенні спільнокореневого слова в рядку:

А могла — міг
Б каменя — камінь
В робота — робітник
Г гора — гір

284 **Прочитайте. Поясніть, чому не відбулося чергування голосних звуків у виділених словах. Звіртеся з правилом.**

1. Хто п'є воду з криниці, *камінець* у неї не кине. 2. Один *кілок* плота не вдержить. 3. Як не втримався за *ріжок*, за хвостик не вдержиш. 4. Такий молодець, що

не залізе й на *стілець*. 5. На всяку косу знайдеться свій *гребінець*.

285 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Випишіть із прислів'їв парами форми слів, у яких відбувається чергування голосних [о] — [і], [е] — [і]. Букви, що позначають звуки, які чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК → *Своє кошеня кішка не образить. — Кошеня — кішка.*

1. Чемні слова створюють друзів, а від грубих слів більшає ворогів. 2. Сокіл не стане вороною, та й вороні соколом не бути. 3. На свіжу квітку бджола сідає, а на зів'ялій бджіл не буває. 5. Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порога, тому щаслива дорога. Знайся кінь з конем, а віл з волом.

- Позначте в словах орфограму «літери *о — і, е — і, є — ї*».
- У яких випадках чергування відбувається при зміні форми слова? при творенні спільнокореневих слів?

286 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери *о — і, е — і, є — ї*».**

1. За бр..хуном іди тільки до воріт його дому. 2. Початок злості — безумство, к..нець — каяття. 3. Лагідне слово гнів пер..магає. 4. Знають кошеня й кіт, де сало л..жить. 5. У всякому чер..вику свій *камінець*. 6. Старого пса не злякає *дзвінок*.

- Чи відбувається чергування голосних звукв у виділених словах? Відповідь підтвердіть правилом.

ЧЕРГУВАННЯ [О] – [А] В КОРЕНЯХ СЛІВ

287 **Прочитайте пари дієслів. Які голосні чергуються в коренях слів?**

Допомогти — допомага́ти. Схопити — хапа́ти. Скочити — скака'ти.

- Простежте, чи залежить чергування [о] — [а] від місця наголосу.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [о] — [а].

Дієслова з [о]	Дієслова з [а]
зазвичай позначають дію одноразову, закінчену: *перемогти, котити, гонити, ломити, схопити*	називають дію повторювану, багаторазову: *перемагати, катати, ганяти, ламати, хапати*

Літеру **а** в корені дієслова пишемо перед наступним наголошеним суфіксом ***-а- (-я-):*** *вимагати, ламати, заганяти.*

Проте в багатьох дієсловах кореневий **[о]** не чергується з **[а]:** *вимовити — вимовляти, переконувати — переконáти, простити — прощати.*

ОРФОГРАМА:

літери ***о — а*** в коренях дієслів

288 **Перепишіть слова, виділіть у кожному корінь і суфікс, позначте місце наголосу.**

Катати, ганяти, перемагати, допомагати, ламати.

- Позначте в словах орфограму «літери *о — а* в коренях дієслів».

289 **Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери *о — а* в коренях дієслів».**

1. Я не ломивсь ні в які двері, неправді я не бив чолом (*Є. Гуцало*). 2. Нас не зламає холодна байдужість. (*Х. Панасюк*). 3. Вітер в небі за хмарами гониться (*В. Симоненко*). 4. Хвиля хвилю доганяє і на берег набігає (*Н. Башинська*). 5. Прийшла біда до когось у хату — поспішай *допомагати*. Якщо брехня й перемагає, то ненадовго (*Нар. творчість*).

- Написання літер *о — а* в коренях слів обґрунтуйте правилом.
- Що означає вислів *бити чолом*? Як ви розумієте слова *неправді не бив чолом?* Яка риса характеру властива людині, яка має право так про себе сказати?

290 **Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок пропущені літери.**

1. Хто всім пом..гає — від людей шану має. 2. Хто знання має, той мур л..має. 3. Пер..магай труднощі розумом, а небе..пеку — досвідом! 4. Не на користь книжки ч..тати, як тільки в..ршки з них х..пати. 5. Один на тракторі оре, а другий к..тається. 6. Біда на людей у закуткуч..кає, а своє щастя кож..н сам *дог..няє*.

- Позначте в словах орфограму «літери **о — а** в коренях дієслів».
- Розкрийте зміст останнього прислів'я. Чи стосується воно ваших однолітків? Поясніть.

291 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Єднання та сміливість пер..м..гають найдужчого ворога. 2. Кому щастить, тому й мурашка допом..гає. 3. Хто за вітром г..няється, той вітром укр..вається. 4. Ґава хоч і в снігу пок..чається, та не побіліє. 5. Коли б кізка не ск..кала, то і ніжки не зл..мала б. 6. Старе дер..во л..мається, а молоде нахиляється. 7. Трапляється, що й на мудрому хитрий к..тається.

- Позначте в словах усі вивчені орфограми.

ЧЕРГУВАННЯ [Е] – [І], [Е] – [И] В КОРЕНЯХ ДІЄСЛІВ

292 **Прочитайте. Якими частинами мови є подані слова?**

Берегти — оберігати, летіти — літати, чесати — розчісувати, зачепитися — зачіпатися.

- Вимовте голосні звуки, що чергуються.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки **[е] — [і].**

Літеру **і** пишемо в коренях дієслів перед наголошеним суфіксом **-а- (-я-):** *стрелити — стріляти; викоренити — викоріняти.*

ОРФОГРАМА:

літери ***е — і*** в коренях дієслів

293 **До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова або утворіть форми дієслів із чергуванням *е — і* в коренях. Запишіть слова парами.**

ЗРАЗОК → *Вимести — вимітати.*

Витекти, сплести, викоренити.

Позначте в словах орфограму «літери **е — і** в коренях дієслів».

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки **[е] — [и].**

Літеру **и** пишуть у коренях дієслів перед**р, л,** якщо далі йде наголошений суфікс **-а-:** *терти — вит**и**рати, заберу — заб**и**рати.*

ОРФОГРАМА:

літери ***е — и*** в коренях дієслів

294 **Доберіть до кожного дієслова спільнокореневе або утворіть його форму з чергуванням [е] — [и] в корені. Запишіть дієслова парами, літери, що позначають звуки, які чергуються, підкресліть.**

ЗРАЗОК → *Завмерти — завмирати.*

Натерти, підперти, задерти, доберуся, виперу.

295 **Прочитайте. Визначте в кожному дієслові корінь. Які голосні звуки чергуються в коренях дієслів?**

Завмерти серцем — завмирати серцем. Туман застелив очі — туманом застилає очі. Умерти зо сміху — умирати зо сміху. Вилетіти з голови — вилітати з голови. Вимести під мітлу — вимітати під мітлу.

Розкрийте значення стійких виразів.

296 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібні літери.**

1. Я візьму той рушник, прост(е,и)лю, наче долю (*А. Малишко*). 2. Будуть зорі вст(е,и)лати розложистий шлях (*Леся Українка*). 3. Ось луки оксамит зелений прост(е,и)лають (*П. Куліш*). 4. Можна все на світі виб(е,и)рати, сину, вибрати не можна тільки батьківщину (*В. Симоненко*). 5. Тільки пісня за серце б(е,и)ре (*В. Сосюра*).

6. Ходить пісня яснолика між дерев, ми її в серця навіки заб(е,и)рем (*А. Малишко*).

Чергування [и] — [і] після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] у коренях слів

У коренях українських слів після [ж], [ч] [ш], [шч] та [г], [к], [х] вимовляємо **[и] або [і].** На письмі пишемо відповідно букви ***и*** (*ж**и**ття, ч**и**стота, щ**и**рий*) або ***і*** (*ж**і**нка, ч**і**льний, щ**і**тка*).

Як з'ясувати, яку літеру писати: **і** чи **и**?

Літеру ***і*** пишемо, якщо у спільнокореневому слові сумнівний звук чергується з [о] або [е]: *ж**і**нка,* бо *ж**о**натий, ж**е**нити; ч**і**льний*, бо *ч**о**ло; к**і**шка*, бо *к**о**шеня*.

Літера **и** передає звук [и], який не чергується з [о] або [е]: *ж**и**р, ч**и**ж, к**и**п'яток, х**и**ст.*

ОРФОГРАМА:

літери ***и — і*** після ***ж, ч, ш, щ*** та ***г, к, х*** у коренях слів:
жити, чистий, гість, кішка, захист

297 **Доберіть до поданих слів такі їхні форми або спільнокореневі слова, щоб звук [і] чергувався з [о] або [е]. Запишіть слова парами.**

ЗРАЗОК → *Щічка — щока.*

Гість, ківш, схід, вечірній, шкідливий, щічка.

- Виділіть у кожному слові корінь.
- Позначте в словах орфограму «літери ***и — і*** після ***ж, ч, ш, щ*** та ***г, к, х*** у коренях слів». Поясніть написання слів правилом.

298 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.**

1. Учися ч..стоти і простоти (*М. Рильський*). 2. Добра віра й праця щ..ра нам наблизять слушний час (*М. Вороний*). 3. Ти душу лаг..дну свою в гарячу думу перелий (*А. Малишко*). 4. Х..трощами довго не прож..веш (*Нар. творчість*). 5. Люди не однакові в породі, та спільні всім нам *г..дність* і мета (*М. Доленго*).

- Зясуйте значення виділеного слова за **Тлумачним словничком**.

299 **Подані словосполучення введіть до самостійно складених речень.**

Почуття гідності, щире серце, шкідлива звичка, хист до слова.

Укажіть слова з орфограмою «літери ***и — і*** після ***ж, ч, ш, щ*** та ***г, к, х*** у коренях слів». Поясніть написання слів правилом.

300 **Допишіть прислів'я, дібравши другу частину з довідки. Визначте слова з орфограмою «літери *и — і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».**

1. Словом як шовком вишиває, а... . 2. У базіки язик без кісток,.... 3. Яку дружбу заведеш,.... 4. На чужині і цукерка зі смаком гірчиці, а.... 5. Як ступив гість на поріг,... 6. З гідним знайся, ворога цурайся.

ДОВІДКА

...таке й життя проживеш. ... він що хоче, те й лопоче. ...на батьківщині й гірчиця солодка. ... став на стіл пиріг. ... ділом як шилом шпигає.

Позначте в словах усі вивчені орфограми.

§ 26. НАЙПОШИРЕНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ (ПРАКТИЧНО). ЧЕРГУВАННЯ [Г], [К], [Х] — [Ж], [Ч], [Ш] — [З'], [Ц'], [С']

301 **Прочитайте вірш Алли Свашенко. Назвіть приглосні, що чергуються в поданих у вірші прикладах.**

Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як *поріг*— то *на порозі*,
Ну а *ріг*— пиши: *на розі*.

Коли *вухо*, то *у вусі*,
А *кожух* — то *у кожусі*.
Як *урок*— то *на уроці*,
Око — порощинка *в оці*.

Пригадайте, що вивчили про чергування приголосних у початковій школі.

302 **Роздивіться таблицю. Дайте відповіді на подані після неї запитання.**

чергуються звуки	у спільнокореневих словах	при зміні форми слова
[г] — [ж] — [з']	дорога — доріжка	дорога — у дорозі
[к] — [ч] — [ц']	ріка — річка	ріка — у ріці
[х] — [ш] — [с']	горіх — горішок	горіх — на горісі

- З якими звуками чергуються приголосні [г], [к], [х] при словотворенні?
- Твердими чи м'якими є приголосні, з якими [г], [к], [х] чергуються при зміні форми слова?
- Сформулюйте правило про чергування звуків [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та [з'], [ц'], [с'].

303 **Змініть форму поданих слів або доберіть до них спільнокореневі так, щоб у коренях чергувалися приголосні звуки. Звіряйтесь із таблицею.**

ЗРАЗОК → *Друг — дружити.*

Молоко, горох, щука, крига, сніг, сміх, лелека, відвага, потіха, допомога.

304 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Прочитайте листування учасників форуму юних мовознавців.

Сашко вигадник	Дата: 17. І. 2022, 15:30 Повідомлення # 5
 Група: користувачі Повідомлень 5 Статус: online	Будь ласка, допоможіть виконати домашку! Вивчаємо чергування приголосних. Я вирішив усіх здивувати — написати казку, у тексті якої є слова з чергуванням звуків. Ось що вийшло. *Йшов дідусь дорогою. Раптом у кущах хтось заплакав. Дивиться дід, а то зайченяті капкан ногу затис. Болить ніжка, воно й плаче. Визволив дід малого, йдуть вони по дорозі, а зайчик і каже: «Візьми мене за слугу, вірно тобі служитиму! Хату буду стерегти! Візьми за сторожа!» Заліз зайчик порожню собачу будку й вуха назовні виставив. Прийшла лисиця курей красти. Побачила довгі вуха, охопив її страх. «Який страшний собака! В одному його вусі курча поміститься! Якщо в собацюри таке вушко, то сам із теля буде!» Як підскочить настрашена лиска, як побіжить у ліс!*

Людмилка Випрвляйпомилка	Дата: 17. І. 2022, 15:40 Повідомлення # 8
Група: користувачі Повідомлень 8 Статус: online	Казка гарна, але: 1. Не ти її написав. Народна. Ти просто слів із чергуванням навставляв. Але вийшло нічогенько, цікаво. Показати однокласникам можна. І вчительці сподобається. 2. У твоїй казочці море граматичних помилок. Знаєш яких? Уживання в одному або в сусідніх реченнях спільнокореневих слів та форм одного слова! Тож не дуже зазнавайся!
Ярослава, до всього цікава	Дата: 17. І. 2022, 15:50 Повідомлення # 12
Група: користувачі Повідомлень 8 Статус: online	Як на мене, казка чудова. Слова із чергуванням звуків нормально вписалися. І те, що в тексті є нагромадження спільнокореневих слів, — не біда. Текст складено для уроку мови, на якому вивчають певну тему, а не для конкурсу на кращу казку. Людмилко, не будь такою вредною! Побільше доброти й тактовності! А ще — толерантності. Не знаєш, що це таке, подивися в словнику. Допомогти людині — це вчасно її підтримати й похвалити. На мою думку, це важливо!

- Значення слова *толерантність* з'ясуйте за **Тлумачним словничком**.
- У тексті складеної хлопцем казки визначте форми слів і спільнокореневі слова, у яких відбувається чергування приголосних. Звіряйтеся з поданою у вправі 302 таблицею.
- Створіть вправу, додавши до казки завдання. Обговоріть придумані вами завдання, оберіть найкраще. Виконайте колективно створену вправу.
- Уявіть, що ви приєднуєтесь до спілкування на форумі. Передайте ваше враження від казки, висловте ставлення до листування дівчат: кого з них ви підтримуєте і чому? Висловлення-пост запишіть у зошиті.

305 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова у формі місцевого відмінка однини.**

ЗРАЗОК → *Кривда стоїть на одній (нога), а правда на двох. — Кривда стоїть на одній нозі, а правда на двох.*

1. На одній (рука) не однакові пальці. 2. Краще (птаха) на гілці, ніж у золотій клітці. 3. Просили на (дорога), щоб не були на (поріг). 4. Овес сій у (кожух), а жито в брилі. 5. У нього на (осика) кислиці, а на вербі груші. 6. Як сидітимеш на (берег), плавати не навчишся. 7. Як до школи, Гриця в (бік) коле. 8. Краще хліб у коморі, ніж перо на (капелюх).

306 **Перепишіть, уставляючи замість крапок дібране з довідки та поставлене у формі давального відмінка однини слово.**

1. Упевненість сприяє.... 2. Кожному... своє гніздо дороге. 3. Мудрість — найлегша ноша в... . 4. Одній... дерева не розхитати. 5. Град не страшний. .... 6. Короткий хвіст... не подобається. 7. Потрібний, як п'ята нога....

ДОВІДКА ↓

Дорога, муха, перемога, лелека, мураха, собака, черепаха.

Складіть висловлення «За що ми вдячні книжці». Використайте такі форми слів *книга, рука, друг,* у яких відбувається чергування приголосних звуків.

307 **Виконайте тестові завдання.**

Чергування [г] — [ж] відбувається у словах, що мають спільний корінь зі словом:

А козак
Б пастух
В око
Г сніг

Чергування приголосних відбувається в усіх словах у рядку:

А луг, поле, муха
Б око, батіг, зошит
В увага, вік, рух
Г горох, відвага, сміливість

308 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Груша цвіте, наче скупана в моло..і (*Є. Гуцало*). 2. Цвіла наша доля калиною в лу..і (*І. Коваленко*). 3. Проснулась на стрі...і лелека, дивиться чуло кругом (*В. Сосюра*). 4. Щебетали птахи в лісіна крислатому горі.. і (*П. Осадчук*). 5. У лепе..і сховався шерех (*М. Малахута*).

Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Позначте в цих словах орфограми, поясніть їх правопис правилом.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ [Д] – [ДЖ]; [ЗД] – [ЖДЖ]

При зміні форм деяких дієслів відбувається чергування приголосних:

- **д** → **дж**: *ходити — ходжу, радити — раджу; садити — саджу;*
- **зд** → **ждж**: *їздити — їжджу, знаходити — знаходжу.*

309 **Утворіть усно форми поданих дієслів із чергуванням приголосних.**

ЗРАЗОК → *Розбудити — розбуджу.*

Виходити, спорудити, судити, зарядити, розводити, вгледіти.

310 **Перепишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках дієслів форми з чергуванням.**

1. Буває, слово розум (випередити) (*Словенське*). 2. Довгий язик правди не (народити) (*Французьке*). 3. Той не спізнюється, хто вчасно (виїхати) (*Фінське*). 4. Гарний сад має той, хто за ним доглядає й (огородити) (*Італійське*).

311 **Ваші однокласники/однокласниці домовилися разом відвідати недавно відкритий недалеко від школи кінотеатр, проте не всі вміють користуватися гугл-картою. Створіть текст-навігатор, яким ваші товариші зможуть скористатися. Використовуйте дієслова** *виходжу* (*на площу*), *переходжу* (*дорогу*), *пораджу* (*бути уважним*), *вгледжу* (*напис на даху*), *знаходжу* (*будинок*), *обходжу* (*парк*), *заходжу* (*у фоє*).

312 **Складіть план, а за планом напишіть стислий текст доповіді на мовному гуртку на тему «Чергування приголосних [д] — [дж]; [зд] — [ждж]». Подані прислів'я використайте як приклади.**

1. Краще вчасно виїжджати, ніж в дорозі поспішати. 2. Я по вулицях проходжу, якось так мені незвично (*Г. Гордасевич*). 3. Виціджуй правду з давніх байок і по-

дій, щоб знати все: хто друг, хто лиходій (*Є. Титкайло*). 4. Ненавиджу я слабкості свої (*Л. Костенко*).

Які риси характеру може вважати слабкостями порядна людина? Як, на вашу думку, зі слабкостями можна боротися?

313 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери та ставлячи подані в дужках дієслова у формі, у якій відбувається чергування приголосних. Літери, що позначають приголосні, які чергуються, підкресліть.**

ЗРАЗОК → *Я (ненавидіти) брехню у всякій одежі. — Я ненавиджу брехню у всякій одежі (М. Рильський).*

1. Ой піду я в гай з..лений, (посадити) я руту (*Т. Шевченко*). 2. Ходжу бер..гами,та й не (находитися). Д..влюсь на сади зел..ні,та й не над..влюся (*П. Куліш*). 3. (Посидіти) під кленом кр..слатим, нап'юся з кр..ниці води (*Б. Дегтярьов*). 4. Я (погладити) траву, наче теплого доброго звіра (*О. Слоньовська*).

Позначте у словах орфограми.

ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ [У] – [В], [І] – [Й] (ПРАВИЛА МИЛОЗВУЧНОСТІ)

З метою уникнення важкого для вимови збігу приголосних звуків, отже, зарадидосягнення милозвучності в українській мові використовують чергування звуків **[у] — [в]** та **[і]— [й].**

Правило чергування стосується:

- початкових літер слів: *прийшо**в у**ранці* [не *прийшо**в в**ранці*], чолові**к і**де [не *чолові**к й**де*];
- прийменників і сполучників: *злеті**в у н**ебо*[не *злеті**в в н**ебо*], *ду**б і к**лен* [не *ду**б й к**лен*]

Порушувати правило чергування **[у] — [в], [і] — [й]** припустимо лише в поезії, якщо того потребує звучання рядка.

314 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.**

Пояснив (у,в)читель, відразу (у,в)пізнали, зараз (і,й)демо, сам (у,в)дома, відоме (і,й)мення, сказала (у,в)певнено, швидше (і,й)діть, прочитав (у,в)перше, поглянь (у,в)гору, почув (у,в)перше.

Милозвучності мовлення можна досягти, доречно використовуючи прийменники ***у — в*** та сполучники ***і — й.***

Уживаємо У:

- Якщо попереднє слово закінчується, а наступне починається на приголосний звук: *Не кожен **у** читанні силу знає.*
- На початку речення або слова перед двома чи трьома буквами, що позначають приголосні: ***У** своїй хаті й стіни помагають. Папір склали **утр**ое.*
- Після позначеної комою паузиперед буквою, що позначає приголосний: *Щаслива людина, **у** якої є мета.*

Уживаємо В:

- Якщо попереднє слово закінчується, а наступне починається на голосний звук:*На те щука в озері, щоб крась не дрімав.*
- На початку речення перед голосним звуком: ***В** усякім подвір'ї свої повір'я.*

Уживаємо І:

- На початку речення: ***І** баран буцне, як зачепиш.*
- Між словами, якщо перше закінчується, а друге починається на приголосний: *Вогонь **і** вода — добрі слуги, але лихі хазяї.*

Уживаємо Й:

- Якщо попереднє слово закінчується, а наступне починається на голосний звук: *Аби руки **й** охота, буде зроблена робота*.
- Якщо попереднє слово закінчується на голосний, на наступне починається на приголосний: *Крукові **й** мило не поможе.*

315 **Перепишіть, вибираючи з дужок прийменник або сполучник.**

Оселився (у,в) Полтаві, переїхав (у, в) Львів, удень (і,й) вночі, річки (і,й) озера, завітали (у, в) Одесу, помандрувала (у,в) Миколаїв, дідусь (і,й) бабуся, батько (і, й) мати, збудував (у,в) Вінниці, орел (і, й) сокіл, зустрінемось (у,в) книгарні, обговоримо (у,в) бібліотеці.

- Поясніть свій вибір.
- Пригадайте рядки з пісні: *Батько і мати — два сонця гарячих, що нам дарують надію й тепло*. У якому випадку правило чергування дотримано? В якому порушено? З якої причини?

316 **Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА**

Укажіть допущені в реченнях вади, що порушують милозвучність. Відредагуйте речення й запишіть.

1. Плітку у одне вухо впусти, а в друге випусти. 2. В чужу душу не влізеш. 3. Не тикай пальцем в небо. 4. Кожен Йван має свій план. 5. В страху очі великі. 6. Як вмієш помилятися, то умій виправлятися. 7. Молодість й мудрість на одному стільці не сідають. 8. Лякали щуку, що у озері її топити будуть. 9. Хто в бою першим встиг, той і переміг. 10. Ворона і зозуля — обидві літають, та різний голос мають.

317 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть усне повідомлення про рослини-символи українського народу: калину, тополю, дуб. Дотримуйтесь правил уживання *у — в, і — й*. Вибір обґрунтуйте.

- Створіть ескіз плаката «Рослини — символи України».

318 **Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.**

Судження (у,в) прислів'ях (і, й) приказках висловлюються здебільшого (у,в) вигляді серйозних формулювань. Проте найбільшу любов (і,й) повагу мають вислови *дотепні*. (У,в)міння поставитися до своїх труднощів із гумором є ознакою морального здоров'я народу.

Український *гумор* вважають м'яким (і, й) добродушним. Навіть грубувате слівце (у,в)країнець (у,в)міє делікатно пом'якшити (і,й) замінити *натяком* (*З посібника*).

- З'ясуйте лексичне значення виділених слів за тлумачним словничком.
- Як ви розумієте вислів *моральне здоров'я народу*?

УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА З І ЙОГО ВАРІАНТІВ ІЗ, ЗІ (ЗО)

Варіанти **із, зі (зо)** вживаємо перед буквами, що передають **важкі для вимови збіги приголосних**, та для досягнення **милозвучності**.

Уживаємо З:

- На початку та всередині речення перед словом, що починається наголосний: *Диктант з української мови; Контрольна робота з української мови.*
- На початку речення перед словом, що починається на приголосний (крім свистячих *з, с, ц* та шиплячих *ч, ш, шч*): *З лісу потягло прохолодою.*

Уживаємо ЗІ:

- Якщо наступне слово починається на *з, с, ш, шч* та ін., незалежно від закінчення попереднього слова чи паузи: *Проти ворога козаки виходили зі зброєю в руках.*

Уживаємо ЗО:

- При числівниках: *зо два роки; зо три дні.*
- Із займенником *мною: зо* (*зі*) *мною.*

319 **Прочитайте прислів'я. Поясніть уживання прийменника *з* і його варіантів *із, зі (зо).* Зверніть увагу на правило.**

1. З моря води не вилити, з пісні слова не викинути. 2. З піснею жити — вік не тужити. 3. Як із такою піснею, то краще без неї. 4. Подружишся з книжкою — наберешся розуму. 5. З глибин моря дістають перли, зі сторінок книжки — знання. 6. Шия з намистом, а голова *зі свистом*. 7. З комара не роби слона. 8. Живи просто, проживеш років зо сто.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Що таке чергування звуків? У яких значущих частинах слова може відбуватися чергування? Наведіть приклади.
- Які голосні чергуються в закритих і відкритих складах? Наведіть приклади.
- Які звуки чергуються у формах слів *Київ — Києва, Миколаїв — Миколаєва*?
- За якої умови в коренях слів після букв, що позначають шиплячі та [г], [к], [х], пишуть ***и***? Коли пишуть ***і***? Наведіть приклади.
- Наведіть приклади чергування приголосних звуків у коренях слів.
- Укладіть пам'ятку щодо дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків.
- Підготуйте й проведіть у класі вікторину «Наголос у повсякденному житті».

§ 27. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ)

320 **Прочитайте жарт. Поясніть, чому м'який знак названо «німим». Яке призначення цієї літери?**

Зустріла літера Н літеру М'який знак.

— Усі букви, — засміялася Н, — мають голос. — Ти ж, братику, німий.

— Німий? — здивувався Ь. — Ану скажи, не згадуючи мене: *день, липень, вогонь*!

Н вимовила: ДЕН, ЛИПЕН, ВОГОН... Тоді стала вибачення просити:

— Не гнівайся, М'який знаку. Ти, ніби мелодія, зливаєшся зі звуком, який позначає буква, після якої ти стоїш!

— Отож бо! (*За Г. Храпачем*).

- Які літери, крім м'якого знака, пом'якшують попередні приголосні? Проілюструйте відповідь прикладами з тексту.

321 **Розгляньте таблицю. Поясніть написання поданих після неї слів.**

М'ЯКИЙ ЗНАК ПИШЕМО:	
Після букв д, ***т, з, с, дз, ц, л, н*** у кінці слова та складу	*мідь, суть, ґедзь, молодець, сіль, кінь, батько, близько, восьмий, кільце*
Після літер, що позначають м'які приголосні, усередині слова перед ***о***	*дзьоб, дьоготь, тьохкати, сьомий, цього, льон, трьох*
Після букви ***л***, що позначає м'який звук [л'] перед наступною буквою на позначення приголосного	*вільний,кільце, їдальня, пальці,сільський, польський, ковальський, учительська*
У дієсловах *на* ***-ть, -ться***	*робить, роблять, робиться, пишуть, пишеться*
У суфіксах ***-еньк-(а), -еньк-(о), -оньк-(а), -оньк-(о); -еньк-(ий), -есеньк-(ий), -ісіньк-(ий), -юсіньк-(ий)***	*рученька, серденько, дитинонька, голівонька, гарненький, малесенький, свіжісінький, тонюсінький*

У суфіксах ***-ськ-, -зьк-, -цьк-***	*український, близький, козацький, вузький, волинський, донецький, людськість, військо*

ОРФОГРАМА:

м’який знак: *мит**ь**, відстан**ь**, ріднесен**ьк**ий, поль**сь**кий, сміє**ть**ся*

День, гість, українець, читальня, льон, сьогодні, брівонька, гарненький, яснесенький, молодюсінький, називають, листуються, гуртуються, збирається.

322 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок м’який знак. Написання слів поясніть відповідними правилами.**

1. Ден.. золотими очима дивит..ся в синє вікно (*В. Сосюра*). 2. Нахилили квіти голівон..ки скріз.. (*В. Сосюра*). 3. Як спить мала травиця,травиці дощик снит..ся (*А. М’ястківський*). 4. Волошки, ніби сині зірон..ки, блищат.. (*М. Рильський*). 5. Хлопец.. вихоплює..ся на дрібнюсін..ку стежину (*М. Стельмах*). 6. Тепла земля, як рука материнс..ка (*Б. Остапенко*).

- Позначте в словах орфограму «м’який знак».

323 **Утворіть від іменників прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Слова запишіть парами, суфікс виділіть.**

ЗРАЗОК → *Чернігів — чернігів**ськ**ий.*

Дніпро, Україна, Полтава, школяр, учитель, місто, село.

- З двома утвореними словами (на вибір) складіть речення.

324 **Доберіть до поданих слів спільнокореневізі значенням здрібнілості або пестливості з суфіксами *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*. Слова запишіть парами, суфікси виділіть.**

ЗРАЗОК → *Сестра — сестр**оньк**а.*

Мова, рідний, доля, вірний, хата, ясний, криниця, чистий.

- З двома дібраними словами складіть 2–3 пов’язаних за змістом речення (усно).
- Витлумачте зміст прислів’я *Яка головонька, така й розмовонька.*

325 **Запишіть літерами слова, передані фонетичною транскрипцією.**

[м'іц'], [у́час'т'], [д͡з'об], [с'о́мий], [пйат'], [па́л'ц'і], [мале́н'кий], [йа́блун'ка], [дороге́сеᵘн'кий], [гра́йеᵘц':а], [вйе́ц':а], [вмиᵉва́йеᵘц’:а], [навча́йуц':а].

- Поясніть уживання м’якого знака.
- Позначте в записаних словах вивчені орфограми.

326 **Уявіть, що в сім’ї вашої старшої сестри радість: народился дитятко. Складіть для обговорення з дорослими список подарунків для немовляти. Використайте слова із суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -оньк-, -ісіньк-, -юсіньк-.***

ЗРАЗОК → *Тепленька ковдронька, м’якесенькі пелюшки.*

- Позначте в словах складеного списку орфограму «м’який знак».
- Два слова з цією орфограмою (на вибір) передайте фонетичною транскрипцією.

М’який знак пишуть у сполученнях *-льц, -льч-, ньц-, -ньч-,* які походять від *-льк-, -ньк-.*

ПОРІВНЯЙТЕ:	
-льк- переходить у **-льц-, -льч-**	**-лк-** переходить у **-лц-, -лч-**
учителька — учительці, учительчин	*сопілка — сопілці, сопілчин*
-ньк- переходить у ***-ньц-, -ньч-***	***-нк-*** переходить у ***-нц-, -нч-***
донька — доньці, доньчин	*Оленка — Оленці, Оленчин*

327 **Поставте подані іменники у формі давального відмінка однини і запишіть. Поясніть уживання і невживання м’якого знака. Скористайтеся таблицею.**

ЗРАЗОК → *Зозулька — зозульці.*

Матінка, дитинка, вихователька, гілка, парасолька, сусідонька, Тетянка, Лізонька, матусенька, дівчинка, долонька, русалка.

- Вимовте приголосні звуки, які чергуються при зміні форми слів.

328 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Упишіть пропущені літери.**

1. До б..різки я пр..горнуся і пошлю (перепілка) пр..віт (*С. Будний*). 2. Ч..жиха перша мчить в садок, сідає на (ялинка). Вона аж трьох своїх дітоксама н..се на (спинка) (*М. Пригара*). 3. На (квітонька) бджілка сп..вала росу (*І. Кульська*). 4. Найкраще квітці на своїй (гілка) (*Нар. творчість*). 5. Понад Дніпро гуде м..тро,і (рибонька) не спит..ся (*І. Малкович*).

- Позначте у словах вивчені офрограми.

329 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту.**

Якось у фермера зіпсувався трактор, він викликав майстра. Фахівець підняв капот, ретельно оглянув механізм і один раз легенько вдарив молотком. Трактор запрацював.

Коли фермер побачив рахунок, він здивувався.

— За однісінький удар молотком сто доларів?

— За удар молотком усього один долар. Дев'яносто дев'ять я беру за знання, завдяки яким зміг ударити в потрібному місці. Щоб сьогодні полагодити ваш трактор за мить, я збирав знання роками по крапельці. Діло майстра боїться.

Фермер посміхнувся, заплатив і подякував майстру (*З Інтернету*).

- Укажіть слова з орфограмою «м'який знак». Поясніть уживання м'якого знака.
- Напишіть есе «*Пташка красна пір'ям, а людина — знанням*».

330 **Розгляньте таблицю. Поясніть написання без м'якого знака виділених у поданих після неї реченнях слів.**

НЕ ПИШЕМО М'ЯКИЙ ЗНАК:	
після літер ***б, п, в, м, ф; ж, ч, ш; г, к, х***	*голуб, степ, кров, змаж, ніч, дощ*
після літери ***р*** у кінці слова або складу	*буквар, повір, перевірте, чотирма, Харків*
після всіх букв на позначення приголосних перед літерами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні	*пісня, кузня, цвях, весняний*, але *тьмяний* (*бо тьма*), *різьбяр* (*бо різьба*)
після ***н*** перед ***ж, ч, ш, щ***	*менший, тонший, кінчик, інжир, барабанщик*

1. Хто любить *піч*, тому ворог *Січ*. 2. Кінь та *ніч* козакові товариші. 3. Тоді *кузню* зачинив, як коня вкрали. 4. *Удар* лихом об землю! 5. Ой вийду я у садочок, стану край *віконця*. Чи не вийде моя мила ще раз на схід *сонця*? 6. *Сип* із порожнього в пусте! 7. Як не віриш, сам *перемір*. 8. Кожен *барабанщик* по-своєму гримотить.

331 **Перепишіть. Обґрунтуйте відсутність м'якого знака у виділених словах правилами. Звіртеся з таблицею.**

1. Чистенькі *віконця* сміються до *сонця*. 2. Більше думай, *менше* говори. 3. Що тобі не миле, *іншим* не *зич*. 4. Не *вір* тому, що язик лицеміра каже. 5. Яка пташка, така й *пісня*. 6. Краще синиця в руці, ніж *голуб* на стрісі. 7. Ліниві руки не *рідня* розумній голові. 8. Що буде, те буде, а козак *панщини* робити не буде.

332 **Запишіть слова у дві колонки: з уставленим на місці крапок м'яким знаком та без нього.**

Курін.., степ.., мен..ший, сіл.., кров.., українец.., *бат..ківський*, секретар.., сот..ня, *олен*.., кобзар.., *вільха*, сяд.., стіл..ці, бакен..щик, балкон..чик, сім.., тін.., мудрец.., перевір.. .

У виділених словах позначте місце наголосу.

Якщо в дієсловах на ***-ть, -ться*** м'який знак пишуть, то дієслова на ***-ш, -шся*** пишуться без м'якого знака: *знають, люблять*, але *знаєш, любиш*.

333 **Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок, де потрібно, м'який знак.**

1. Поважай сам себе, коли хочеш.., щоб інші тебе поважали. 2. Хто за все разом берет..ся, тому не все вдає..ся. 3. Що знаєш.. і вмієш.., те за плечима не носитимеш... 4. Грамоти вчит..ся — завжди пригодит..ся. 5. Без граматики не вивчиш математики. 6. Хто ін..ших чорнит.., той сам себе ган..бит... 7. Як лихого підтримуєш.., то доброму шкодиш...

- Позначте в словах орфограми «м'який знак» та «літери *е, и*, що позначають ненаголошені голосні».
- Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

334 **Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів форми II особи однини майбутнього часу. Поясніть невживання в цих дієсловах знака м'якшення.**

ЗРАЗОК → *Гарно ти* (*співати*), *та слухати не хочеться. — Гарно ти співаєш, та слухать не хочеться.*

1. Якщо дерево лише вранці посадив, то дров надвечір з нього не (нарубати). 2. Де нема співця, (послухати) горобця. 3. Хліб-сіль їж, а правду (різати). 4 Як ос не (зачепити), то й не покусають. 5. Не згорить, як вогню не (запалити).

- Позначте у словах орфограму «м'який знак».

335 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, м'який знак.**

1. Цей білий світ всміхает..ся мені (*В. Крищенко*). 2. Там я щасливий, де Бат..ківщина (*О. Головко*). 3. Чим біл..ше знаєш.., тим біл..ше можеш.. (*Е. Абу*). 4. Знання не мен..шає, коли ним ділиш..ся (*Нар. творч*). 5. Ти починаєш.. все спочатку, коли об труднощі спіткнеш..ся (*О. Радішевська*). 6. Я по світу іду в вишиван..ці (*Г. Булах*). 7. Ішла весна в синій хустин..ці. Несла весна в скрин..ці гостин..ці (*За Т. Коломієць*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Як ви розумієте зміст прислів'я *Що знаєш і вмієш, за плечима не носить*? У відповіді вживайте дієслова *читаєш, слухаєш, міркуєш, працюєш.*

336 **Прочитайте. Поясніть вживання і невживання м'якого знака.**

1. У мову рідну я вслухаюсь (*Ю. Воропай*). 2. Материнська рідна мова — голос мого серця (*О. Вітенко*). 3. Слухаєш, мовиш і ніби злітаєш на крилах (*За М. Данько*). 4. Мудрість предків у мові міститься (*За Вірою Ворскло*). 5. Сиротою станеш, як забудеш мову (*Л. Диркавець*). 6. Рідним словом звертаюсь до світу (*В. Дерій*). 7. Українська пісня розправля крило (*В. Крищенко*).

- Якою темою об'єднано подані речення?
- Яке з цих речень могло б стати темою есе? Відповідь поясніть.
- Напишіть есе на обрану вами тему.

СПОЛУЧЕННЯ БУКВ ЙО, ЬО

337 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту.**

У нашій сім'ї дуже шанували лелек. У гнізді над хатою вони клекотали вранці і *вечірньої* пори.

Цього літа лелеки вирощували *п'ятьох* лелечат. Увечері лелечиха перещупувала *дзьобом* пір'я на малятах, а лелека *витанцьовував* пташиного гопака на краю гнізда. Він видзвонював червоним *дзьобом*, махав широкими крилами та підскакував. Лелечата дивилися на батькові танці.

До лелек ми ставились *по-дружньому* (*За Ю. Збанацьким*).

- За народним повір'ям, лелеки уособлюють сімейне щастя і благополуччя. Як ви думаєте, чому?
- Вимовте виділені слова. М'якість якого приголосного позначає в них м'який знак? Перед яким голосним звуком?

338 **Розгляньте таблицю. Яке звукосполучення позначають на письмі сполучення літер *йо*? Для чого вживають сполучення букв *ьо*?**

Літери *йо*	Літери *ьо*
передають на письмі сполучення приголосного [й] з голосним [о] на початку слова та після букви, що позначає голосний: *його, йому,гайок, район, мільйон, Соловйов.*	передають на письмі м'якість попереднього приголосного та голосний [о] в середині або в кінці складу: *льон, бадьорість, усього, цього, сьомий, трьох, Ковальов.*

ОРФОГРАМА:

буквосполучення ***йо, ьо:*** *йорж, район, дзьоб, сьогодні*

339 **Перепишіть слова, поділяючи їх на склади. Позначте в словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*». Написання слів поясніть правилом.**

ЗРАЗОК → *Крайовий — кра-йо-вий.*

Знайомий, йорж, *дзьобнути*, сьомга, майоріти, трьох, мільйон, Воробйов, *Корабльов*, павільйон, Журавльов.

Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

340 **Перепишіть, позначте в словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*».**

1. Помилки друзів ми повинні виправляти або прощати, коли вони не серйозні (*Г. Сковорода*). 2. Працьовитість українців викликає повагу в інших народів (*З газети*). 3. І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони «Я» (*В. Симоненко*). 4. Сьогодні я такий бадьорий! (*В. Сосюра*). 5. Йогурт схожий на кефір, але схожості не вір (*Г. Чубач*).

Поясніть написання *йо, ьо* правилами.

341 **Перепишіть прислів'я, уписуючивибрані з довідки й поставлені в потрібній формі слова.**

1. Він... сорочкою поділиться. 2. Шукає ... дня. 3. З піску... в'є. 4. У нього... снігу не випросиш. 5. Складає... з копійок. 6. Може заблудитися між... дерев.

ДОВІДКА

Учорашній, вірьовка, мільйон, три, торішній,останній.

- Позначте у словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*».
- Назвіть рису характеру, про яку йдеться в кожному з прислів'їв. Які з цих рис є антонімічними?

342 **Подані слова поставте в такій формі або доберіть до них спільнокореневі, що містять буквосполучення *йо* або *ьо*. Слова запишіть парами, поясніть написання дібраних слів.**

ЗРАЗОК → *Воювати — войовничий.*

Синій, колір, пень, сім, лід, бій, рубець.

- Позначте в словах орфограму «буквосполучення ***йо***, ***ьо***».

343 **Уставивши буквосполучення *йо* або *ьо*, запишіть слова в дві колонки.**

Дз..б, баталь..н, т..хкати, медаль. он, зверхн..о, Андрі..вич, з..мка, га..ок, сл...за, брон..вик, у н..го, с..мий, ма..нез.

344 **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені букви.**

1. Соловейко — пташка нев..личка, як горобчик, щиглик чи с..ничка. Та один він т..охкає, співає, в Україні кожний його знає (*С. Кузьменко*). 2. С..огодні над Буль..онською моєю ключем пер..літали журавлі (*М. Рильський*). 3. Ворон пр..ручений їсть бутерброд. Дз..об..го повний і повний рот (*П. Воронько*). 4. Я про ж..ття сп..таю у зозульки. Вона мовчить, обкл..овує бурульки (*Л. Костенко*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- У чому має виявлятися увага людей до птахів? Чи доводилося вам їм допомагати? Приготуйтесь розповісти про це у класі.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ (ЗА ПЛАНОМ)

345 **Прочитайте. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком. Дайте відповіді на запитання, подані після тексту.**

Унікальне лазерне шоу запустили 2021 року на острові Хортиця, на пагорбі біля музею Запорізького козацтва. Це відбулося 14 жовтня. Чому обрано саме цю дату? Тому що 14 жовтня Україна відзначає День козацтва. А ще цього дня вшановують захисників і захисниць Батьківщини.

Яскраві зображення передаються з надпотужних проєкторів одночасно на землю — пагорб Єдності, на воду — Дніпровські пороги, й на повітря — у небо. Лазерна картина супроводжується інформацією про культуру та історію України, а також музикою.

Шоу справді унікальне, тому що кожен гість Хортиці може самостійно запускати та спостерігати грандіозне дійство з власного смартфона. Для цього треба лише застосувати *QR-код*.

Захід не тільки красивий, а й корисний, тому що допомагає дізнатися про давню історію України, про її сучасність і майбутнє (*З Інтернету*).

- Відповіді на питання будуйте так:

Теза (твердження)	→ тому що	Доказ (або кілька доказів)

- Чому для запуску унікального шоу обрано саме дату 14 жовтня?
- Чому лазерне шоу створили саме на острові Хортиця?
- Чому шоу є дійсно унікальним?
- Чому захід не лише красивий, а ще й корисний?

Між висловленими в реченнях думками може бути причиново-наслідковий зв'язок, тобто наступна думка може пояснювати попередню. Наприклад: *Дніпро з'єднував Київську Русь з іншими державами й народами* **(чому?),** *тому що стародавній торговий шлях пролягав саме цією річкою.*

Встановлені людиною причиново-наслідкові зв'язки між життєвими явищами покладено в основу роздуму. Роздум відповідає на питання *чому?*

346 **Прочитайте. Визначте тему тексту. Доберіть заголовок, що виражає тему.**

В. Войтович. Міфи та легенди давньої України

Найдавніша назва Дніпра — Борисфен. Так назвали цю могутню річку *скіфи*. Учені вважають, що перекласти цю назву можна так: «вепр-ріка».

Чому назва річки повязана з *вепром*? Річ у тім, що цю тварину скіфи дуже поважали.

У легендах скіфів вепр посідав особливе місце, тому що саме в подобі вепра бог пірнув на дно океану під час великого потопу. За легендою, бог-вепр *іклами* підняв землю, що потонула, і поставив її на місце.

Ще одна давня назва Дніпра — Славутич, що означає «син Слави». У легендах давніх слов'ян Слава була богинею військової доблесті й перемоги. Тому на полі бою воїни кричали: «Слава!» Вигук «ура!» з'явився значно пізніше.

Недаремно на високому березі Дніпра поховано нашого славного поета Тараса Шевченка. Адже річкою слави Дніпро залишається і для сучасних українців (*За М. Янком*).

- Поясніть значення виділених у тексті слів. Звіртеся із **Тлумачним словничком**.
- Дайте відповіді на запитання:
  Чому найдавніша назва річки пов'язана з вепром?
  Чому ще одна давня назва Дніпра — Славутич?
- Визначте основну думку тексту.
- Складіть і запишіть план тексту.
- За складеним планом усно перекажіть текст.

347 **Прочитайте уривок з байки Бориса Грінченка. Як ви розумієте вислів *співучий край?* Чому автор пропонує дати волю *усякому, співу*, тобто різноманітному?**

Хай кожен сам собі співає,
Як хто зуміє і здолає, —

Усяким співам волю дай,
То й буде в нас співучий край.

- У формі роздуму сформулюйте основну думку поданого уривка. Розпочніть так: *Кожен повинен використовувати передовсім свої природні здібності, тому що...*

§ 28. АПОСТРОФ (ПОВТОРЕННЯ І ПОГЛИБЛЕННЯ)

348 **Прочитайте. Зробіть висновок: як потрібно зміцнювати здоров'я?**

Щоб мати міцне *здоров'я*, необхідно про нього дбати. Людина просто *зобов'язана* бути здоровою! Недарма один мудрець сказав, що *дев'ять* десятих нашого щастя залежить саме від здоров'я!

Велике значення має загартовування. І зовсім не *комп'ютерними* іграми, як декому хотілося б.

Сидячи днями перед монітором, не *опам'ятаєшся*, як наберешся хвороб. *Обов'язковий* мінімум фізичного навантаження — щоденна ранкова зарядка. Нерухливість — подружка ледаря і ворогиня здоров'я.

Зміцнює перебування на свіжому повітрі і правильне харчування. «Де абияк *з'їсться*, там погано спиться», — стверджує народна мудрість.

Важливим є повноцінний сон. Постіль має бути не дуже *м'якою*, зате подушка — з м'якого *пір'я*.

Пам'ятайте: здоров'я — найдорожчий скарб (*З Інтернету*).

- Що спільного в написанні виділених слів? Чи є апостроф літерою? Для чого його вживають?
- Складіть усний опис плаката. Що символізують тендітні квіти?

Апостроф — це графічний знак, який уживають для позначення роздільної вимови твердих приголосних і наступних звукосполучень [йа], [йе], [йу], [йі]. Ці звукосполучення позначають на письмі літерами ***я, ю, є, ї.***

АПОСТРОФ ПИШУТЬ ПЕРЕД БУКВАМИ *Я, Ю, Є, Ї:*	
Після букв на позначення губних приголосних **б, п, в, м, ф**	*б'ю, п'ять, в'язи, м'ята, рум'яний, жираф'ячий*
Після літери **р**, що позначає твердий звук [р]	*подвір'я, міжгір'я, пір'я, бур'ян, матір'ю*
Після літери **к** у слові *Лук'ян* і споріднених із ним словах	*Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янюк, Лук'янець*
Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний	*з'явитися, об'єднатися, без'язикий, від'їзд, під'їхати, з'єднаний, з'їсти, дит'ясла, трьох'ярусний*

ОРФОГРАМА:

апостроф: *сім'я, в'ється, надвечір'я*

349 **Прочитайте подані парами слова. Які звуки позначаються виділеними в кожному слові сполученнями букв? М'якими чи твердими є приголосні? Один чи два звуки позначає в кожному зі слів буква *я*?**

Слов**'я**ни — прис**вя**та, духм**я**ний — м**'я**кий, міжгі**р'я** — зо**ря**.

Зробіть висновок: для чого вживають апостроф.

350 **Прочитайте текст, правильно вимовляючи слова, що пишуться з апострофом.**

У підлітковому віці посилено зростає кісткова та м'язова системи. Тому важливо споживати корисні продукти: овочі, фрукти, круп'яні каші.

Для зміцнення імунітету необхідна білкова їжа: м'ясо, риба, яйця, молоко, нежирні кисломолочні вироби. При нестачі білка знижується пам'ять і розумові здібності, швидше настає втома. Білкова їжа прискорює ріст м'язів, зміцнює їх. Проте від жирного м'яса та кондитерських виробів краще відмовитись. Пам'ятаймо прислів'я: *Захворіли, бо щось погане з'їли.*

Часом підлітки не встигають або «забувають» пообідати. Допускати цього не можна, адже обід має бути об'ємним і містити від 35 до 40% денних калорій.

У декого з підлітків інколи з'являється бажання на догоду моді терміново схуднути, що може негативно відбитися на стані здоров'я. Щодо будь-якої дієти необхідно порадитися з лікарем (*З Інтернету*).

- Витлумачте значення слова *імунітет.* Звіртеся з тлумачним словничком.
- Визначте стиль тексту. Відповідь доведіть.
- Усно передайте головні думки тексту, уживаючи словосполучення *стан здоров'я, зміцнення м'язів, зниження пам'яті, з'їдені страви.*

351 **До поданих слів доберіть споріднені, які пишуть із апострофом. Запишіть слова парами. Поясніть уживання апострофа відповідними правилами.**

ЗРАЗОК → *Двір — подвір'я.*

Трава, дерево,єднати, перо, риба, солома, жирафа, хлопець, їсти, гора.

- Позначте у словах орфограму «апостроф».

АПОСТРОФ НЕ СТАВЛЯТЬ ПЕРЕД БУКВАМИ *Я, Ю, Є, Ї*:	
Після букв **б, п, в, м, ф,** якщо перед ними є інша буква (крім **р**), що належить до кореня слова.	*свято, цвях, духмяний, медвяний, мавпячий, морквяний, різдвяний,* **але:** *арф'яр, верб'я, торф'яний, черв'як*
Після букви **р**, що позначає м'який звук [р']	*буряк, рябий, рюмсати, крюк*

352 **Запишіть слова у дві колонки, уставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф.**

Сузір..я, повітр..я, зор..я, перемир..я, львів..янин, медв..яний, в..їзд, св..ято, п..ять, Лук..ян, В..ячеслав, цв..ях, дзв..якнути, моркв..яний, дит..ясла.

353 **Перепишіть прислів'я, уставляючи дібрані з довідки й правильно записані слова.**

1. Щасливе подвір'я, де панує.... 2. Вода все погане змиє, лиш не погане.... 3. Чисте сумління — для душі....

4. Заздрість з'їдає…. 5. Хто хоче підмітати перед чужими дверима, повинен матисвоє чисте…. 6. Лайливому… на в'язи падає. 7. Ведмежа глупота перемагає… розум. 8. Лише цвяхом виб'єш…, тільки б другий не застряг.

ДОВІДКА

Здоров..я, ім..я, цв..ях, мавп..ячий, св..ято, довір..я, лихослів..я, подвір..я.

- Написання кожного вписаного слова поясніть відповідним правилом

354 **Складіть усне висловлення-подяку бабусі за надісланий нею до дня вашого народження подарунок. Використайте в потрібній формі слова: *сім'я, святкувати, пам'ятати, з'їхатися, здоров'я, люб'язність, матір'ю*.**

355 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.**

1. Повік не зів..януть ці спогади милі. Яка була дружна сім..я! На св..ято Різдв..яне вечерю носили Надія, Микола і я (*Д. Білоус*). 2. В..їжджали до Києва у надвечір..я (*О. Лупій*). 3. Вечір зорі у сузір..я в..яже (*Є. Гуцало*). 4. Подано поїзд *кур..єрський* на Марс! Можемо Сонце об..їхать кругом, потім шугнути Чумацьким Шляхом (*Д. Родарі, переклад з італійської*). 5. Буйно і *р..ясно* цвіте матіола, п..янко повітр..я духм..янить довкола (*М. Луків*).

- Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.
- Позначте в словах орфограми.

356 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Перепишіть, ставлячи, де потрібно, апостроф.

Придніпров..я, підгір..я, р..яжанка, з..єднати, з..економити, зв..язати, присв..ята, солов..їний, Солов..йов, пор..ятунок, пір..яний, *довір..я*, без..іменний, без..ядерний, моркв..яний, в..яз, верб..я, торф..яний, арф..яр.

- Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

357 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Доберіть для словникового диктанту 8–10 слів, у яких перед *я,ю,є,ї* ставлять або не ставлять апостроф. Проведіть словниковий диктант для однокласників/однокласниць.

358 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф. Упишіть пропущені літери.**

1. Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов..їв (*Д. Кремінь*). 2. Лиш слово творить з нас Людину, об.. єднує с..рдець биття! (*За М. Калініним*). 3. Ступаю твердо по своїй з..млі і слухаю св..ященну рідну мову (*І. Качуровський*). 4. Учні вивчають народні пр..слів..я, казки, повір..я (*Т. Петровська*). 5. Пр..казки в ро..мові як яз..ки полум..я в багатті (*Нар. творчість*). 6. Як річка, з роду і до роду,там мова з..єднує народ. (*Т. Масенко*). 7. Шануйте коми кожної пір..їну! (*Д. Павличко*).

- Як ви розумієте зміст останнього речення? Поясніть.
- Позначте в словах орфограми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

НАПИСАННЯ ТВОРУ-РОЗДУМУ НА ТЕМУ, ПОВ'ЯЗАНУ ІЗ ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ УЧНІВ, У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПЛАНОМ

Чи не найважливішим для кожної людини вмінням є вміння міркувати, тобто будувати роздум.

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій висловлюється думка, яку потрібно довести — **теза.** У другій частині наводиться доказ (або кілька доказів) на підтвердження тези. У третій міститься **висновок.**

Схема розгорнутого роздуму

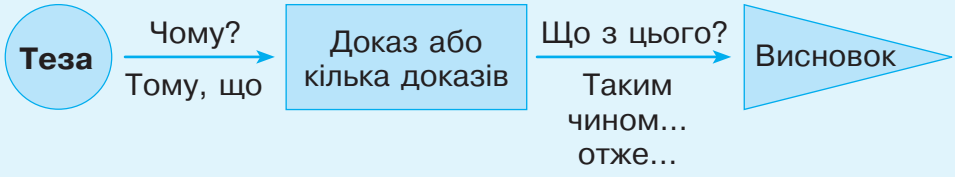

Наприклад: *Фрукти дуже корисні* (**ЧОМУ?**), *тому що вони містять вітаміни та клітковину. Отже, вживати фрукти необхідно* (З енциклпедії).

Стягнений роздум складається з двох частин: тези й доказу.

Схема стягненого роздуму

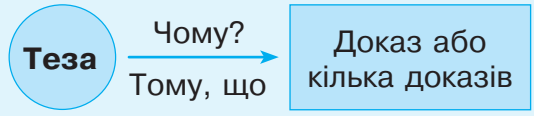

Наприклад: *Фрукти є важливою складовою їжі людей та багатьох тварин* (**ЧОМУ?**), *тому що вони смачні та поживні* (*З Вікіпедії*).

359 **Складіть розгорнуті роздуми (усно), узявши за тези подані вислови. Докази доберіть самостійно.**

- Звичаї свого народу потрібно знати, тому що...
- Природу необхідно берегти, тому що...
- Людина має навчатися впродовж усього життя, тому що...

Поясніть зміст прислів'я *Де є роздум, там є розум.*

360 **Прочитайте мовчки. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Усно перекажіть текст, завершивши його самостійно продовженими за поданими тезами роздумами: розгорнутим і стягненим.**

ЯК ГОЛУБ НАВЧАВСЯ

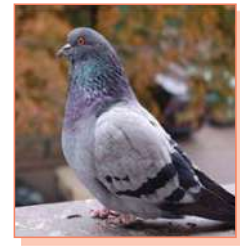

Якось голуб попросив дрозда, щоб той навчив його гніздо вити. Дрізд прилетів і взявся до роботи. Не встиг він і кілька соломинок покласти, як голуб злетів у недовите гніздо і ну вертітися й приказувати:

— Умію, умію, умію.

Дрізд образився й каже:

— Як сам умієш, чого мене кликав? — і полетів собі геть.

Так голуб і не навчився гніздо вити, тому що....

А дрізд не схотів більше голуба вчити, через те що.... (*За мотивами народної казки*).

- У кожному з роздумів укажіть тезу, доказ і висновок.
- Розкажіть, чого навчає казка. Витлумачте значення слів *самовпевненість* та *марнославство*. Перевірте себе за тлумачним словничком.

Гарним засобом для формування й удосконалення вміння складати роздум є робота над твором-роздумом.

Твір-роздум починається **вступом,** у якому сказано, чому автор замислився над певним питанням, що спонукало його до роздумів.

Основна частина твору розпочинається **чітко сформульованою тезою (думкою, яку потрібно довести).** Далі подається **доказ або кілька доказів** на доведення висловленої тези.

Завершується твір-роздум **висновком.** Найчастіше висновок розпочинається словами *отже* або *таким чином.*

Схема будови тексту твору-роздуму

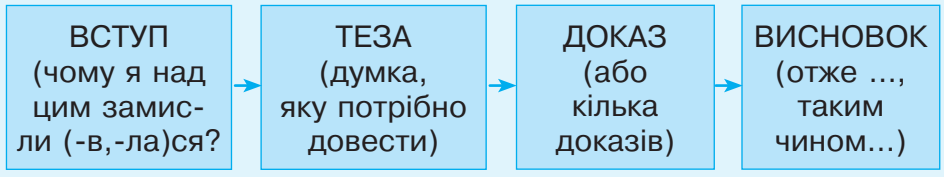

361 **Прочитайте текст учнівського твору. Визначте тезу.**

Часто можна почути, що читати книжки сьогодні не обов'язково. Нібито досить переглянути вебсайти в Інтернеті або подивитися телевізор.

А от я вважаю, що читання книжок необхідне.

Чому? Та тому що гарна книжка збагачує знаннями й почуттями, розширює кругозір. Вдумливому читачеві книжка допомагає краще зрозуміти життя. Крім того, читання виховує смак до влучного слова, розвиває грамотність. А ще гарна книжка дає читачам величезне задоволення.

Отже, читання потрібне й корисне кожному.

- Визначте й прочитайте докази, які автор твору наводить для підтвердження тези. Чи є ці докази, на вашу думку, переконливими?

- Які докази ви могли б додати? Сформулюйте їх.
- Прочитайте висновок. Яка роль висновку в тексті твору-роздуму?
- Визначте вступ, у якому окреслено проблему, що її хоче обміркувати автор тексту.

362 **Напишіть твір-роздум на одну з поданих тем (на вибір). Дотримуйтеся схеми: теза — доказ (або кілька доказів) — висновок.**

- Чому людина має бути чемною.
- Чому потрібно захищати слабших.
- Чому потрібно вивчати іноземні мови.

ПАМ'ЯТКА

Послідовність роботи над твором-роздумом

- Обміркуйте думку, яку хочете довести (тезу твору-роздуму). Запишіть її на чернетці.
- На доведення записаної тези доберіть один або кілька доказів і так само запишіть їх на чернетці.
- Сформулюйте й допишіть висновок.
- До створеного тексту додайте стислий (з 1–2 речень) вступ.
- Використавши записане, складіть і запишіть план твору-роздуму, сформулювавши питання в такій послідовності: 1. Вступ. 2. Теза. 3. Доказ (або кілька доказів). 4. Висновок.
- Уважно прочитайте записаний на чернетці твір. Якщо є потреба, щось додайте або вилучіть. Перевірте грамотність написаного.
- Перепишіть твір у зошит.

363 **Напишіть твір-роздум на одну з тем:**

- Чи може телебачення замінити школяреві книжку.
- Чи варто користуватися словниками онлайн.
- Чому у спілкуванні з незнайомими людьми потрібно бути обережними.

§ 29. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

364 **Вимовте подані парами слова. Поясніть різницю у вимові слів кожної пари. Витлумачте значення кожного зі слів.**

Ціна — цінна. Хвилина — хвилинна. Істина — істинна.

Деякі звуки вимовляють довше, тобто подовжують.

Наприклад:[ві́д:ал’], [тума́н:ий], [розр’і́с’:а].

На письмі такі подовжені приголосні позначають подвоєними літерами: *ві**дд**аль, тума**нн**ий, розрі**сс**я.*

ОРФОГРАМА:

подвоєні літери: *бе**зз**оряний, насті**нн**ий, проні**сс**я*

365 **Перепишіть слова, позначте в них орфограму «подвоєні літери».**

Беззмістовний, оббігти, сонний, годинник, щоденник, глибинний, нісся, пасся, юннат, спеццех.

Розберіть слова за будовою. На межі яких значущих частин слова збігаються звуки в кожному зі слів?

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова:

- префікса та кореня: *ві**дд**ілити, бе**зз**убий*;
- кореня та суфікса: *ра**нн**ій, мали**нн**ик*;
- двох суфіксів: *письме**нн**ик, глиби**нн**ий*;
- дієслівної основи та суфікса **-ся**: *підні**сс**я, розрі**сс**я.*

Збігатися два однакові приголосні звуки можуть на межі частин складного слова: *фі**зз**арядка* (фізична зарядка), *спор**тт**овари* (спортивні товари).

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів ***-ан- (-ян-), -ин-, -їн-,*** літеру ***н*** не подвоюють. Наприклад: *гречка — гречаний; птах — пташиний; глина — глиняний.*

366 **Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники на *-ний (-ній).***

ЗРАЗОК → *Лимон — лимонний.*

Закон, ячмінь, зміна, глина, осінь, бджола, машина, вовна, стіна, кордон.

- В утворених словах виділіть корені та суфікси.
- Поясніть, на межі яких частин слова збігаються приголосні. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

367 **Від іменників з прийменниками утворіть слова з подвоєними літерами, запишіть їх.**

ЗРАЗОК → *Над Дніпром — наддніпрянський.*

Без звуків, без зброї, над Десною, без землі, без захисту.

- Поясніть написання утворених слів, позначте в них орфограми.

368 **Від поданих дієслів за допомогою самостійно дібраних префіксів утворіть нові слова з подвоєними літерами. Утворені слова запишіть.**

ЗРАЗОК → *Давати — віддавати.*

Дзвеніти, бігати,ділити, золочений, бризкати, дунайський, білити, знайомитися.

- Виділіть в утворених словах префікси.

369 **Перепишіть. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».**

1. Розрослись тополі, роззеленілись (*Олесь Гончар*). 2. Високо й густо розрісся вишник (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Котиться ріка, і міст над нею знісся (*М. Рильський*). 4. Беззвучно катер набирає швидкість (*І. Качуровський*). 5. Переливається намисто понаддніпрянських ліхтарів (*М. Рильський*). 6. У сонне криштальнеє море вдивляється рання зоря (*Дніпрова Чайка*). 7. Розцвіла зоря шипшинна в гуркоті прибою (*В. Сосюра*). 8. Я плив у море під *чаїний* галас (*П. Перебийніс*) 9. *Пригадуєте коропиний став*? (*М. Рильський*).

- Поясніть подвоєння літер у словах відповідним правилом. Відповідь побудуйте у формі роздуму за схемою: теза (слово пишуть...) — доказ (тому що...) — висновок (отже,....).

- Позначте суфікси у виділених словах. Поясніть, чому немає подвоєння літер.

370 **Запишіть прислів'я, об'єднавши обидві частини.**

Для людської думки...	...краща за грубу згоду.
Одна вранішня година...	...росу оббиває.
Рання пташка...	... краща двох денних.
Ввічлива відмова...	...немає віддалі.

- Позначте у словах вивчені орфограми.

371 **Перепишіть, уставляючи, де це потрібно, літери.**

1. Лимон..ий вітер задмухав понад..ніпровий вечір (*М. Вінграновський*). 2. У снах *від..зеркалена* турбота денна (*В. Малишко*). 3. Чуєш, курличе ключ журавлин..ий? (*Д. Луценко*). 3. Горою ніс..я тихий спів (*Д. Загул*). 4. *Пісен..ість* — визначальна риса українського народу (*З підручника*). 4. Злетіла зграя соколин..а (*М. Рильський*). 5. Людина — найвища цін..ість серед усіх цін..остей світу (*В. Сухомлинський*).

- Виділені слова розберіть за будовою. Поясніть написання цих слів.
- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Витлумачте значення вислову *Ваш світ — лише віддзеркалення вас самих* (*Р. Кійосакі*).

ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ в наголошених суфіксах ***-енн(ий), -анн(ий), -янн(ий)*** прикметників, що вказують на	
більшу, ніж зазвичай, міру якості	неможливість або можливість здійснення якоїсь дії та мають префікс ***не-***
*широче́**нн**ий, здорове́**нн**ий, глибоче́**нн**ий, суле́**нн**ий*	*неподола́**нн**ий, здійсне́**нн**ий, незрівня́**нн**ий, непримире́**нн**ий*
З подвоєними літерами пишемо слова *благословенний, натхненний, священний, священник.*	

372 **Прочитайте словосполучення. Поясніть подвоєння букв у словах правилом.**

Широче́нна річка, густе́нний ліс, височе́нне дерево, незбагне́нний вчинок, нездійсне́нні мрії, натхне́нний спів.

373 **Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворюючи прикметники із суфіксом *-енн-*.**

ЗРАЗОК → *Здійнявся* (*страшний*) *вітер.* — *Здійнявся страшенний вітер.*

1. Серед пустині (висока) гора (*І. Франко*). 2. Круча спускалася до берега (широкими) уступами (*А. Мороз*). 3. Розчісує (довгу) сиву бороду дідусь туман (*В. Стожук*). 4. Був Лев — король (сильний), (страшний), (здоровий) (*За Л. Глібовим*).

- В утворений словах позначте місце наголосу.
- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

374 **Прочитайте, вимовляючи слова відповідно до правил орфоепії. Чи допомагає вам позначення місця наголосу? Поясніть.**

Нескі́нчена розмова — нескінче́нна робота. Нездійснена обіцянка — нездійсне́нна пропозиція. *Нездола́нна* сила — нездо́лана перешкода. Невто́лене бажання — *невтоле́нна* спрага.

- Виділені слова запишіть, розберіть за будовою.
- Зробіть висновок: від чого залежить написання слів із подвоєними літерами?

375 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть і розіграйте «фантастичний» діалог між суфіксом *-енн-*, наголосом та орфографічним словником.

- Якби вам довелося створювати мультфільм, героєм якого є наголос, яким би ви його зобразили? Створіть опис такого персонажа (усно).

376 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літери.**

1. Перемагай себе сьогодні, і будеш нездола́н..ий завтра (*О. Довгий*). 2. Слова неска́зан..і і несказа́н..і вливаються у душу іздаля (*П. Осадчук*). 3. Нема речей непізна́н..их, а є лише досі ще непі́знан..і (*М. Рильський*). 4. *Нездійснені надії* можуть обернутися як невдачею, так і перемогою (*З журналу*). 5. Багато ре-

чей здаються нездійснéн..ими дoти, доки їх не зробиш (*Н. Мандела*). 6. Незбагнéн..а радість на душі (*В. Григоренко*).

Позначте у словах вивчені орфограми.

377 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

З поданими словосполученнями складіть і запишіть речення. Поясніть написання прикметників із суфіксами *-анн-, -янн-, -енн-*.

Священні заповіти батьків, неоціненний скарб, несказанна гордість, благословенний рідний край.

378 Напишіть листівку-привітання однокласникові чи однокласниці з днем народження, використавши прикметники з *-нн-: старанний, незамінний, незліченний, нескінченний*.

Складіть опис вітальної листівки, яку хотіли б надіслати товаришеві/подрузі. Складіть роздум: чому листівка мала б бути саме такою.

379 Прочитайте. Що нового ви дізналися з тексту? Сформулюйте за змістом прочитаного два-три запитання, поставте їх однокласникам/однокласницям, вислухайте їхні відповіді.

«Моя сім'я, мої близькі друзі — ця цінність була, є і залишається для мене на першому місці. А ще цінністю є моя країна! Україна — це ж усі ми! Так хочеться всім нам побажати щасливої долі!» — це слова з виступу Руслани Лижичко.

Здібності Руслани багатогранні. Вона — співачка, піаністка, танцюристка, диригентка, продюсерка, громадська діячка. Виступи Руслани запам'ятовуються бездоганністю виконання. Слухачів зачаровує натхненність співачки (*З газети*).

- Випишіть із тексту іменники з подвоєними літерами, поставивши їх у формі Н. в. однини.
- Поміркуйте: від яких прикметників утворено іменники з подвоєними літерами *нн*? Чи є подвоєння в цих приметниках?

Подвоєння літер ***нн*** зберігаємо перед суфіксом ***-ість*** в іменниках, утворених від прикметників із двома ***н***: *зако**нн**ий — зако**нн**ість, тума**нн**ий — тума**нн**ість, нездола**нн**ий — нездола**нн**ість, непримире**нн**ий — непримире**нн**ість.*

Подвоєння літер зберігається і в утворенихвід прикметників із двома ***н*** прислівниках: *зако**нн**о, тума**нн**о, нездола**нн**о, непримире**нн**о.*

380 **Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках прикметників іменники на *-ість та* прислівники. Позначте у словах місце наголосу.**

ЗРАЗОК → *Нескінченний — нескінченність, нескінченно.*

Незнищенний, *здійсненний*, гостинний, *пісенний*, незліченний, злободенний.

- Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.
- Написання слів поясніть відповідним правилом.

381 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Наша мова незбагне́н..а (*Д. Білоус*). 2. Ступаю твердо по своїй землі і слухаю священ..у рідну мову (*І. Качуровський*). 3. Пл..не в слово моє т..чія́ не..кінче́н..ої річеньки-мови (*П. Перебийніс*). 4. Гуманний будь, і хай твоя *гуман..ість* пл...ве з кр..ниці чистої любові (*І. Франко*). 5. Я вірю в народ, що ж..ве на Дніпрі, у сили його нездола́н..і (*М. Луків*).

- Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

§ 30. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

382 **Прочитайте мовчки. Поставте однокласникам за змістом прочитаного три-чотири запитання, вислухайте відповіді. Визначте тему та основну думку тексту.**

Проникнення інформаційних технологій у побут людей відбувається надзвичайно бурхливо. Інтернет дає змогу кожному розширити межі свого *спілкування*.

Звісно, Інтернет спроможний організувати *говоріння* та *слухання*, проте найчастіше користувачі вдаються до письма, тобто *листування*. Коли хтось надсилає в чаті чи форумі *повідомлення*, його можуть читати і відповідати на нього всі охочі.

Таке спілкування зручне передовсім через швидкість *передавання* й *отримання* інформації. Проте існують певні небезпеки. Навмисно чи випадково віртуальний співрозмовник може створювати у вас хибне про себе *уявлення*, приховувати свої справжні *почуття* та наміри. Тому спілкуватися з незнайомими людьми потрібно обережно.

- Прочитайте текст вголос, правильно вимовляючи виділені слова.
- Що спільного у вимові цих слів? у написанні?

Подвоєні літери вживають для позначення на письмі подовжених м'яких і пом'якшених приголосних [д'], [т'], [з'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в:

- іменниках середнього роду на ***-я:*** *чита́**нн**я, обли**чч**я, воло**с-с**я, зі**лл**я;*
- деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на ***-я:*** *су**дд**я, рі**л-л**я, ста**тт**я* (але *статей*);
- іменниках жіночого роду з основою на приголосний у формі орудного відмінка однини перед закінченням ***-ю:*** *ті**нн**ю, мі**д-д**ю, ні**чч**ю;*
- різних формах дієслова *лити* та споріднених словах: ***лл**ється, **лл**єш, ви**лл**ємо;*
- словах *бо**вв**аніти, **сс**авець* та споріднених із ними;
- прислівниках на ***-нн**я*: *зра́**нн**я, спросо**нн**я, навма**нн**я.*

383 **Прочитайте прислів'я. Поясніть написання слів із подвоєними літерами. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.**

ЗРАЗОК → *Питання* [пиᵉта́н':а].

1. Без навча́ння нема пізна́ння. 2. Не звання дає знання, а навпаки. 3. Роботу роблять умінням і терпінням. 4. Як добре знаряддя, то й робота веселіша. 5. Як сто потів проллєш, то все буде до смаку. 6. Людина без друзів, що дерево без коріння.

384 **До поданих слів доберіть спільнокореневі з подвоєними літерами, запишіть їх. Позначте орфограму «подвоєні літери».**

Запитати, навчатися, розуміти, переживати, визволяти.

※ Поясніть зміст прислів'я *Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра не доводить.*

385 **Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Поясніть їхнє написання.**

Мить, тінь, сіль, ніч, віддаль, розповідь, паморозь, гуаш, подорож.

386 **Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте відмінок і число виділених іменників.**

1. Ліс поріс високою папорот..ю (*А. Пашкевич*). 2. Пахне молодою свіжою зелен..ю і медвяним цвітом (*В. Нестайко*). 3. Світ переповнений сонцем і ніжною блакит..ю (*Ю. Збанацький*). 4. Посріблені ліси окутались тін..ю (*М. Рильський*). 5. Над Прип'ят..ю світання зайнялось (*В. Стус*). 6. Возвеличу розум велич..ю природи (*К. Степчин-Гнесь*).

※ Позначте у словах орфограму «подвоєні літери».

УВАГА! Якщо приголосний стоїть не між голосними (тобто основа слова закінчується двома різними приголосними), подовження звуків і подвоєння літер так само немає. Наприклад: *листя, щастя, радістю, скатертю.*

В іменниках жіночого роду на приголосний у формі орудного відмінка перед ***-ю*** губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та приголосний [р] не подовжуються, отже, літери не подвоюються.

Наприклад: *кров'ю, любов'ю, матір'ю.*

387 **Прочитайте. Поясніть відсутність подвоєних літер у виділених словах.**

1. Без родини немає *щастя* для людини (*Нар. творч.*). 2. Перед *людяністю, скромністю* й *мудрістю* матері я досі схиляю голову (*М. Стельмах*). 3. Маю я святе синівське право з *матір'ю* побуть на самоті (*В. Симоненко*). 3. Найбільше, сину, дорожи *любов'ю* до Вітчизни (*П. Перебийніс*). 4. І далина озветься *щедрістю* пісень (*М. Стельмах*). 5. Я хочу вникнути у шелест *листя* (*Д. Павличко*).

388 **Перепишіть прислів'я народів Європи, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі іменники.**

1. Де багато слів, там мало... (*Франц.*). 2. Сила — у.... (*Угорське*). 3. Краще жменя впевненості, ніж мішок надії (*Чес.*). 4. Без... й мудрість сліпа (*Португ.*). 5. Щедрість руки — від ... серця. (*Нім.*). 6. У... очі завидющі (*Італ.*).

ДОВІДКА

Мудрість, обережність, впевненість, заздрість, згуртованість, великодушність.

Назвіть голосні звуки, що чергуються при творенні форм іменників.

389 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання цих іменників.**

1. Чиста совість є великою (радість) (*Ф. Прокопович*). 2. Світлійте (людяність), люди! (*М. Самійленко*). 3. (Ніжність) повниться серце. (*О. Різниченко*). 4. Вклоняюсь кожному ліску з (любов) й (відданість) сина (*Д. Луценко*).

390 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Час — це те, що можна віддати людям на щас(тт,т)я і на добро (*Д. Павличко*). 2. Ненавис(тт,т)ю посилюємо ворога, насмішкою — знищуємо (*Р. Коваль*). 3. Не радій з чужої біди, а тішся людською радіс(тт,т)ю. 4. Люди збагачуються працею й ощадливіс(тт,т)ю. Гідний і розмовляє з гідніс(тт,т)ю (*Нар. творчість*).

391 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літери.**

1. Пригорнись до мене, слово, коли щира л..ється мова (*Л. Забашта*). 2. Найбільше у світі безчест..я — золоте наше слово забуть (*В. Гужва*). 3. Я хочу радост..і і світла, іти вперед, а не назад (*В. Сосюра*). 4. Шум лист..я — то мова моєї землі, то пісня цвітіння, плода на гіл..і (*П. Воронько*). 5. Зупини коня, не мчи навман..я! У вітру спитай стежку в рідний край! (*В. Ганулич*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

392 **Слова з подвоєнням літер через збіг запишіть у першу колонку, слова з подвоєними літерами на позначення подовження м'яких приголосних — у другу.**

Туманний, колосся, піддатливий, враження, соління, роззброєний, передосінній, піддашок, покоління, спросоння, Полісся, *щебетання,* запасся, маззю, тінню, донісся.

- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.
- Витлумачте зміст англійського прислів'я *Якщо життя підносить лимон, зроби лимонад.* Уживайте слово *життя* у різних відмінках.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Для чого вживають знак м'якшення? Чим він відрізняється від інших літер?
- Чи тільки м'яким знаком позначають м'якість приголосних на письмі? Якими літерами передається м'якість приголосних звуків на письмі?
- У яких суфіксах пишуть знак м'якшення? Назвіть їх.
- Після яких літер знак м'якшення в українські мові не пишуть? Наведіть приклади слів.
- Які звук позначають буквосполученням *йо*?
- Чому *ьо* не може стояти на початку слова?
- Для чого вживають апостроф? Наведіть приклади. Чи є апостроф літерою?
- Після яких букв і за якими правилами у словах ставлять апостроф?
- Для чого в українському письмі вживають подвоєні літери?
- На межі яких значущих частин слова може відбуватися збіг однакових приголосних звуків? Наведіть приклади.

- Чим збіг приголосних відрізняється від подовження приголосних?
- Поясніть написання слів *знання, колосся.*
- Як ви розумієте вираз *подовжені приголосні звуки?*
- Він чого залежить написання слів *несказаний* і *несказанний?*
- За яких умов подовження приголосних звуків у кінці основи не відбувається? Наведіть приклади.

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

Синтаксис — розділ науки про мову, який вивчає будову словосполучень і речень.

Пунктуація — розділ науки про мову, що вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті на письмі.

Розділові знаки вивчають для того, щоб:

- тому, хто пише, допомогти чітко викладати свої думки в письмовій формі;
- тому, хто читає, полегшити розуміння писемного мовлення.

393 **Порівняйте слова, словосполучення та речення.**

Слово називає предмет, ознаку, дію, ознаку дії, явище	Словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище	Речення виражає закінчену думку
книжка вдячний виховувати жити	мудра книжка вдячний другові виховувати людину жити чесно	Мудра книжка розуму навчає. Будь вдячний другові за допомогу. Споконвіку книжка виховує людину. Жити чесно — означає бути щасливим.

- Що точніше називає предмет, ознаку або дію — слово чи словосполучення?
- У чому полягає відмінність між словосполученням і реченням? Звіртеся з поданим нижче правилом.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

підмет складне просте словосполучення присудок речення

§ 31. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ВІД СЛОВА Й РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ Й ЗАЛЕЖНЕ СЛОВО В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Словосполучення, як і слово, вживають для називання предметів, їхніх ознак та ознак дій. Проте порівняно зі словом словосполучення є точнішим.

На відміну від речення, словосполучення не виражає закінчену думку.

394 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Уявіть, що на форумі ви побачили лист-прохання про допомогу. Напишіть учневі відповідь на поставлене ним запитання. Дайте йому пов'язані з власним життєвим досвідом поради.

Олег Невстигайленко	**Дата: 15. II. 2021, 16:25** **Повідомлення # 12**
 Група: користувачі Повідомлень 11 Статус: online	Друзі, допоможіть, хто може! Учора я на урок мови спізнився, бо не чув дзвоника на урок. Усе через те, що старші хлопці грали у футбол, а я на воротах стояв. Тож повністю пояснення вчительки не чув, тільки останні слова. А додому вона загадала завершити, тобто дописати такі речення: На відміну від слова, словосполучення.... На відміну від речення, словосполучення..... А підручник я загубив. Будь ласка, допоможіть! Напишіть, що до чого і чому! Буду вдячний!!!

- Чи доводилося вам спілкуватися на форумах? На які теми? Складіть про це два-три речення (усно). Виділіть із цих речень два словосполучення. Зробіть висновок: що є «будівельним матеріалом» для речень?
- Які нікнейми ви обрали б, спілкуючись на мовні теми на форумі? Складіть з одним із таких ніків словосполучення. З чого утворюються словосполучення?

395 **Прочитайте словосполучення. Поміркуйте: чи рівноправними за змістом є в словосполученнях слова? У кожному словосполученні вкажіть слово, від якого ставитимете питання до слова другого.**

Корисні знання, цікава вправа, читали правило, вчилися старанно, непрості завдання.

- У чому полягає відмінність словосполучення від речення?

Словосполучення складається з двох і більше слів. Слова у словосполученні пов'язані **за змістом і граматично.**

Як розрізнити у словосполученні головне та залежне (або залежні) слова?

Від головного слова до залежного **ставлять питання**: *смартфон* (який?) *новий; говорити* (як?) *упевнено.*

На письмі над головним словом ставлять позначку **Х.** Від головного слова до залежного проводять риску зі стрілкою. Наприклад:

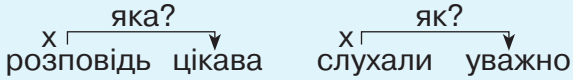

396 **За допомогою питань установіть змістовий зв'язок між словами у словосполученнях. Словосполучення запишіть, позначте в кожному головне слово.**

ЗРАЗОК → *акуратний зошит, написали диктант.*

Важлива інформація, пояснювали на уроці, зрозуміли сьогодні, допоміг однокласнику, працювали охоче, ставили запитання, попрацювали добре, відпочиваємо на перерві, домашнє завдання, записати до щоденника, відчуваємо відповідальність.

- З двома-трьома словосполученнями усно складіть речення.

Слова у словосполученні пов'язані **змістом та граматично.**

Змістовий зв'язок встановлюємо за допомогою питання від головного слова до залежного: *читати* (*що?*) *книжку, співати* (*як?*) *дзвінко.*

Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою:

- закінчень: *мамина пісня, мамині пісні, маминим пісням;*
- закінчень і прийменників: *у маминих піснях, із маминими піснями.*

397 **Перепишіть словосполучення, позначте в кожному головне слово. У словах, із яких утворено словосполучення, виділіть закінчення (де вони є). Назвіть прийменники.**

Сонячна днина, вирушили до лісу, зачаровані природою, глянули вгору, побачили білку,невимовно гарна, вистрибувала спритно, сховалася в дуплі, у старезному дубі, запам'ятали прогулянку.

- Визначте у словосполученнях слова, які не мають закінчень. Які це частини мови?

398 **Із поданих слів утворіть словосполучення, запишіть їх. Позначте в кожному словосполученні головне слово.**

Мелодійний, пісня; улюблений, виконавці; хвилювання, концерт, перед; оплески, слухачі; музика, до, кінофільм; у, фестиваль, участь.

- Який зв'язок між словами ви встановили? У який спосіб?
- Сконструюйте словосполучення (з використанням і без використання самостійно дібраних прийменників) зі слів: *бібліотека, шкільний; обладнання, комп'ютерний; вдячність, читач.*

Словосполучення бувають непоширені та поширені.

Непоширені словосполучення складаються з двох повнозначних слів (головного й залежного): *щире слово, вірно дружити.*

Поширене словосполучення складається з трьох і більше повнозначних слів: *збірка дитячих віршів.*

Одне й те саме слово може бути головним (від нього ставлять питання до залежного слова) і залежним (до нього ставлять питання від іншого головного слова): *збірка* (*чого?*) *віршів; віршів* (*яких?*) *дитячих.*

399 **Прочитайте. Запишіть спочатку непоширені словосполучення, потім поширені.**

Шкільна дружба; маємо друзів серед однокласників; тестові завдання; допомога товариша; дружити змалку; спілкуватися рідною мовою; попрацювати разом; навчатися в п'ятому класі; улюблені уроки; готуватися до контрольної роботи; отримати справедливі оцінки.

- Поясніть різницю між словосполученням непоширеним і поширеним. Відповідь проілюструйте прикладами з вправи.

400 **Уявіть, що вашій меншій сестричці/ меншому братику подарували мобільний телефон. Складіть для неї/нього якнайстислішу пам'ятку, використавши словосполучення (на вибір):** *корисний пристрій; правила користування телефоном; на проїжджій частині вулиці; тримати вимкненим; під час уроку; розмовляти коротко;номери служб безпеки;беззвучний режим;заряд батареї; спілкуватися з друзями; користуватися словниками онлайн.*

- Серед поданих словосполучень визначте непоширені та поширені.
- Чи слід дотримуватися у спілкуванні телефоном правил етикету? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

401 **Випишіть лише словосполучення. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.**

Вира́зне чита́ння, перед книгарнею, омріяна книжка, учень читає, дитина зачиталася, читати вдумливо, прочитали й запам'ятали, обговорення книжкових новинок.

ПАМ'ЯТКА

Не становлять словосполучення:		
поєднання іменників або займенників із прийменниками	слова, які є головними членами речення (підмет і присудок)	слова, незалежні одне від одного (однорідні члени речення)
у словнику; після уроків, переді мною.	*учні читають; минув день.*	*батьки і діти; читають і обговорюють.*

- Як ви розумієте слова найвідомішого підприємця зі створення комп'ютерів Білла Гейтса: *У моїх дітей, звичайно, буде комп'ютер. Але спочатку вони отримають книжки*.

402 **Складіть усно з поданих словосполучень речення, змінюючи за потреби граматичні форми слів.**

1. Давати корисну інформацію; велике задоволення; давати поштовх до мислення; читання книжок, збагачувати емоціями.

2. Організувати обговорення в чаті; будь-яка книжка; обмінятися враженнями; відшукати в Інтернеті; можна знайти в бібліотеці; при зустрічі з однолітками.

3. Кожний із нас; художня література; формувати характер; розуміти красу світу; допомагати читачеві; підвищувати рівень культури.

403 **Прочитайте речення. Випишіть 6 словосполучень, виділіть у кожному головне слово.**

ЗРАЗОК → *технічний прогрес.*

1. Завдяки технічному прогресу з'явилися нові засоби комунікації (*З підручника*). 2. *Чатбот* — це програма, яка *імітує* листування користувача з *реальною* людиною (*Зі словника*). 3. З'явився безкоштовний мобільний чатбот «СтопСуржик», який «перекладає» суржик українською мовою (*Укрінформ*). 4. Нещодавно запустили чатбот «Баба Катря», що навчає правильного наголошування слів (*З Інтернету*).

- З'ясуйте значення виділених слів за Тлумачним словничком.
- Пофантазуйте: який чат-бот хотіли б мати в телефоні особисто ви? Який хотіли б винайти?
- Розпочніть виконання проєкту (за бажання): «Мовні чатботи: допомога в навчанні чи данина моді?»

404 **Подані словосполучення запишіть у відповідності до того, якою частиною мови виражене головне слово: 1) іменником; 2) прикметником; 3) дієсловом.**

Користуватися словником, сучасна школа, потрібний учням, корисний довід'ник, відповідати правильно, комп'ютерні ігри, поважати старших, дуже цікавий, готовий допомогти.

Із трьома словосполученнями (на вибір) усно складіть речення.

405 **Складіть і запишіть словосполучення за такими схемами:**

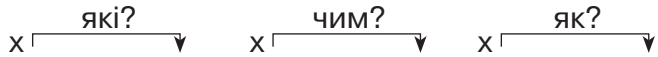

406 **У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір словосполучень** *цікаве завдання; скласти вірш; вдячний за допомогу.*

1. Назвіть головне й залежне слова.
2. Поставте питання від головного слова до залежного.
3. Визначте, якими частинами мови виражені головне та залежне слова.
4. З'ясуйте, як здійснюється граматичний зв'язок між словами:
   - за допомогою лише закінчення;
   - за допомогою закінчення і прийменника одночасно.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Рідний дім.

дім (імен.) рідний (прикм.)

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

У словосполученні *рідний дім* головне слово — *дім*, залежне — *рідний*. *Дім* (*який?*) *рідний*.

Головне слово виражене іменником, залежне — прикметником.

Залежне слово пов'язане з головним за допомогою закінчення.

Помилка, пов'язана з неправильним поєднанням слів у словосполученні або реченні або з неправильною будовою речення, називається **граматичною.**

407 **Я — РЕДАКТОР / Я — РЕДАКТОРКА**

Відредагуйте речення, скориставшись підказкою. Відредаговані речення запишіть.

1. Вчитися рідній мові потрібно на протязі всього життя. 2. П'ятикласники подякували вчителя за цікаву екскурсію. 3. На кінець чверті учні кинулися виправляти оцінки по математиці та мові.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~учитися мові~~	навчатися мови
~~подякувати батька~~	подякувати батькові (батьку)
~~оцінки по математиці~~	оцінки з математики
~~на кінець чверті~~	у кінці чверті
~~учитися на протязі життя~~	учитися протягом (упродовж) життя

408 **Прочитайте. Запишіть лише правильно побудовані словосполучення.**

Звернутися за адресою — звернутися на адресу. Захворіти кіром — захворіти на кір. Прививати грип — робити щеплення проти грипу. Тобі йде ця сорочка — тобі личить ця сорочка. Ставити собі мету — ставити собі за мету.

- Із двома виписаними словосполученнями скалдіть речення.

409 **Прочитайте. Випишіть із речень три словосполучення (на вибір), зробіть синтаксичний розбір (письмово).**

1. Любіть красу своєї мови (*Т. Масенко*). 2. Я вірю у велике майбутнє українського слова (*С. Васильченко*). 3. Дорожи українською мовою!Рідна мова — основа життя (*Дмитро Білоус*). 4. У рідній мові буде вся душа і вся твоя дорога, вся Вітчизна (*Д. Павличко*). 5. В серці ніжну і погідну бережу я мову рідну! (*М. Хоросницька*).

- Складіть висловлення, використавши словосполучення *українське слово; краса мови; дорожити рідною мовою*. Який стиль ви оберете для висловлення? Чому?
- Чи є українська мова національною цінністю? Чи є цінністю українська пісня? Поясніть.

410 **Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. З'ясуйте стиль тексту. Роздивіться ілюстрацію. Виділіть у тексті 3–4 ключових (важливих для розуміння змісту) словосполучення, запишіть їх.**

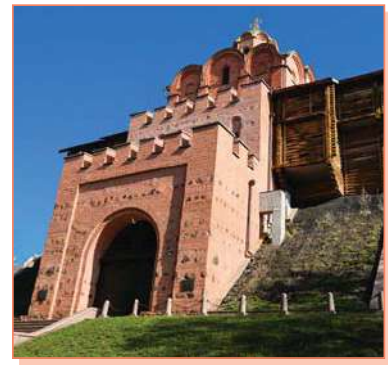

Золоті ворота — пам'ятка XI століття, головна брама стародавнього Києва, одна з найдавніших будівель Східної Європи, символ Києва.

Золоті ворота було споруджено при Ярославі Мудрому. Цей в'їзд до міста був парадним, а отже найбільш важливим. Через ці ворота прибували до міста посли інших держав.

Над залишками воріт зведено павільйон, який не тільки їх захищає, а й відтворює первісний вигляд споруди. Основою є вежа із зубцями заввишки 14 метрів. Стіни вежі прикрашено орнаментами з цегли.

Проїзд воріт перекривається міцними підйомними дерев'яними воротами. Поверх башти розташована церква Благовіщення.

Усередині будівлі нині розміщено музей.

Збудований павільйон височіє над Золотоворітським сквером, у якому встановлено пам'ятник Ярославу Мудрому (*З Вікіпедії*).

- Лексичне значення слів *пам'ятка* і *пам'ятник* з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Однозначним чи багатозначним є слово *пам'ятка*? Відповідь підтвердіть посиланням на словник.
- Складіть усний стислий опис зображеної на фото пам'ятки архітектури. Використовуйте виписані ключові словосполучення.
- Чи є описана в тексті пам'ятка національною цінністю? Відповідь аргументуйте.

411 **Уявіть, що до вас приїхали родичі, які постійно живуть у Європі. Гості зацікавилися пам'ятками архітектури (або історії) вашої місцевості. Якби вас попросили про котрусь із них розказати, які ключові словосполучення спали б вам на думку передовсім? Запишіть три-чотири з них.**

※ Зробіть письмовий синтаксичний розбір записаних словосполучень.

«Будинок з химерами» в Києві. Архітектор В. Городецький

§ 32. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА (ПІДМЕТ І ПРИСУДОК). РЕЧЕННЯ З ОДНИМ ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ (ЗАГАЛЬНЕ ОЗНАЙОМЛЕННЯ)

412 **Прочитайте. Інтонуйте речення у відповідності до розділових знаків.**

1. Чемність і щирість допомагають порозумітися (*З підручн.*). 2. Чи всі ми вмієм спілкуватись? (*Д. Білоус*). 3. Чітко й виразно вимовляйте кожне слово! Правильно будуйте речення! (*З кн. «Правила ввічливості»*).

※ Що передає кожне з речень? Звіртеся з правилом.

Речення — це група слів або одне слово, що виражають закінчену думку.

Речення передає повідомлення, запитання, прохання, пораду або наказ.

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відділяється паузами.

У писемному мовленні інтонацію позначає відповідний розділовий знак після речення. Перше слово в кожному реченні записують із великої літери.

Слова в реченні пов'язані між собою змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень і службових слів (прийменників, сполучників).

Речення — найменша одиниця людського спілкування.

413 **Відновіть прислів'я, поставивши подані слова в потрібній формі та розташувавши їх у потрібній послідовності. Відновлені прислів'я запишіть.**

- Слово, чемний, кожний, приємний.
- Слухати, говорити, а, багато, мало.
- Діло, говорити, за, слово, голосніше.
- Соловей, байка, годувати, не.
- Перо, розум, не, писати, а.

Як пов'язані між собою слова в реченні? Покажіть це на прикладах із записаних речень.

Речення має граматичну основу. **Граматична основа речення — це його головні члени: підмет і присудок.**

Підмет — це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Присудок — це головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і підповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він таке?*

Підмет підкреслюють однією рискою, присудок — двома. Наприклад:

*Вдалині **Дніпро** **синіє*** (*Олександр Олесь*). ***Зацвіла** **калина** біля круч Дніпра* (*А. Камінчук*).

414 **Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу.**

1. Джерельце під вербою виблискує водою (*Т. Коломієць*). 2. Між корінням жебоніло кришталеве джерело (*Б. Дегтярьов*). 3. Вербова гілка на століу мене розцвіла (*М. Рильський*). 4. Дрімають верби в сонячнім просторі (*І. Коваленко*). 5. Молоденька хмаринка шука в небі хатинку (*М. Вінграновський*). 6. У грайливому озерці плавають хмаринки (*С. Жупанин*). 7. У небесах цвіте хмарина (*П. Перебийніс*).

- Яке зі слів граматичної основи відповідає на питання *хто?* або *що?*
- На які питання може відповідати присудок?
- Як ви зрозуміли зміст трьох останніх речень? Що уявили? Які слова вжито в переносному значенні?

415 **Перепишіть прислів'я, уписуючи на міці крапок вибраний із довідки головний член — підмет або присудок.**

1. У чужій сторонці не так світить... . 2. Кожна... має свою росинку. 3. ... живемо під одним небом. 4. Гостинність — найкраще... . 5. За своїм краєм ... болить. 6. Одна... мало меду наносить. 7. Кожна земля своїм народом.... 8. Молоде орля вище старого... !

ДОВІДКА

Травинка, сильна, сонце, пригощання, ми, серце, літає, бджола.

- На які питання відповідають підмет і присудок?
- Якими частинами мови виражені підмет і присудок у кожному з речень?

Підмет найчастіше буває виражений:
- іменником: ***Сонце*** *на всіх однаково світить;*
- займенником: *На дощі* ***ти*** *змокнеш і в плащі.*

Присудок найчастіше буває виражений:
- дієсловом: *Міцну дружбу і вогонь* ***не спалить****;*
- прикметником: *Людина* ***міцна*** *друзями;*
- іменником: *Дружба — найбільший* ***скарб****.*

416 **Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть у кожному з речень підмет і присудок. На які питання відповідають головні члени речення?**

1. Т..че вода з-під явора яром на долину. П..шається над водою ч..рвона калина (*Т. Шевченко*). 2. А ми тую червону калину підіймемо. А ми нашу славну Україну розв..селимо! (*С. Чарнецький*). 3. Пісню кал..нову я співаю знову (*В. Сосюра*). 4. Ось калина над водою віти стеле по воді (*М. Познанська*). 5. Для українця калина найм..ліша. Вона — гордість українського садка (*В. Супруненко*).

- Якими частинами мови виражено в кожному з речень головні члени речення?
- Чому українцям надзвичайно дорога калина? Поясніть. Як ви розумієте вислів *пісня калинова*?

Речення, граматична основа яких складається з підмета і присудка, називають **двоскладними**.

Речення, які мають граматичну основу з одного головного члена — тільки підмета або тільки присудка, називають **односкладними.**

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Двоскладні речення	**Односкладні речення**
Тихесенько **вітер віє** (*Т. Шевченко*).	**Віє** туманами з лугу (*А. Михайлевський*). Як хвоєю **пахне** у нашій хатині! (*М. Савка*). **Світанок. Сонце** (*Л. Талалай*).

417 **Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Які з речень мають один головний член? Як називаються такі речення?**

1. Світає. Край неба палає. Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає (*Т. Шевченко*). 2. Ледь-ледь на сході і на півдні світлішає. Співають півні (*Л. Вишеславський*). 3. Вечір задумався після дощу (*М. Семенко*). 4. Вечір. Гай. У повітрі тихо (*В. Кузьменко*). 5. Задумалось поле. Утихло кругом (*Л. Боровиковський*). 6. Лягла зима. Завіяло дороги. Мороз погрози пише на вікні (*М. Рильський*). 7. Замовкає річ. Вечір. Ніч (*П. Тичина*).

У яких реченнях цей єдиний головний член є підметом, а в яких — присудком?

418 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте й підкресліть головні члени речення.**

1. Цінність води людство розуміє здавна. Воно з повагою ставиться до кр..ниць. Цінуймо їх! Бер..жімо! (*Р. Куцька*). 2. Цілющої води я зач..рпнув з гл..бокоїкр..ниці (*П. Мовчан*). 3. Ран..ць. Школа. Перший клас (*В. Шинкарук*). 4. Скуштуйте з кр..ниціводи! (*Й. Курлат*). 5. Знай! Грамота з неба не падає. Її осягають розумом. А розуму наб..раються з книжки.

Станіслав Антонюк. Криниця душі.

Так б..руть водицю з чистої кр..ниці (*В. Гандзій*). 6. Багато цікавого створено на З..млі самою пр..родою (*Г. Скарлато*).

- Визначте односкладні речення, укажіть серед них ті, що мають один головний член — підмет, та односкладні речення з одним головним членом — присудком.
- Чому знання порівнюють з криничною водою? Поясніть.
- Поясніть народне правило: *криницю не* можна закривати від людей. Що уособлює кринична вода?

§ 33. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ; ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ: ОКЛИЧНІ І НЕОКЛИЧНІ(ПОВТОРЕННЯ). ПУНКТУАЦІЙНА ПОМИЛКА ТА ЇЇ УМОВНЕ ПОЗНАЧЕННЯ (ПРАКТИЧНО)

419 **Прочитайте речення в такій послідовності: 1) у яких про щось повідомляють; 2)такі, що містять запитання; 2) такі, що виражають пораду, прохання, побажання, наказ.**

1. Без праці не обійдеться й пташина. Вона гніздечко помостить повинна (*М. Познанська*). 2. Синичко-сестричко, де твоє гніздечко? Знеси нам, синичко, синеньке яєчко! (*А. Камінчук*). 3. Шануй гніздо старого чорногуза (*П. Филипович*). 4. Ти чуєш? Знов кує зозуля (*А. Качан*). 5. А на вербах недалеко чепурились два лелеки (*І. Кульська*). 6. Чому так мало на землі лелек? (*П. Перебийніс*). 7. Гуси, гуси, гусенята, візьміть мене на крилята, несіть мене в рідну хату! (*Б. Чіп*).

420 **Роздивіться таблицю.**

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ			
Розповідні	містять повідомлення про факт дійсності, явище, подію	інтонація понижується в кінці речення	*Усяка пташка свої пісні співає.*
Питальні	містять питання	інтонація підвищується на слові, у якому зосереджено зміст запитання	*Хіба солов'їними піснями будеш ситий?*

Спонукальні	містять прохання, пораду, вимогу, заклик, побажання, наказ.	інтонація розповідна або оклична	*Із пісні слова не викидай і свого не вставляй. Рота, кроком руш, заспівуй!*

421 **Прочитайте речення мовчки, визначте вид кожного за метою висловлювання. Скористайтеся таблицею.**

1. Я на рідній мові друзям щастя зичу (*В. Крищенко*). 2. Не бійтесь заглядати у словник (*М. Рильський*). 3. Хочеш мови пізнати скарбницю? (*Л. Забашта*). 4. Любов до мови батьківського краю простих людей у націю єднає, з населення утворює народ (*В. Іващенко*). 5. Як не любити рідну мову? (*В. Сосюра*). 6. Знання рідної мови — наш обов'язок перед власним народом. Володіння державною — обов'язок громадянина перед державою (*Брати Капранови*).

- Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

422 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. З'ясуйте вид кожного з речень за метою висловлювання.**

1. Дотримуйся заповідей батька свого! Не відк..дай порад матері своєї! (*З Біблії*). 2. Виряджав у світ мене батен..ко (*С. Руданський*). 3. Уважно, прошу, слухайте мене! (*Г. Чубач*). 3. Що то за голос? Що за слова? (*П. Мовчан*). 4. Т..хіше! Батько з сином ро..мовляє (М. Федчук). 5. Де отча хата? (*Д. Луценко*). 6. Бер..жімо і пл..каймо мову! Не цураймось батькового слова! (*В. Григоренко*).

- Прочитайте записані речення, правильно їх інтонуючи.
- Перебудуйте одне з розповідних речень на на спонукальне або питальне.

423 **Прочитайте загадки, звернувши увагу на правильність інтонування. Поясніть уживання розділового знакав кінці кожного з речень.**

1. Що в світі найшвидше? 2. Що плаче, хоч сліз не має? 3. У похід її з собою брав козак Мамай, мов ясну

леліяв зброю. Хто вона? Вгадай! 4. Хто на голові ліс носить? 5. Що пече без вогню?

※ Відгадайте загадки. За потреби звіртеся з довідкою.

ДОВІДКА

Думка, скрипка, бандура, олень, кропива.

※ Роздивіться картину. Складіть за її змістом два питальних і два спонукальних речення (усно).

424 **Прочитайте кожне питальне речення кілька разів, щоразу виділяючи більшою силою голосу інше слово. Як зміна логічного наголосу впливає на зміст речення? Звіртеся з таблицею.**

- Чи впізнали ви мене? Як вас звуть?
- Яка з прочитаних останнім часом книжок запам'яталася вам найбільше?
- Коли ми зустрінемося наступного разу?
- О котрій годині починаються змагання?

425 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Прочитайте розміщені в соцмережах поради, яких мають дотримуватися у спілкуванні з друзями п'ятикласники. Сформулюйте на додачу ще дві-три поради, які ви вважаєте важливими.

Увага! Поради формулюйте у формі спонукальних речень.

ЗРАЗОК

- *Поважайте своїх співрозмовників. Будьте терплячі та ввічливі.*
- *Не використовуйте грубих, лайливих слів.*
- *Виявляйте тактовність! Учіться уникати конфліктів та домовлятися.*

※ Лексичне значення слів *конфлікт, тактовність* з'ясуйте за Тлумачним словничком.

426 **Роздивіться таблицю. Доберіть самостійно приклади окличних і неокличних речень.**

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ		
Окличні	розповідні, питальні, спонукальні речення можуть бути окличними, якщо передають сильні емоції: хвилювання, захоплення, радість, страх, відчай тощо	*Слово чемне кожному приємне!* *Чи тебе хто за язик тягне?!* *Спершу подумай, потім кажи!*
Неокличні	розповідні, питальні, спонукальні речення, якщо вимовляються спокійним тоном, без окличної інтонації	*Слово чемне кожному приємне. Чи тебе хто за язик тягне?* *Спершу подумай, потім кажи.*

З'ясуйте лексичне значення слів *емоція, емоційний* за Тлумачним словничком.

427 **Прочитайте вірш Лідії Повх, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків у кінці речень.**

Дають за навчання у школі медаль.
Медаль за навчання лише?
Дуже жаль!
Якби за перерви давали медаль ще,
тут Ліза на всю Україну найкраща.

Моргалки, скакалки, вертушки, війна...
Хто перший? Хто виграв?
Звісно, вона!
З розбігу, з підскоку, тихцем чи наскоком...
Їй нудно у школі лише на уроках!

- Чи допомогли вам розділові знаки зрозуміти зміст вірша? виразно його прочитати?
- Зробіть висновок: яка роль у писемному спілкуванні розділових знаків?
- Який розділ науки про мову вивчає вживання розділових знаків?

Щоб грамотно писати, треба навчитися помічати й виправляти помилки.

До пунктуаційних помилок відносять:

- неправильне вживання розділових знаків у реченні;
- відсутність потрібного розділового знака всередині або в кінці речення.

Ужитий у реченні **розділовий знак** називають **пунктограмою.**

Наприклад: розділовий знак у кінці речення.

Вибір і місце розділових знаків визначено **пунктуаційним правилом.**

Наприклад: у кінці окличного речення ставлять знак оклику.

428 **Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери та ставлячи розділові знаки в кінці речень.**

1. Я вперше став на ковзани, боюсь, як на біду А все ж побігти спробую Впаду чи не впаду (*І. Муратов*). 2. Що за диво — ковзани Швидко бігають вони Їду-їду по льоду Зупинюся — упаду І чомусь отак вже вийшло, що не боляче, а смішно (*З. Марійченко*). 3. Заховаю ковзани до весни Де вони (*О. Орач*).

- Яка помилка називається пунктуаційною?
- Чи допомагає уникати пунктуаційних помилок знання правил? Як називають такі правила?
- Які емоції передає кожне з речень?
- На підставі якого правила ви розставляли розділові знаки, виконуючи вправу? Як називається така пунктограма?
- Яким видам спорту ви віддаєте перевагу: літнім чи зимовим? Відповідь аргументуйте.

429 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Ви знаєте, що не всі учні та учениці вашого класу займаються спортом, дехто навіть не робить уранці зарядки. Обміркуйте плакат-мотиватор, який переконував би в необхідності таких занять. Доберіть відповідний заклик, виражений спонукальним окличним реченням.

430 **Перепишіть. Визначте вид кожного речення за метою висловлення та за емоційним забарвленням.**

1. Шкільних днів нам не забуть ніколи! (*А. Малишко*). 2. Як же забилось серденько! (*Л. Глібов*). 3. Як не сьогодні вчитись, то коли ж? (*І. Коваленко*). 4. Освіта — скарб. Праця — ключ до нього (*П. Буаст*). 5. Добре тому, хто навчився вчитися! (*Менандр*). 6. Мудрий не знає

багато. Він добре знає потрібне (*П. Коельо*). 7. Хіба щось у житті дістається без праці? (*Горацій*). 8. Забувайте образи! Але ніколи не забувайте доброти! (*Конфуцій*).

- Як ви розумієте вислів *навчитись учитися*?
- Випишіть із збірників 2–3 прислів'я у формі спонукальних речень.

431 **Уявіть, що вам потрібно у шкільній радіогазеті привітати з ювілеєм учителя/учительку української мови. Запишіть аудіолист-привітання, використовуючи окличні та неокличні речення. Дотримуйтеся правил орфоепії.**

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

НАПИСАННЯ ТВОРУ-РОЗДУМУ ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПЛАНОМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ: «ЧОМУ ПОТРІБНО БЕРЕГТИ ПРИРОДУ», «ЩО МОЖЕ ЗРОБИТИ МЕНЕ ЩАСЛИВИМ», «ЧОМУ НЕОБХІДНО ЗНАТИ ІСТОРІЮ СВОГО НАРОДУ»)

432 **Прочитайте. Чи можна початок кожного з речень вважати тезою роздуму?**

- Мій улюблений урок — українська мова (математика, фізкультура...), ...
- Моя улюблена книжка — «Джури козака Швайки» («Пригоди Тома Сойєра»...) ...
- Найбільше з усіх свят я люблю Новий рік (Різдво, День матері, День сім'ї...) ...

- Дібравши до кожної з тез доказ, продовжте усно кожен із рядків. Продовження розпочніть словами *тому що...*
- Пригадайте схему будови тексту твору-роздуму. Що називається тезою? Чи обов'язково на доказ тези подавати докази? Про що йдеться у вступі?
- Як ви думаєте, у чому полягає корисність роботи над твором-роздумом?

Твір-роздум розпочинається **зачином,** у якому сказано, чому автор замислився над певною проблемою, що спонукало його до роздумів.

Основна частина твору розпочинається чітко сформульованою тезою (думкою, яку потрібно довести).

Далі подається доказ або кілька доказів на підтвердження висловленої тези.

Завершується твір-роздум **висновком.** Найчастіше висновок починається словами *отже, таким чином*(після цих слів ставлять кому).

433 **Перегляньте на с. 174 пам'ятку «Послідовність роботи над твором-роздумом». Обравши одну з поданих нижче тем, колективно складіть план твору-роздуму. Користуйтеся зразком.**

- Що може зробити мене щасливим і чому.
- Чому необхідно знати історію свого народу.
- Чому не можна допускати булінгу.

ПЛАН ТВОРУ-РОЗДУМУ (ЗРАЗОК)

Чому потрібно берегти природу

1. Що змусило мене замислитись над цим питанням.	Відповідає вступові.
2. Природу необхідно не лише любити, а й берегти.	Теза (співзвучна темі твору)
3. Природа дає нам усе необхідне для життя.	Перший доказ.
4. Дари природи не є невичерпними.	Другий доказ.
5. Необхідно уникати забруднення і нищення природи.	Третій доказ.
6. Маємо лишити нащадком багату і чисту планету.	Четвертий доказ.
7. Піклуватися про природу — обов'язок кожного.	Висновок.

- Завершіть розпочату на уроці роботу над твором-роздумом.

§ 34. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ДОДАТОК, ОЗНАЧЕННЯ, ОБСТАВИНА

434 **Прочитайте. Визначте в кожному з речень головні члени. Які речення складаються лише з граматичної основи? У яких реченнях, крім головних членів, є ще й другорядні?**

1. Гримотять литаври. Стяги пломеніють (*М. Олійник*). 2. У сиву-сиву давнину козаки йшли на війну (*Я. Яковенко*). 3. Дно козацької чайки просмолювали. До бортів човна обов'язково кріпили в'язанки очерету (*З підручника*). 4. То Дніпро вирує біля кручі! То Дніпро гнівливо котить хвилі! (*М. Пригара*). 5. Ударило козацтво. Заревіли хвилі (*Л. Забашта*). 6. Дивувалася Європа гордій славі козаків (*І. Низовий*).

- Яка роль другорядних членів речення? Звіртеся з поданим нижче правилом.

Другорядні члени речення уточнюють або пояснюють головні члени речення і залежать від них.

Змістовий зв'язок між головним і другорядним членами речення встановлюють, поставивши від головного до другорядного члена речення питання.

Наприклад: *Своя дорога наймиліша* кожному (*Нар. творчість*). *Дорога* (*чия?*) *своя. Наймиліша* (*кому?*) *кожному.*

чия? кому?

х х

Своя дорога наймиліша кожному.

435 **Речення, які складаються тільки з головних членів, доповніть другорядними членами. Утворені речення запишіть.**

ЗРАЗОК → *Розцвітуть яблуні. — Скоро розцвітуть яблуні в садах.*

Весна поспішає. Сонце пригріватиме. Бруньки розпустяться. Птахи повернуться.

- Докожного уведеного вами другорядного члена речення від головного члена поставте питання (усно).

Другорядні члени речення поділяють на **додатки, означення й обставини.**

Додаток — це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків (тобто всіх, крім називного і кличного).

Додатки підкреслюють пунктиром.

Наприклад: *Мати колихала* ***дитинча*** (*Д. Луценко*).

Найчастіше додатки виражаються:

- іменниками: *Я так люблю* ***природу****!* (*В. Сосюра*);
- займенниками: *Наука згодилася* ***мені*** (*П. Воронько*).

436 **Прочитайте. Визначте в кожному реченні головні члени та додатки. Від головного члена речення до додатка поставте питання.**

1. Правдолюб не боїться нікого. 2. Час усього навчить. 3. Не вичерпаєш океану кухлем. 4. Шукай у дружбі щирості. 5. Книжки дарують людям мудрість. 6. Від слів не лишається синців. 7. Перед великодушністю і гори відступають.

- Якими частинами мови виражено додатки?
- Укажіть односкладні речення.
- Чи є членами речення прийменники?

Службові частини мови (прийменники, частки) не є членами речення.

Хоча прийменники не є членами речення, їх підкреслюють разом із ними.

Наприклад: *Про молодість складаю я пісні* (*В. Сосюра*). *Від пісні добрішають люди* (*Р. Пахолок*).

437 **Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. Підкресліть у реченнях головні та другорядні члени речення.**

1. Бр..хня бе..сила проти правди. 2. Не сп..чеш хліба з піску. 3. Не звариш каші з галасу. 4. Доброту я в мат..рі знайду. 5. У базіки язик не відпоч..ває. 6. Ро.. гнівалася жаба на болото.

- Чому службові частини мови не є членами речення?

438 **Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. У записаних реченнях визначте й підкресліть підмет, присудок та додаток.**

1. Діло... величає. 2. І стіни мають.... 3. Наскочила коса на.... 4. Осика ... не родить. 5. Кожна жаба своє... хвалить.

ДОВІДКА

Майстер, груша, камінь, жаба, вуха.

439 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок самостійно дібрані додатки, які за змістом відповідають записаним у дужках питанням. Підкресліть додатки пунктиром.**

ЗРАЗОК → *Дідусь часто пише* (*кому?*) *мені* (*що?*) *листи.*

1. Я одержа(-в, -ла) листа (від кого?).... . 2. (У чому?)... йшлося про нове захоплення. 3. Це колекціонування (чого?)... . 4. Предмети такої колекції цікаві (чим?)... . 5. Того ж дня я написа(-в, -ла) (що?)... на лист. 6. Вислови(-в, -ла) (що?)... за цікаву розповідь. 7. А ще — переконаність (у чому?)....

- Чи збирали ви або ваші рідні, друзі, знайомі коли-небудь колекцію? Якщо так, то яку? Чим зумовлено вибір? Яка доля цієї колекції? Розкажіть про це.
- Яка з колекцій, про яку ви чули чи читали, видалася вам найцікавішою? Чим саме?

440 **Прочитайте. До виділених слів поставте питання. Що означають ці слова?**

1. Задумався дуб *темношатий* (*В. Сосюра*). 2. Хизувався дуб *міцним* корінням (*Г. Хорташко*). 3. Шумить під вікном тополина *висока* (*А. Малишко*). 4. Тополя *голубим* шепоче листям (*Є. Гуцало*). 5. Заснула *тиха* річечка (*К. Дужа*). 6. Заснув *старенький* човен під вербою (*Г. Кирпа*). 7. *Жовтенькій* кульбабі *завзята* бджола вітаннячко *тепле* своє принесла (*Наталя Карпенко*).

- Від яких слів ви ставили питання до слів виділених? Чи можна сказати, що виділені слова вказують на ознаку предметів? Звіртеся з правилом.

Означення — це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? котрий? чий?*

Означення підкреслюють хвилястою лінією.

Наприклад: *Вітер колише трави* ***шовкові*** (*П. Тичина*).

Найчастіше означення виражаються:

- прикметниками: *Зашумить* ***українська*** *тополя* (*Б. Олійник*);
- займенниками: *Блакить* ***мою*** *душу обвіяла* (*П. Тичина*);

Рідше означення виражаються іменниками: *Десь тополі дзвонять в небі* (*якому?*) ***України***.

441 **Почитайте. У кожному з речень визначте головні та другорядні члени речення. Від яких членів речення ставлять питання до означення? Зробіть це.**

1. Я шукав острови невідомі (*П. Перебийніс*). 2. Солодкий вітер віє з-за Дніпра (*Д. Павличко*). 3. Вічно пахнуть золоті меди (*І. Драч*). 4. Правічну думу думають ліси (*Л. Костенко*). 5. Поле безмежне з вітром говорить. (*М. Пригара*). 6. А хмарини срібнокрилі тануть угорі (*В. Сосюра*). 7. Куйовдяться хмари бурштинові (*Н. Бідненко*).

- Визначте в реченнях епітети. Чим вони відрізняються від звичайних означень? Звіртеся із тлумачним словничком.
- У текстах якого стилю вживають епітети? Яка роль епітетів у мовленні?

442 **Перепишіть речення, уставляючи на місці крапок самостійно дібрані означення. Підкресліть усі члени речення.**

Настав... ранок. ...сонце роздивлялося... землю. Небо поховало... хмарки. Стишився... вітрець. Трава перебирала... намисто з... роси. Дерева пишалися... цвітом. Це був... початок... дня.

443 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Складіть із використанням означень текст однієї з таких вітальних листівок:

- бабусі з Великоднем;
- мамі з Днем матері;
- батькові з днем народження.

444 **Перепишіть, уписуючи пропущені літери. Визначте й підкресліть усі члени речення. Якими частинами мови виражено означення та додатки?**

1. Ш..рока дорога л..жить пер..д нами (*І. Муратов*). 2. Яка пр..красна моя дорога! (*М. Коцюбинський*). 2. В..де мене ст..жина лугова (*П. Перебийніс*). 3. Ніч засвітилазоряну доріжку (*О. Роговенко*). 4. На зорі зад..вився хлопчина (*Б. -І. Антонич*). 5. Мої нескінченні дорогиспл..лися (*Ф. Пантов*). Струмок знайшов собі дорогу,цілющу воду всім дає! (*С. Гордієнко*). 6. Мене ліси здоров'ям напували (*В. Симоненко*).

- Поясніть уживання знака оклику в кінці речень. Прочитайте ці речення, дотримуючись правильної інтонації.
- Чи є членами речення службові частини мови? Як ви підкреслили прийменники?
- Як ви гадаєте, що уособлюють в усній народній творчості *дорога* та *стежка*? Поясніть вислови *зійти з правильної дороги; наші дороги розходяться.*

Обставини — це другорядні члени речення, які називають різні ознаки дії: місце, час, причину, ступінь, спосіб. Обставини відповідають на питання *де? куди? звідки? коли? допоки? чому? з якою метою? якою мірою?*

Обставини підкреслюють крапкою й рискою.

Наприклад: *Ходить хмара дощова* ***близько*** (*Н. Карпенко*).

Найчастіше обставини виражаються:

- прислівниками: *Тануть хмаринки* ***вгорі*** (*М. Сингаївський*). ***Вдалині*** *Дніпро синіє* (*Олександр Олесь*). Тече Дніпро між кручами **уперто** (*П. Перебийніс*);
- іменниками в непрямих відмінках із прийменниками: *Пливла* ***по небу*** *хмаринка* (*Т. Полубко*).

445 **Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення та обставини.**

1. Завтра вранці вийде сонце (*О. Роговенко*). 2. Сонце лагідно знову всміхається (*Н. Бідненко*). 3. Світ мені усміхається тепло (*П. Перебийніс*). 4. Сонце

посміхнулося здаля (*Д. Павличко*). Гроза погримувала грізно (*Л. Костенко*). Тане хмарка поволі знизу в голубій та високій воді. (*М. Доленго*). Угору стиха завертає путь (*М. Доленго*). До школи ведуть нас дороги щодня (*М. Сингаївський*).

Від якого члена речення ставлять питання до обставини?

446 **Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки обставини. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.**

1. Радість збирає людей... (*Норвез.*). 2. Справжній друг і... добре про тебе говорить (*Англ.*). 3. Поранити словом легко, загоїти дуже... (*Нім.*). 4. Чесна людина...чинить добро. (*Португ.*). 5. Лише хробаки живуть... (*Груз.*). 6. Ні в яку погоду не лізь... у глибоку воду.

ДОВІДКА

Докупи, старанно, позаочі,навмання, охоче, важко, заради себе.

447 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

ЗРАЗОК → Підмет присудок обставина означення додаток. — *Я наберу з криниці свіжої водиці.*

Схеми:

1. ~~~~~ _____ _ . _ . _ . . ═══.
2. _____ ═══ ~~~~~ _ _ _ _.
3. _____ _ . _ . _ . . ═══ ~~~~~ _ _ _ _.

448 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Поширте подані речення дібраними з довідки обставинами.

Кожен із нас... бере участь в обговореннях різних питань. Вислухати думки інших людей завжди.... Та чи всі з нас вміють... говорити? Висловлення... побудувати у формі роздуму. Теза має бути сформульована .... Докази добирати... . І що головне — говорити потрібно....

ДОВІДКА

Часто, цікаво, переконливо, необхідно, чітко, обов'язково. Чесно.

449 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки обставини, які відповідають на зазначені в дужках питання. Підкресліть у реченнях усі члени речення.**

1. До нас (коли?)... завітали веселі наші співаки (*Г. Бойко*). 2. Соловейко (де?) тьохка пісню дзвінку (*В. Самійленко*). 3. Синиці голубі співають (де?) (*В. Лучук*). 4. Уже синиччин тенькіт чути (звідки?) (*А. Камінчук*). 5. Чапля (куди?)... відлетіла (*Г. Чубач*). 6. А співці голосні за шпаківні нам дякують (як?) ... ! (*Г. Бойко*).

ДОВІДКА

Весною, на вербі, у садку, звіддаля, у вирій, щиро.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ-РОЗПИТУВАНЬ

450 **Складіть і розіграйте діалоги між:**

- **гостем міста й перехожим. Турист розпитує, як дістатися музею (готелю, пошти, книгарні). Мешканець міста окреслює найкоротший і найзручніший шлях. У репліках діалогу використайте в ролі обставин деякі з поданих у рамці слів (на вибір);**

Уперед (пройдіть), праворуч (поверніть), на площі (зупиніться), навпростець (ідіть), вулицею (прямуйте).

- **п'ятикласником/п'ятикласницею та білетеркою перед початком спектаклю в театр юного глядача. Хлопець/дівчинка розпитує про час початку й завершення вистави, про зміст п'єси, склад акторів. У репліках діалогу використайте в ролі обставин деякі з поданих у рамці слів (на вибір).**

Раніше (*розпочнеться*), *пізно* (закінчиться),
увечері (*зустрінуть батьки*), *цікаво* (*подивитися*),
по-новому (*показують події*), *виразно* (*передають почуття*),
по-сучасному (*пояснюють*), *гарно* (*відгукуються*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- У чому полягає відмінність словосполучення від слова? від речення?
- Для чого словосполучення є «будівельним матеріалом»?
- Як поєднано слова у словосполученні? Наведіть приклади.
- Як визначити головне й залежне слова у словосполученні?
- Чи утворюють словосполученнябудь-які два слова?
- Що називають реченням?
- Які є речення за метою висловлення? Наведіть приклади.
- Які є речення за емоційним забарвленням?
- Навіщо потрібні розділові знаки в кінці речення?
- Що становить граматичну основу речення?
- Чому підмет і присудок названо головними членами речення, а інші — другорядними?
- Чому підмет і присудок не утворюють словосполучення?
- Які є другорядні члени речення? Покажіть на прикладаї самостійно складених речень.

§ 35. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ (БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ І З НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ). КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

451 **Прочитайте. Визначте в кожному реченні слова, які відповідають на те саме питання та відносяться за змістом того самого члена речення. Поставте ці питання.**

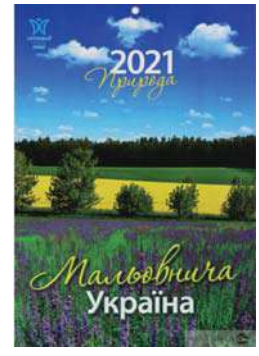

Природа України — це поєднання полів, степів, лісів, річок, морів і гір.

Пишається наша земля тисячами річок та озер. Говорячи про Україну, пере-

довсім згадують могутні Дніпро і Дунай, Десну і Дністер. Славиться Україна стрімкими горами і спокійними рівнинами. А ще тут є невеликі, але безмежні таврійські степи (*За П. Кононенком*).

Якби вам доручили створити ескіз настінного календаря «Природа України», що ви зобразили б на обкладинці? Побудуйте відповідь так:

На обкладинці слід було б зобразити слово , слово , слово. До дібраних вами слів поставте питання. Від одного слова чи від кількох слів ви це питання поставили?

Однорідні члени речення відповідають на одне й те ж питання, поставлене від одного й того ж слова в реченні.

Наприклад: *Надійшла весна* (яка?) ***прекрасна, многоцвітна, тепла, ясна*** (*І. Франко*).

Однорідні члени речення не залежать одне від одного, між собою вони рівноправні і не утворюють словосполучення.

Однорідними можуть бути будь-які члени речення.

Однорідні підмети залежать від присудка: *Шумлять мені* ***берези*** *і* ***дуби*** (*Л. Костенко*).

Однорідні присудки — від підмета: *І соловейко на калині* ***то затихав, то щебетав*** (*Т. Шевченко*).

Другорядні однорідні члени речення залежать від слова, яке може бути або головним, або другорядним членом речення.

Однорідні члени речення	Приклади	На яке питання відповідають
підмети	*Зеленіють по садочку* черешні *та* вишні (*Т. Шевченко*).	*зеленіє* ***що?***
присудки	*Барвінок* ***цвів ізеленів, слався, розстилався*** (*Т. Шевченко*).	*барвінок* ***що робив?***
додатки	*Скрізь грушею пахне, медами, малиною* (*Д. Білоус*).	*пахне* ***чим?***
означення	***Густа, буйна*** *трава пробивалася між камінням* (*П. Загребельний*).	*трава* ***яка?***
обставини	***Ніжно*** *й* ***солодко*** *пахли квіти* (*Марко Вовчок*).	*пахли* ***як?***

Однорідні члени речення поєднуються за допомогою:

- сполучників та інтонації переліку чи протиставлення;
- тільки інтонації.

Речення, у яких є однорідні члени речення, називаються **ускладненими.**

452 **Прочитайте прислів'я. Визначте однорідні члени речення, поставте до них питання.**

1. Рідну землю люблять пташка і комашка. 2. Не цурайся свого гнізда та слова! 3. Людина сильна родом і народом. 4. Своє гніздо гріє найтепліше й наймиліше. 5. На рідній землі тепло і вдень, і вночі. 6. Пташку впізнають по пір'ю й пісні. Людину відрізняють по мові й мислі.

- Чи утворюють однорідні члени речення словосполучення? Доведіть, що вони рівноправні між собою.

453 **Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.**

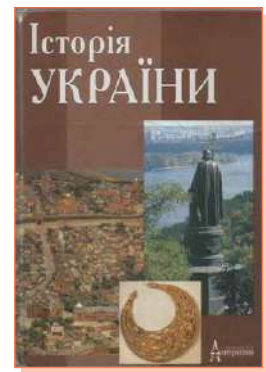

1. Реве та стогне Дніпр широкий (*Т. Шевченко*). 2. Тече Дніпро безмежно, безкінечно (*П. Перебийніс*). 3. Дніпро — найбільша і найславетніша ріка України (*Зі словника*). 4. Біжить, шумить Дніпро старий, хлюпоче в далечінь (*М. Пригара*). 5. Під човном клекотіло, шуміло, вирувало (*М. Коцюбинський*). 6. То Дніпро зірки колише, сам з собою розмовляє (*М. Пригара*).

- Які з однорідних членів речення поєднані і сполучниками, і інтонацією, які — лише інтонацією?
- Чому в реченнях про Дніпро вжито переважно однорідні присудки?
- Позначте в словах вивчені орфограми.

454 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Однорідні члени речення підкресліть.**

Історія народу має сторінки г..роїчні, трагічні, г..ркі, щасливі. Г..роїчні сторінки найбільше висвітлюють характер, красу й талант народу. Саме ці сторінки хв..люють, вражають, зап..м'ятовуються. Вивчаймо історію та культуру народу! (*З журналу*).

- Які однорідні члени пов'язані за допомогою сполучників та інтонації? Які тільки за допомогою інтонації?
- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Чому знати історію необхідно? Уживайте у відповіді однорідні члени речення.

455 **Уявіть, що вам запропонували стати екскурсоводом/екскурсоводкою в Музеї історії школи. Ви готуєтеся до проведення екскурсії для дорослих людей, які закінчили школу 10–15 років тому. Складіть перші 3–4 речення екскурсійної розповіді, уживаючи однорідні члени. Використайте слова, подані в рамці (на вибір). Не забудьте про формули етикету.**

Побачити, почути, пригадати, зрозуміти, запам'ятати.
Вітрини, стенди, плакати, картини, фотографії.
Класи, майстерні, учительська, бібліотека, актовий зал.
Спогади, історії, легенди, перекази.

В одному реченні можуть бути два і більше рядів (груп) однорідних членів.

Наприклад: ***Ніжно*** *й* ***радісно*** *хиляться до нас знайомі****кущі*** *й* ***дерева*** (*С. Васильченко*); ***Сидимо***, ***веснянок*** *і* ***гаївок співаємо*** (*О. Кониський*).

Однорідні члени речення звичайно виражені однією й тією ж частиною мови:

- *Хай же* ***мир*** *і* ***дружба*** *поєднають всіх* (*М. Сингаївський*) — *іменниками*;
- ***Стояла*** *я і* ***слухала*** *весну* (*Леся Українка*) *-дієсловами;*
- *Слово в пісні* ***вагоме, врочисте, ніжне*** (*З журн.*) — *прикметниками;*
- *І* ***лунко,*** *і* ***дзвінко*** *розносився спів* (*М. Луків*) — *прислівниками.*

456 **Перепишіть. Визначте й підкресліть однорідні члени речення. Укажіть речення, у яких є два і більше рядів однорідних членів.**

1. Вітер віє по долині, розхиляє лист калині (*Б. Грінченко*). 2. Дуб, сосна, верба, тополя там ростуть посеред поля (*А. Камінчук*). 3. Усі ті горбочки, лани і ліси повні для мене добра і краси (*Марійка Підгірянка*). 4. В лісі,

в полі чи в городі розчиняюсь я в природі (*Г. Гордасевич*). 5. Шумлять сади вишневі, яблуневі (*О. Ющенко*). 6. Яблуні дихають цвітом росяно, червоно, біло (*А. Малишко*). 7. Горби і косогори, долини і левади мерехтять, переливаються (*П. Перебийніс*).

- Позначте у словах вивчені орфограми.
- Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

457 **Перепишіть, підкресліть однорідні члени речення.**

1. У словах української мови є музика, ласка, привіт (*Г. Черінь*). 2. Людина починається з душі. Її красу формує світле слово, думки, книжки чудові і розмови (*Л. Коваленко*). 3. А наше слово чисте, запашне (*П. Перебийніс*). 4. На устах розцвітає слово і любистково, і барвінково (*П. Осадчук*). 5. Не срібло, не золото тут я збираю, а щирі й сердечні слова (*М. Тарновський*). 6. Слово й пісня із рідного б'ють джерела (*В. Бровченко*).

- Позначте у словах вивчені орфограми.

458 **Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації. Визначте в реченнях однорідні члени. Поясніть їхню роль у мовленні.**

Як багато важить слово! Слово може вбити або вознести на небачену висоту. У ньому наші почуття, переживання, емоції. Певні слова довго звучать у пам'яті, тішать душу. А гіркі, образливі, лихі й темні слова назбируються в душі.

Ніколи не поводьтеся зі словами недбало! Їх треба плекати, шанувати, кропити чистими думками й почуттями (За М. Людкевич).

- Що означає *поводитися зі словами недбало?* Поясніть.
- Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, поставте їх однокласникам. У відповідях уживайте однорідні члени речення.
- Доберіть до висловлення заголовок, який містить однорідні члени речення.

459 **Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків. Скористайтеся поданою нижче таблицею.**

1. Річка синіє, зітхає, сміється (*М. Рильський*). 2. Пройшла гроза і землю освіжила. Повеселіли і дере-

ва, й квіти (*М. Луків*). 3. Маки там не цвітуть, а горять (*В. Василашко*). 4. Білий туман вкутав річку, ліс і лан (*А. Камінчук*). 5. Затихли і пташка, і людська розмова. Мовчить, не шепоче зелена діброва (*Б. Грінченко*). 6. Люблю свій край удень і вночі, вранці і ввечері (*Панас Мирний*).

КОМУ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ СТАВЛЯТЬ, ЯКЩО ВОНИ	
не з'єднані сполучниками	*Ні за які гроші не купиш розуму, поваги, слави.*
з'єднані сполучниками *а, але, проте, та* (у значенні *але*)	*Правда гнеться, **але** не здається. Багатство не в гаманці, **а** в доброму серці.*
з'єднані повторюваними сполучниками *і...і, ні...ні, то...то, або... або, чи... чи*	*Вітер хмари **і** збирає, **і** розганяє. З сусідами **або** мирись, **або** кудись переберись.*
з'єднані попарно сполучниками *і* (*й*), *та*	*Житнє **і** пшеничне, вівсяне **і** гречане зернятка народжені з поту і роботи.*
КОМУ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ НЕ СТАВЛЯТЬ, ЯКЩО ВОНИ	
З'єднані неповторюваним сполучником *і* або *та* (у значенні *і*)	*Завжди **і** скрізь навчайся. Завзяття **та** праця все здолають.*

ПУНКТОГРАМА:

розділові знаки між однорідними членами речення:
***Вийшло** сонце, **засвітило** (Леся Українка).*

460 **Перепишіть речення, однорідні члени речення підкресліть. Як вони поєднуються між собою? Поясніть уживання розділових знаків відповідними правилами.**

1. Працею людина сильна і красива (*О. Гончар*). 2. Мені потрібне слово, а не слава (*Л. Костенко*). 3. Теє слово всім давало то розвагу, то пораду (*Леся Українка*). 4. З добра й любові приходить щастя (*А. Мойсеєнко*). 5. Я або знайду шлях, або його прокладу (*Д. Свіфт*). 6. Земля дочекалась і рясту, і сонця, і цвіту (*С. Пушик*). 7. Лякайся сірості, а не бурхливої відваги (*О. Гончар*).

- Поясніть зміст останнього речення. Як ви зрозуміли значення слова *сірість?* Які людські вчинки ви вважаєте яскравими? Наведіть приклади.

461 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.**

1. Сядь схились і слухай пісню (*Олександр Олесь*). 2. Звучала пісня вільно гордо (*В. Білас*). 3. Мелодійні дзвінкі українські слова (*О. Лупій*). 4. Від пісні серце стислось заболіло (*О. Ющенко*). 5. Пісня знімає із нас страх та непевність додає відваги (*О. Гончар*). 6. Як заграє та бандура веселкова! Не мелодія росте у ній а слово (*П. Перебийніс*).

- Укажіть речення, у якому є два ряди однорідних членів.
- Складіть два-три речення про вашу улюблену пісню (усно). Уживайте однорідні члени речення.

462 **Складіть і запишіть речення, використавши такі ряди однорідних членів:**

- Оповідання, повісті, вірші, поеми.
- Міста і села, ліси і сади, поля і луги.
- І дорослі, і малі, і старші, і молодші.

- Поясніть уживання розділових знаків у складених реченнях правилами.

463 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок самостійно дібрані однорідні члени речення.**

1. Для кожного його мова найкраща,...,... 2. Нудна буває не розмова, а... 3. Добре слово солодше за цукор і.... 4. У прислів'ях виявляються і мудрість, і..., і... народу. 5. Поспішай не язиком, а.... 6. Мудре слово поважають і....

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Які з однорідних членів поєднані між собою інтонацією переліку? які — інтонацією протиставлення?

464 **Перепишить, розставляючи пропущені розділові знаки.**

Наше життя заповнене мобільними телефонами смартфонами ноутбуками. Мобільний телефон не лише зручний а й безпечний.

Проте не слід носити телефон у кишені на поясі на шиї. Річ у тім, що пристрій може впливати на кісткову тканину та сідничний нерв. Великі й важкі смарфони дуже навантажують стомлюють м'язи. Отже, тримати телефони та смартфони краще в рюкзаку портфелі або в сумці (*З Інтернету*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ, ЩО МІСТИТЬ ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

465 **Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. Доберіть до тексту заголовок.**

Минають роки й десятиліття. Люди здавна шанують речі, якими користувалисяв побуті предки. Біле полотнище було і є для українців і скатертиною, і частиною одягу, і прикрасою оселі.

Ще в сиву давнину таке полотнище назвали рушником. Чому? Тому що руками рушники були виткані й вишиті. Працьовиті руки безперервно знаходили і знаходять їм застосування в побуті. Руки дбайливої господині безперервно торкаються рушника.

Жоден обряд не обходився без рушника. Хліб і сіль дорогим гостям подавали на рушнику. На Великдень у рушник загортали паску й крашанки. Рушниками прикрашали ікони та портрети в хаті.

Коли мати проводжала сина в дорогу, то дарувала йому рушник. Чому? Тому що саме він уособлює долю. Червоні й чорні нитки у вишивці символізують любов і журбу, радість і печаль (*За В. Супруненком*).

- Які типи мовлення поєднано в тексті? Відповідь підтвердіть уривками з тексту.
- З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

- Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Визначте однорідні члени речення.
- Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.
- Складіть і запишіть план тексту.
- За планом напишіть докладний переказ тексту.

§ 36. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО В РЕЧЕННІ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. ДВОКРАПКА ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ ПІСЛЯ УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНОГО СЛОВА. ТИРЕ ПЕРЕД УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИМ СЛОВОМ

466 **Прочитайте діалог.**

Якось зайшла в нашому класі розмова про захоплення.

— Я так люблю вирощувати троянди, півонії, тюльпани! — вигукнула Оксанка.

— А от моє захоплення — футбол, баскетбол, волейбол, — пояснив Дмитрик.

— Мене більше цікавлять телефони, смартфони, ноутбуки, — приєднався до розмови Сергій.

— Тільки не смійтесь. Моє захоплення несучасне. Я люблю плетіння, вишивання, в'язання, — тихо сказала Марійка й опустила очі.

— Чудове захоплення! — підтримав її Олег.

— Будь-яке захоплення корисне! — підтримали однокласники й однокласниці. —Аби душа до нього лежала!

- Визначте в реченнях однорідні члени речення.
- Виберіть із довідки слова, які об'єднують однорідні члени речення кожного ряду під однією назвою.

ДОВІДКА

Спорт, квіти, рукоділля, техніка.

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне слово. Це слово із загальним значенням щодо перелічуваних однорідних членів речення, воно є їхньою об'єднувальною назвою.

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й об'єднані ним в одну групу однорідні члени речення. Наприклад:*Шумить верхами буйний* ***ліс****: дуби, берези, буки* (*Марійка Підгірянка*). *Я нарву найкращих* ***квіток****: купчаків, жоржин, леліток* (*М. Стельмах*).

Узагальнювальним може бути словосполучення. Наприклад:*Були собі* ***три брати****: Кий, Щек, Хорив* (*З літопису*).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, після нього ставлять двокрапку.

ПУНКТОГРАМА: ⁝

двокрапка після узагальнювального слова перед однорідними членами речення:
Шумить верхами буйний ***ліс: дуби, берези, буки***
(*Марійка Підгірянка*).

467 **Прочитайте. Визначте однорідні члени речення, укажіть узагальнювальні слова при них. Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Зібралась вся сім'я: бабуся, мама й тато, два братики і я (*Н. Забіла*). 2. У селі в бабусі все мені цікаве: квіти, берег річки і зелені трави (*Г. Чубач*). 3. Обізвалася трава голосами своїх жильців: коників, метеликів, жуків (*Панас Мирний*). 4. І все там трудилось: людина, бджола, вітер, вода (*О. Гончар*).

468 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова виділіть рамкою.**

ЗРАЗОК → *Пісня поєднує в собі все: розум, почуття, емоції.*

1. Ми любимо усе і мову і пісні (*В. Онуфрієнко*). 2. Пісня лине звідусіль з неба з повітря із землі (*За О. Довгоп'ят*). 3. Незабаром стали підходити й співаки хлопці дівчата підлітки (*Ю. Яновський*). 4. Воїн бере в похід три речі зброю хліб і пісню (*А. Малиш-*

ко). 5. Народні пісні для України все і поезіяй історія (*За М. Гоголем*).

Укажіть речення, що містить узагальнювальне словосполучення.

469 **Перепишіть, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані й поставлені в потрібній формі узагальнювальні слова.**

1. Ми вивчали твори... : Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. 2. У музеї зберігаються картини... : Олександра Мурашка, Миколи Пимоненка, Сергія Васильківського. 3. Світ шанує музику... : Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Мирослава Скорика. 4. Велике зацікавлення викликають... : сопілка, бандура, скрипка, цимбали.

470 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Складіть і запишіть речення з поданими рядами однорідних членів речення та узагальнювальними словами при них.

- Троянди, канни, жоржини (квіти).
- Червоні, білі, рожеві, лілові (кольори).
- На клумбах, на газонах, на балконах (скрізь).

Виразно прочитайте складені речення. Після якого слова ви робите паузу? Зверніться з правилом.

Узагальнювальне слово, яке стоїть перед однорідними членами речення, вимовляють із підвищенням інтонації. Після узагальнювального слова роблять паузу. Однорідні члени речення вимовляють з інтонацією переліку.

Якщо між узагальнювальним словом і однорідними членами речення стоїть інший член речення (або їх кілька), паузу роблять перед однорідними членами.

Наприклад: *У тім рушнику* ***усе*** *цвіте: і луг, і верби, і поля* (*П. Куценко*).

471 **Прочитайте мовчки вірш Василя Латанського. Назвіть однорідні члени речення. Визначте узагальнювальне слово при них. Які слова стоять між узагальнювальним словом і однорідними членами речення?**

Аж стомилась наша мама — всіх частує галушками:
і мене, і мого брата,двох сестер, бабуню, тата,
трьох онуків, двох сусідів, свого й татового діда...
А скажіть-но: скількох мама частувала галушками?

- Прочитайте віршик уголос, правильно його інтонуючи.
- Дайте відповідь на поставлене у віршику запитання.

472 **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. У першому реченні підкресліть усі члени речення.**

1. Є три багатства у тебе здоров'я знання і душа (*І. Коваленко*). 2. Вісниками весни врожаю добра і здоров'я в Україні вважали птахів ластівок лелек лебедів журавлів (*З довідника*). 3. Люди різні між нас бувають симпатичні гарні чудні (*В. Симоненко*). 4. Бережи найцінніші скарби здоров'я і вірного друга (*Нар. творчість*).

473 **Роздивіться фотопортрет дівчинки. Перепишіть текст, продовжте його трьома реченнями, що містять подані однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них.**

Проміння облило золотом всю дитину личко, постать, вишиту сорочечку....

ДОВІДКА

- **Риси обличчя: очі, брови, губи.**
- **Квіти: мак, ромашки, васильки.**
- **Привабливо: мило, лагідно, ніжно.**

- Прочитайте записаний текст, звертаючи увагу на правильне інтонування речень.
- Визначте тему та основну думку складеного тексту. Доберіть до тексту заголовок.

474 **Проведіть мовне мінідослідження (за бажанням): якими частинами мови найчастіше виражено узагальнювальні слова при однорідних членах речення.**

475 **Прочитайте. Визначте в кожному з речень однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них. Де саме — перед однорідними членами чи після них — стоїть узагальнювальне слово?**

1. На землі, в траві, на деревах — скрізь вирує життя (*З підручника*). 2. Повітря, рослини, води — усі вславляють блакить (*М. Зеров*). 3. З деревами, птахами і звірами — з усіма в мене особливі стосунки. Я розумію їхню мову іподовгу з ними розмовляю (*За В. Корнійчуком*).

- Поясніть уживання коми між однорідними членами речення.
- Який знак поставлено перед узагальнювальним словом? Відшукайте відповідь у правилі.

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним ставлять тире.

Наприклад: *Лози, кручі, ліс — усе блищить і сяє на сонці* (*О. Довженко*).

У таких реченнях найчастіше узагальнювальними словами є займенники *все, всі.*

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним роблять паузу і вимовляють його з пониженням інтонації.

ПУНКТОГРАМА:

тире після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом:
Луки, гори, сади — усе *зелене* (*О. Гончар*).

476 **Перепишіть, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки узагальнювальні слова або словосполучення.**

1. Ручки олівці фломастери лінійку — ... повинен мати кожен із нас. 2. Комп'ютер проєктор екран «розумну» дошку — ... обов'язково закуплять для кожної школи. 3. Столи стільці шафи полиці — ... в кожному класі зручні.

ДОВІДКА

Шкільне приладдя. Технічні засоби. Меблі.

- Поясніть уживання розділових знаків.

477 **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення, узагальнювальне слово виділіть рамкою.**

1. Рідний голос рідне слово все народжене з любові (*Г. Чубач*). 2. Рідні місця знайомі хатки садки доріжки все миготить в очах (*Панас Мирний*). 3. Та стежина прибережна шлях широкий друзі вірні все тобі відкрилось вперше тут, у нашій Україні (*В. Терен*).

478 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

Вишивка завжди була для українців оберегом від усього прикрого лихого неприємного. Важливим було все візерунки кольори розташування та значення узорів.

На сорочках найчастіше вишивали рослини квіти листя гілки дерева. Колір крій матеріал форма орнамент усе мало значення.

Голуба сокола солов'я зозулю павича птахів зазвичай зображували на рушниках.

Наші предки вірили що вишивка береже від неприємностей захищає від нещасть і зміцнює здоров'я.

Чи є висловлення текстом? Відповідь доведіть.

479 **Уявіть, що вашому класу запропонували взяти участь у проєкті «Екскурсія вихідного дня» — відвідати заповідник, у якому ростуть рідкісні дерева та мешкають унікальні тварини. Рюкзак має важити до трьох кілограмів. Складіть рекомендації для розміщенні на шкільному вебсайті з переліком речей, які варто взяти в мандрівку. Уживайте речення з однорідними членами та узагальнювальними словами при них (наприклад: *одяг, канцприладдя, технічні прилади, їжа).***

§ 37. ЗВЕРТАННЯ. НЕПОШИРЕНІ І ПОШИРЕНІ ЗВЕРТАННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ВИДІЛЕННЯ ЗВЕРТАНЬ (ПОВТОРЕННЯ)

480 **Прочитайте народні усмішки. Скільки осіб бере участь у спілкуванні?**

***

— Мамо, а скільки на Землі людей? — питає маленький хлопчик.

— Сім мільярдів сімсот п'ятдесят мільйонів, синку.
— Матусю, а ти нас порахуватине забула?

***

— Галино Петрівно, ви знаєте, в мого сина так багато оригінальних ідей! — розказує вчительці мати п'ятикласника.

— Це справді так, Ольго Петрівно. Пересвідчуюсь у цьому щоразу, коли перевіряю написаний ним диктант.

- Укажіть слова, які називають того, до кого звертаються з мовленням.
- Чи можна уявити спілкування між людьми без називання того, до кого звертаються? Яка роль таких слів-звертань?

Звертанням називають слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються (адресата мовлення).

Звертання варажається:
- іменником у формі кличного відмінка: *Ти піди відпочинь, **Катрусю**!* (*А. Малишко*);
- дуже рідко іменником у формі називного (у поезії та народній творчості): *Держись, **Хома**, іде зима* (*Нар. творч.*);
- прикметником (зрідка): *Прощай, **чорнобрива!*** (*І. Нечуй-Левицький*).

Звертання може стояти:
- на початку речення: ***Мамо,** чого зажурились?* (*О. Луценко*);
- у його середині: *Спасибі вам, **мамо**, за ваше тепло* (*Д. Луценко*);
- у кінці речення: *Доброго вечора, **мамо*** (*Д. Чередниченко*).

Звертання бувають:

НЕПОШИРЕНІ	ПОШИРЕНІ
Виражені одним словом (при них немає пояснювальних слів)	Мають при собі пояснювальні слова (здебільшого означення)
*Подай, **брате**, руку!* (*Б. Лепкий*). *Ступай, **коню**, дрібненько, вжедо дому близенько...* (*Нар. творч.*).	*Спасибі ж тобі, **мій брате!*** (*І. Франко*). *Чого шукаєш, **коню мій ласкавий?*** (*А. Канич*).

Звертання можуть бути **однорідними:** *Будьте вдячні матусі, **і дочки, й сини!*** (*Л. Забашта*).

Звертання бувають **повторюваними: *Ластівко, ластівко,*** *день починай!* (*М. Вінграновський*).

Коли звертання стоїть на початку речення, його вимовляють з окличною інтонацією. Якщо звертання стоїть у кінці речення, оклична інтонація послаблюється.

У середині речення звертання вимовляють низьким тоном і в прискореному темпі, з обох боків виділяючи його паузами.

481 **Прочитайте речення мовчки, визначте в кожному місце звертання. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інотонації.**

1. Весняного ранку співаймо, сестрице, веснянку! (*Леся Українка*). 2. Тату, наш лелека прилетів! Мамо, чуєш мову солов'їну? (*О. Лупій*). 3. Ясні зорі, тихі води — то земля твоя, мій сину (*Л. Барабаш*). 4. Ми ж, моя матінко, козачого роду (*Марко Вовчок*). 5. Добридень вам, дідусю та бабусю! (*П. Перебийніс*). 6. Друзі мої! Яка прекрасна вільна земля! (*За Д. Загулом*). 7. Сонце, сонце, освітлюй тіні! (*Л. Костенко*).

- Укажіть звертання непоширені та поширені.
- Визначте звертання однорідні та повторювані.
- Якою частиною мови виражені звертання? У формі якого відмінка?

Зверніть увагу на розділові знаки при звертаннях.

Якщо звертання стоїть у середині речення, з обох боків його виділяють комами. У кінці такого речення ставлять знак залежно від інтонації.

Якщо звертання стоїть на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією, після нього ставлять знак оклику. У такому разі наступне слово пишуть з великої літери.

Якщо звертання стоїть у кінці речення, після нього ставлять або знак оклику, або знак питання, або крапку залежно від інтонації.

ПУНКТОГРАМА:

кома та знак оклику при звертанні:
Не будемо, ***пісне,*** *прощатись!* (*П. Перебийніс*).

Схематично це можна показати так:	
_____ ЗВ, _____ .	*Спасибі,* ***братику,*** *за добреє слівце* (*Л. Глібов*).
ЗВ! _____ .	***Бабусенько!*** *Скажи мені, де я?* (*Т. Шевченко*).
ЗВ, _____ .	***Тату,*** *скрипочку купіть* (*Л. Забашта*).
_____ , ЗВ!	*Усміхнися до мене,* ***матусю!*** (*О. Довгоп'ят*).
_____ , ЗВ?	*Хіба так можна,* ***дитино?*** (*М. Стельмах*).
_____ , ЗВ.	*Доброго вечора,* ***тату*** (*Д. Чередниченко*).

Повторювані або однорідні звертання між собою розділяють комою або знаком оклику: *Лелеко, лелеко! До осені далеко?* (*Народна творчість*). *Дубе! Дубе! Хто тобі дав сили?* (*Л. Забашта*).

482 **Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях.**

1. Дівчинонько, що ти дома робиш? (*Нар. творч.*). 2. Добрий день, моя бабусю мила! (*Т. Майданович*). 3. Розкажи мені, сивий діду, про свої пережиті дні (*Д. Загул*). 5. Нагадайте мені, тату, дідові пісні (*О. Кононенко*). 6. Ким хочеш бути, хлопчику, в житті? (*М. Рильський*). 7. Дай, бабусю, поцілуюсивину твого волосся (*А. Костецький*).

- Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації.
- Визначте звертання непоширені та поширені.

483 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Вибігайте з хати діти! (*Р. Завадович*). 2. Учітеся любі діти читайте гадайте (*Ю. Федькович*). 3. Батьківська премудра школо Жити вчила ти мене (*Д. Павличко*). 4. Та учися милий сину добре та багато (*С. Руданський*). 5. Ти будеш сильним і розумним сину (*Г. Гордасевич*). 6. Ти мій хлопче українець (*В. Терен*). 7. Школо ти мислить навчила чесною працею жить (*А. Рибачок*).

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

Звертання не є членами речення, вони не пов'язані ні з головними, ні з другорядними членами речення.

484 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть у реченнях усі члени речення.**

ЗРАЗОК → *Водичко, умий моє личко* (*Г. Демченко*).

1. Ти нелегке життя прожила моя мамо (*Н. Кащук*). 2. Я думкою лину мій батьку до тебе (*Б. Куликов*). 3. Ти сестричко не журись веселенько усміхнись (*Нар. творчість*). 4. Я тобі призначаю побачення брате біля нашої хати (*П. Біливода*). 5. Що тобі моя рибочко? (*Марко Вовчок*).

- Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

485 **Перепишіть, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки звертання так, щоб прислів'я були римовані.**

1. Грай ти, ... , бо я не вмію! 2. Посидь, ... , бо ще рано. 3. ... , їж потрошку, лише не з'їж ложку! 4. Їх, ... , мати ще підкине. 5. ... , гречку сій, як хочеш кашу їсти.

ДОВІДКА ↓

Уляно, Мартине, Мусій, Антошку, Матвію.

- Підкресліть у записаних реченнях усі члени речення.

У формі кличного відмінка в іменниках чоловічого роду II відміни перед закінченням ***-е*** відбувається чергування приголосних звуків:

- [г] — [ж]: дру**г** — дру**ж**е, воро**г** — воро**ж**е;
- [к] — [ч]: чолові**к** — чолові**ч**е, коза**к** — коза**ч**е,
- [ц'] — [ч]: хлопе**ць** — хлоп**ч**е, шве**ць** — шев**ч**е;
- [х] — [ш]: пасту**х** — пасту**ш**е, Явту**х** — Явту**ш**е.

486 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.**

1. Води Дніпрової нап'юсь на тебе (друг) подивлюсь (*Т. Шевченко*). 2. Зелений дубочкучому похилився? Молодий (козак) чого зажурився? 3. Шануй (юнак) батьківські

шляхи! (*Д. Луценко*). 4. Як прийшла *Покрова* сиди(*чумак*) дома. Облиш медові слова(чоловік) та краще допоможи (*Нар. творч.*).

- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Вимовте приголосні звуки, які чергуються при зміні форми іменників.

Звертання до неживих предметів, явищ, відсутніх осіб називають риторичними. Такі звертання не мають на меті спілкування з особою, предметом або явищем — вони служить для того, щоб привернути увагу й висловити ставлення до нього мовця.

Наприклад: ***Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття*** *(В. Симоненко); Цвітіть,* ***сади! Лани,*** *ростіть!* (*М. Рильський*).

487 **Прочитайте, визначте в кожному реченні звертання. Чи є вони риторичними? Свою думку поясніть.**

1. Шевченку! Відгук дум твоїх чи чуєш ти у нашім слові? (*М. Рильський*). 2. Пречудесно, пречудоворозцвітай же, слово! (*П. Тичина*). 3. Україно, ти для мене диво (*В. Симоненко*). 4. Земле барвінкова, дай мені здоров'я! (*П. Перебийніс*). 5. Чого ти, квітко, рано розцвіла? (*М. Луків*). 6. Вечірнє сонце, дякую за день! (*Л. Костенко*).

488 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Складіть і запишіть речення, у яких подані слова та словосполучення були б ужиті в ролі звертань.

Україна, моя земля, Батьківщина, вулиця мого дитинства.

- У формі якого відмінка ви поставили слова-звертання?
- Чи є звертання у складених вами реченнях риторичними? Поясніть.

489 **Двічі на тиждень ви відвідуєте заняття спортивної секції. Трапилося так, що сьогодні ви не зможете потренуватися через важливу для вас консультацію перед контрольною роботою. Попередьте про це телефоном (або листом у групі Viber) тренера Миколу Сергійовича та маму. Використовуйте звертання.**

490 **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте звертання поширені та непоширені.**

1. Зоре моя вечірняязійди над горою (*Т. Шевченко*). 2. В мені звучиш ти мово пісенна лунаєш шумом рідного гаю! (*І. Кращук*). 3. Як тихо й затишно в нашій хаті матусю! Я навіть слово промовити вголос боюся (*В. Кузьменко*). 4. Ніколи мамо не забудуя вами співані пісні (*Т. Лавинюкова*). 5. Скільки є в нас любі друзі для звертання ніжних слів! (*Д. Білоус*). 5. Тужу за вами солов'ї Вкраїни! (*М. Рильський*).

Поясніть уживання розділових знаків.

491 **Розпочніть виконання проєкту на одну з тем:**

- Роль звертання в текстах українських народних пісень.
- Роль і значення звертань у прислів'ях.

§ 38. ВСТАВНІ СЛОВА ТА СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИМИ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ ТА СПОЛУЧЕННЯМИ СЛІВ (ПРАКТИЧНО). ВИДІЛЕННЯ ВСТАВНИХ СЛІВ НА ПИСЬМІ КОМАМИ

492 **Прочитайте діалог за особами.**

— Мамо, може, завтра вирушати всією сім'єю в ліс не варто? Здається, буде злива... Мабуть, доведеться перенести нашу мандрівку на наступний вихідний...

— За повідомленням метеоцентру, не те що зливи, а й мряки завтра не буде! Звичайно, стане прохолодніше, зате не буде вітру. Донечко, саме така погода для прогулянки в лісі найкраща! Звісно, візьмемо плащі та куртки! Все буде добре!

Як ви гадаєте: упевнена перша співрозмовниця в тому, що говорить? За допомогою яких слів вона виражає свою невпевненість?

- Наскільки впевнена у висловленому друга співрозмовниця? Якими словами вона висловлює свою впевненість?
- На чому грунтується впевненість матері? Яке словосполучення вказує на джерело повідомлення про погоду?

Слова та сполучення слів, за допомогою яких той, хто говорить (мовець), висловлює своє ставлення до того, що він повідомляє, називаються вставними.

ВСТАВНІ СЛОВА МОЖУТЬ ВКАЗУВАТИ НА:	
невпевненість	*може, може бути, можливо, мабуть, здається*
упевненість	*звичайно, звісно, безперечно, без сумніву, правда, безумовно, справді, певна річ*
джерело повідомлення	*по-моєму, на мою думку, як відомо, за свідченням..., за повідомленням..., як зазначено...*
ставлення до висловлюваного	*на щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ*
порядок викладу думок	*по-перше, по-друге, отже, нарешті, таким чином, виявляється*
увічливість	*будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте*

Вставні слова та сполучення слів вимовляють прискорено, зниженим голосом, відділяючи від інших слів у реченні паузами.

493 **Прочитайте. Визначте в реченнях вставні слова. На що вказує або що виражає кожне з них? Звіртеся з таблицею.**

1. Попрошу пробачення у дерев і трав. Може, необачно я гілочку зламав? (*В. Крищенко*). 2. Спиніться! Будь ласка, спиніться! Навколо, будь ласка, скоріш подивіться! (*А. Костецький*). 3. Ця подія, мабуть, невеличка. Але я не можу промовчати. У вікно постукала синичка, шум діброви понесла до хати (*В. Мордань*). 4. Можливо, мені та синиця приснилась? (*І. Гнатюк*) 5. Голуби злетілися біленькі. Мабуть, хтось їм хліба накришив (*П. Воронько*).

- Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації.

494 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Скористайшись таблицею, усно складіть по одному реченню зі вставним словом (сполученням слів), що виражає:

упевненість у висловленому;	джерело повідомлення;
ввічливість;	ставлення до висловленого.

- Які з поданих у таблиці вставних слів синонімічні? Покажіть це на прикладі складених вами речень.

На письмі вставні слова та сполучення слів завжди виділяють комами.

СХЕМАТИЧНО ЦЕ МОЖНА ПОКАЗАТИ ТАК:	
ВС, _____ .	***На щастя***, *тихий вечір йде* (*Б. Лепкий*).
_____ , ВС.	*Кожен зна ці квітки,* ***мабуть*** (*В. Бойко*).
___ ,ВС, _____ .	*Деревам щось,* ***напевно***, *сниться* (*М. Луків*)

ПУНКТОГРАМА:

кома при вставних словах:
Мабуть, *вже така моя вдача* (*Д. Фальківський*).

495 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Звіртеся з таблицею.**

1. Можливо вдома дощик не вщухає (*Д. Луценко*). 2. Та дивна річ ішов спокійно люд. Он хтось зустрів знайомогомабуть (*Б. Олійник*). 3. Настрій певна річ змінюється (*М. Полотай*). 4. Розвіються либоньці тучі (*М. Пасічник*). 5. Не жартуй наді мною будь ласка (*В. Симоненко*). 6. Ти звісно посмійся. Це звісно корисно (*С. Йовенко*). 7. На жаль не все збувається але я не тужу (*В. Крищенко*).

- На що вказує або що виражає вставне слово (словосполучення) в кожному з речень?

496 **Уявіть, що нещодавно ви прочитали статтю про підлітковий булінг і надіслали покликання на неї своїм однокласникам у групу Viber. Складіть і розіграйте діалог-обмін думками: чи існує булінг у вашій школі. Використовуйтев репліках вставні слова.**

Вставні слова не є членами речення, вони не пов'язані ні з головними, ні з другорядними членами речення.

497 **Перепишіть. Підкресліть у реченнях усі члени речення.**

1. Можливо, вночі буде гроза (*А. Шиян*). 2. На щастя, життя без несподіванок не обходиться. (*О. Забужко*). 3. Здається, повністю розв'язана задача (*І. Коваленко*). 4. Я, може, щось на світі зрозумію (*Л. Костенко*). 5. Звичайно, сміх подовжує життя (*В. Шинкарук*).

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

498 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Обговоріть уживання розділових знаків у групі.

Більшість українських пр..звищ вказують на зв'язок із предками. На імена далеких родичів безумовно вказують такі пр..звища Петренко Семенченко Миколайчук. Зв..чайно багато пр..звищ вказують на походження предків. Це пр..звища Полтавець Уманський Миргородський. Певно в б..гатьох пр..звищах відбита українська пр..рода. Це без сумніву такі пр..звища Ст..пняк Підгірний Лиманський (*З журналу*).

- Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації.
- Які з речень ускладнені вставними словами? Які — однорідними членами?
- Сформулюйте за змістом тексту три запитання, поставте їх однокласникам. Вислухайте відповіді, за потреби доповніть їх або внесіть виправлення.

499 **Перепишіть прислів'я, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. У гурті з добрими людьми і сам без сумніву таким станеш (франц.). 2. Якщо спіткнувся може ще й не впадеш. Якщо помилився можливо все виправиш (англ.) 3. Від неробства звісно розум іржавіє (Англ.). 4. Можна купити втіху але не можнана жаль продати смуток (Пол.) 5. Загубив валізу на щастя ключ зостався (Чес.).

- Прочитайте записані речення, дотримуючись правильної інтонації.
- Проведіть мовне мінідослідження: які за значенням вставні слова вживаються в мовленні найчастіше?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Письмо

ЛИСТ ДО РІДНОЇ ЛЮДИНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗВЕРТАНЬ І ВСТАВНИХ СЛІВ

500 **Прочитайте текст, сформулюйте чотири запитання за його змістом. Поставте ці питання одне одному. Одержані відповіді обговоріть і доповніть.**

З появою Інтернету «паперове» листування нібито відійшло на другий план. Адже передавати інформацію значно швидше та зручніше електронною поштою! Ще простіше надсилати смс-повідомлення мобільним телефоном.

Усе так. Однак власноручно написаний лист — це словесний автопортрет і вияв характеру дописувача, яскраве відображення його поглядів і смаків. Засобами електронної пошти такого не передаси.

І ще одне. Якщо зміст телефонної розмови за день-два забувається, а електронний лист опиняється в кошику, то лист «паперовий» можна зберігати, перечитувати, згадуючи його автора та свої до нього почуття. Недарма колись у формі листування навіть писали художні твори: повісті та романи.

Листування може перетворитися на справжнє мистецтво, найвищий рівень *духовного спілкування*. Розумно й красиво написаний, сповнений тепла лист цілком може стати променем світла середсірих буднів. Такий лист буде очікуваним, бажаним, омріяним. Його захочеться зберегти, щоб перечитувати знов і знов.

Зате найменша нетактовність, недбалість у висловленнях можуть залишити на серці адресата глибокий рубець. Не дарма кажуть: «Що написано пером...»

Але листи треба вміти не тільки писати, а й... читати! Для цього мало бути уважним, потрібно вміти читати між рядками.

Взаємна повага тих, хто листується, виявляється не лише в чемності, а й у вчасності надання відповіді (*З Інтернету*).

- Як ви розумієте значення виділеного словосполучення? Звіртеся з Тлумачним словничком.
- Як ви розумієте вираз *читати між рядками*?
- Кому пишуть листи члени вашої родини? Як часто?

Листування — один із видів писемного спілкування.

Лист — це писаний текст, мета якого — повідомлення про щось адресата.

Листи бувають ділові (службові) та особисті (приватні).

Ділове листування відбувається між установами або працівником і установою. Такі листи складаються за певними зразками в офіційно-діловому стилі.

Особисті листи — це листи до близької людини, до друга чи знайомого, до улюбленого письменника, спортсмена чи актора. Такі листи не відзначаються усталеністю форми.

Мовлення приватного листа невимушене. У текстах особистих листів поєднуються ознаки різних стилів, зокрема розмовного та художнього.

501 **Прочитайте лист. До службового чи особистого (приватного) листування слід його віднести? Укажіть звертання та вставні слова.**

Люба моя бабусенько! Доброго дня!

Як же я за Вами скучила! Як хочу Вас обійняти!

Як Ваше здоров'я? Як почуваєтесь? Чи не болить у Вас сердечко?

У нас гарна новина. Сергієві купили новенький смартфон. Нині цей пристрій вкрай необхідний для навчання. Брат уклав списки електронних словників і корисних навчальних вебсайтів. Щодня або розшукує, або перечитує потрібну для виконання домашніх завдань інформацію. Сподіваюсь, навчить цього й мене.

Усією сім'єю обговорювали плани на літо. На щастя, відпустки мами й тата збігаються з нашими із Сергієм канікулами. Маємо погостювати в маминої мами бабусі Олени

і обов'язково провідати Вас, люба бабусю Тетяно! Погостюємо у Вас, певно, тижнів зо три. Звісно, якщо Ви не проти і якщо це Вас не обтяжить.

Бабусечко! Напишіть, як Вам живеться, як минає Ваш день. Дивлюсь на Вашу фотографію і ніби з Вами розмовляю. Яка ж Ви в нас молода та гарна!

Дуже хочу бодай у чомусь Вам допомогти. Знаю, що Ви багато читаєте. Надіслати Вам щось цікавеньке? По-перше, можемо пошукати в книгарні якусь для Вас книжку. По-друге, будь-яку книжку Сергій може відшукати в інтернеті. Адже Ви, дорога моя, користуєтеся ноутбуком! І виходить це у Вас набагато краще, ніж у мене! Тож читання електронних книжок Вам, без сумніву, під силу!

Якщо можу чимось допомогти, буду рада. Тільки напишіть!

Бабусенько, будьте здорові та щасливі! Бережіть себе! На все добре!

З нетерпінням чекаю на відповідь.

10. 03. 2021.

З любов'ю — Ваша онука Марина.

- Назвіть почуття до адресата, які передають вжиті в тексті листа звертання.
- Чому займенники *Ви, Вас, Вам* написано в листі з великої літери? Які почуття до адресата це увиразнює?
- Як ви ставитеся до своєї бабусі? До інших старших родичів? Які почуття до них висловлюєте усно й у письмові формі?
- Визначте в тексті листа вставні слова. Яка їхня роль у спілкуванні?
- Чи знаєте ви правила електронного спілкування? Які саме? Наскільки важливо їх дотримуватись? Значення слова *нетикет* з'ясуйте за тлумачним словничком.

502 Прочитайте традиційні для листування звертання. Які з них використовують у приватному листуванні? Які — у діловому?

Шановні громадяни! Ріднесенька матусю! Мої найдорожчі! Пане! (Пані! Панове!) Мої дорогенькі! Колеги! Дорога моя сестричко! Родинонько моя! Роде наш красний! Любий друже!

- Із трьома звертаннями (на вибір) складіть і запишіть речення. Прочитайте їх, дотримуючись правильної інтонації.

503 **Прочитайте традиційні для листів побажання. З якої нагоди використовують кожне з них?**

Доброго Вам здоров'я! Бажаю всього найкращого! Бажаю вам добре провести свята! Щасти Вам! Хай щастить! Доброго Вам здоров'я! Бажаю успіхів! Зичу здоров'я!

504 **Напишіть лист бабусі й дідусеві (або іншим родичам), які живуть в іншому місті або селі. Скористайтеся пам'яткою.**

ПАМ'ЯТКА

Як написати особистий лист

Передусім обміркуйте:

тему свого листа: що саме ви хочете сповістити й наскільки детально;

головну думку листа: у чому хочете підтримати або переконати, можливо, до чогось спонукати адресата.

Текст листа спочатку запишіть на чернетці за таким планом:

Звертання (передає ваше ставлення до адресата).

Привітання (засвідчує вашу ввічливість).

Початок листа виявляє вашу зацікавленість станом здоров'я, настроєм адресата, його справами. Після цього слід пояснити причину, що спонукала до написання листа (бажання щось з'ясувати або повідомити, про щось домовитись).

Основна частина. Слід повідомити про себе, не вихваляючись, але не забуваючи підкреслити свої успіхи. Писати потрібно про те, що цікаве або корисне адресатові.

Завершення. Побажання та прощання. Дата. Підпис.

Уважно перечитайте чорновий варіант листа — краще зробити це наступного дня. Передовсім зверніть увагу на зміст написаного — можливо, слід дещо додати або скоротити. Переконайтеся, що тон листа засвідчує повагу до адресата. Повагу й увагу передають обов'язкові в листуванні етикетні формули.

Перевірте грамотність викладу, виправте допущені помилки. Особливу увагу зверніть на написання займенника Ви з великої літери. Перепишіть лист розбірливо й акуратно. Грамотно надпишіть конверт.

505 **Напишіть лист до одного з адресатів:**

- матері, яка затримується у відрядженні;
- дідуся, який лікується в санаторії;
- старшого брата, який навчається в іншому місті;
- старшоїсестри, яка проходить стажування в іншій країні;
- письменника, твори якого вам дуже подобаються;
- спортсмена, за професійні успіхи якого ви уболіваєте.

506 **Складіть текст вітальної листівки з нагоди Дня матері (Дня Землі). Використайте звертання, які увиразнюють ваші почуття до адресата.**

Створіть ескіз вітальної листівки. Скористайтеся кольоровими олівцями, фарбами або графічним редактором AdobePhotoshop.

507 **У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір поданих речень (усно і письмово).**

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

- Визначте вид речення за метою висловлення.
- Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
- Визначте граматичну основу речення (головні члени).
- З'ясуйте, двоскладне речення чи односкладне.
- Визначте, якими частинами мови виражені головні члени (або головний член) речення.
- Визначте другорядні члени речення (якщо є).
- З'ясуйте, чи ускладнене речення однорідними членами. Якщо так, назвіть їх.
- Визначте, чи ускладнене речення звертанням або вставними словами.
- Назвіть їх (якщо є).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Я розумію вас, звірята і рослини (*Б. -І. Антонич*).

Речення розповідне, неокличне.

Граматична основа речення складається з підмета *я,* вираженого займенником, та присудка *розумію,* вираженого дієсловом.

Речення має два головних члени, отже, воно двоскладне.

У складі речення є другорядний член речення — додаток. Додаток *вас* залежить від присудка і відповідає на питання *кого?*

Речення ускладнене однорідними непоширеними звертаннями *звірята і рослини.*

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Я розумію вас, звірята і рослини.

Речення розпов., неоклич., двоскл, ускл. однорід. непошир. звертаннями.

1. Ти стоїш на узбіччі дороги, калино (*Є. Гуцало*). 2. Скоро, може, побачу я степ той широкий (*Б. Грінченко*). 3. Без рідної мови, без пісні, без мами збідніє земля назавжди (*М. Бакая*).

508 **Перепишіть речення, уставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть вивчені пунктограми.**

1. Рідну мову рідний край у серці брате зберігай! (*Г. Вінарець-Оресова*). 2. Заспівай матусю колискову. Може я в дитинство увійду колосків послухаю розмову нескінченну дзиґу заведу (*Т. Петровська*). 3. Земля України небо і люди усе мені рідне (*П. Воронько*). 4. Ми в чомусь може трохи різні. Та Україна в нас одна (*В. Крищенко*).

- Зробіть письмовий синтаксичний розбір одного з речень (на вибір).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Чим може бути ускладнене речення?
- Які члени речення називають однорідними?
- Як поєднуються між собою однорідні члени речення? Наведіть приклад.
- Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення?
- Чи завжди ставимо кому перед сполучником *і*? Наведіть приклад.
- Чому слова *письменник* і *поет* не можуть бути однорідними членами речення?
- Що називається звертанням? Наведіть приклад.
- Чому звертання не є членом речення?
- Які бувають звертання за будовою? Наведіть приклади.
- Які розділові знаки ставлять при звертаннях?
- Які слова називають вставними?
- Яка роль вставних слів у мовленні? На що вони можуть вказувати?
- Чи є вставні слова членами речення? Чому?
- Чи варто уникати вживання вставних слів і звертань? Чому?
- Чи може один розділовий знак змінити зміст речення? Покажіть це на прикладі.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

сполучниковий зв'язок речення безсполучниковий

§ 39. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

509 **Прочитайте. Визначте тему тексту. Сформулюйте за його змістом три запитання.**

Усі люблять весну. Коли вона настає, оживає природа, зеленіють і квітнуть дерева.

Птахи повертаються з вирію в кінці березня. Колись давно матері й бабусі випікали печиво у формі жайворонків. Діти з печивом у руках вибігали на околицю села, там вони прикликали пташок. Дітвора вірила, що після закликів жодна птиця не забариться.

Саме навесні наші пращури відзначали початок календарного року. Весну вони вітали обрядовими піснями: веснянками та гаївками. Зустріч весни відбувалась у квітні або травні (*З посібника*).

- Визначте речення, що мають одну граматичну основу. Прочитайте їх, назвіть у кожному підмет і присудок.
- Прочитайте речення, які складаються з двох більше простих речень, кожне з яких має свою граматичну основу.

За будовою речення бувають прості та складні.

Просте речення має одну граматичну основу. Наприклад: ***Сонце стукає*** *в віконце* (*М. Стельмах*).

Складним реченням називають речення, яке складається з двох або кількох простих речень, кожне з яких має свою граматичну основу. Наприклад: ***Я дивлюся*** *у віконце,а мене* ***лоскоче сонце*** (*О. Роговенко*).

Прості речення у складному об'єднані між собою за змістом та інтонацією.

Між простими реченнями у складному при вимові робиться невелика пауза.

У кінці кожного простого речення, крім останнього, інтонація підвищується. Наприкінці складного речення інтонація понижується

Частини складного речення можуть поєднуватися сполучниками *і, та, але, а, що, як, щоб, бо, тому що* або сполучними словами *який, що, коли, де.* Наприклад: *Та* ***прийшла весн****а здалека,* ***і*** *крильми* ***змахну****в* ***лелека*** (*В. Лучук*).

Частини складного речення можуть поєднуватися без сполучників.

Наприклад: ***Я бачу*** *у віконце — надворі* ***сходить сонце*** (*А. Костецький*); *Попід гору* ***в'ється річка****,на горі* ***росте смерічка*** (*П. Осадчук*).

510 **Перепишіть складні речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи.**

1. Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (*В. Самійленко*). 2. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (*Т. Шевченко*). 3. Ви знаєте, як липа шелеститьу місячні весняні ночі? (*П. Тичина*). 4. Сад мовчить і чекає, колижуравлі прилетять на Вкраїну (*В. Сосюра*).

- Прочитайте записані речення, дотримуючись правильної інтонації.
- Частини яких складних речень поєднано сполучниками? Прочитайте ці речення, назвіть сполучники. Звіртеся з правилом.
- Прочитайте речення, частини яких поєднано без сполучників, лише інтонацією.

На письмі між простими реченнями у складному ставлять різні знаки: кому, тире або двокрапку. Проте найчастіше ставлять кому.

Кому ставлять і тоді, коли прості речення в складному поєднуються сполучниками або сполучними словами.

Наприклад: *Затих зелений сад, і з листом лист не грає* (*М. Філянський*). *Я знаю, що жайвір співає завжди у щасливому небі* (*П. Перебийніс*).

ПУНКТОГРАМА:

кома між частинами (простими реченнями) складного речення:
Я люблю, коли шумлять тополі (*А. Камінчук*).

511 **Перепишіть, визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи.**

1. Велика річка тихо тече, розумна людина спокійно розмовляє (Укр.). 2. Праця дає хліб, а лінь нагороджує голодом (Нім.). 3. Ти не знатимеш цінності води, доки не висохне криниця (Англ.) 4. Правда гордо ступає, брехня ховається (Ест.). 5. Невже ранок не настане, якщо півень не прокукурікає? (Індонез.).

- Частини яких складних речень поєднуються сполучниками? Які поєднано без сполучників?
- Поясніть уживання розділових знаків.

512 **Запишіть прислів'я, вибравши з двох колонок і поєднавши їхні частини.**

Лагідні слова роблять	...та язик гостріший.
приятелів,...	... а слово нівечить душу.
Шабля гостра,...	...а гострі слова створюють
Недруг підтакує,...	ворогів.
Твоя розмова медова,...	... а друг сперечається.
Шабля ранить тіло,...	... але справи полинові.

- Доведіть, що записані вами речення — складні.
- Поясніть уживання розділових знаків.

513 **Перепишіть, визначте та підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть наявність або відсутність коми перед сполучником *і*.**

1. Срібен дощик проливається іскристо, і веселка обіймає небокрай (*П. Перебийніс*). 2. Все навколо зеленіє,річка ллється і шумить. (*Олександр Олесь*). 3. Дощ пройшов, і вмитий лісразу ніби аж підріс (*Л. Забашта*). 4. Веселка весельця в ставок опустила і сонячні скельця в ставку намочила (*В. Кравчук*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

514 **Перепишіть. У кожному реченні визначте та підкресліть граматичні основи. Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Пишається калинонька, явір молодіє, кругом їх верболози й лози зеленіють (*Т. Шевченко*). 2. Скрізь дзвенять пташки крилаті,сяє сонце золоте (*Олександр Олесь*). 3. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю

заспівав (*Леся Українка*). 4. У нашому дворі стоїть весна така,що навіть зацвіламітла сніговика! (*А. Костецький*).

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- Яку ілюстрацію ви створили б до останнього речення? Кого або що намалювали б? Розкажіть про це.

515 **Подані пари простих речень об'єднайте в складні — за допомогою сполучників або без них. Утворені складні речення запишіть, поясніть уживання в них розділових знаків.**

1. Ніч минула швидко. Настав сонячний весняний ранок.

2. Першими прокинулися птахи. Вони засвистіли, зацвіріньокали, заспівали.

3. Люди заворушилися. На них чекав довгий і відповідальний день.

- Чи утворюють записані речення текст? Свою думку поясніть.

516 **Перепишіть, підкресліть у реченнях граматичні основи. Розставте пропущені розділові знаки.**

Весною ми пішли до лісу. Зійшло сонце подихнув легенький вітерець і всі дерева в лісі заспівали. Кожне співало свою пісню.

Коли ми слухали пісню дуба нам хотілося бути сильними відважними. Верба що схилилась над ставком співала задумливу пісню. Ми слухали й думали що восени листячко з дерев осиплеться.

Ось які пісні почули ми в лісі (*За В. Сухомлинським*).

- Що діти сприймали за пісні дерев? Чому дерева «заспівали», після подиху вітру? Що допомагає людині розуміти природу?
- Якою ви уявляєте собі Весну? Помрійте: якби ви з нею зустрілися,про що її розпитали б? Сформулюйте такі запитання.

517 **У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих складних речень (усно і письмово).**

1. Розквітають в луках квіти, зеленіють в лісі віти (*Н. Забіла*). 2. Як спить мала травиця, травиці до-

щик сниться (*А. М'ястківський*). 3. Весна іде, радіє все усюди: і темний ліс, і пташечка, і люди (*Б. Грінченко*). 4. Я не заздрю соколові, друзі, бо і сам крилату душу маю (*П. Воронько*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

- Визначте вид речення за метою висловлення.
- Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
- Укажіть прості речення у складному. Визначте граматичну основу кожного з них.
- З'ясуйте, якими частинами мови виражені головні члени речення.
- Визначте другорядні члени речення в кожній частині складного речення.
- У складному реченні вкажіть прості речення, ускладнені однорідними членами речення, звертаннями або вставними словами (якщо такі є).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Верба схилилась над водою, їй сонце коси золотить (*Ю. Кравченко*).

Речення розповідне, неокличне.

Складається з двох простих речень.

У першому реченні граматична основа *верба схилилась*. Підмет виражений іменником, присудок — дієсловом. У другому реченні граматична основа *сонце золотить*. Підмет виражений іменником, присудок — дієсловом.

В обох простих реченнях є другорядні члени речення: у першому — обставина *над водою,* у другому — додатки *їй* та *коси*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Верба схилилась над водою, їй сонце коси золотить.

Речення розпов., неоклич., складне.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Які речення називають складними? Наведіть приклади.
- Як поєднуються прості речення у складному?
- Як інтонуються складні речення? Наведіть приклади.
- Складіть розповідь про історію рідного міста (села) з використанням складних речень.
- Якими сполучниками (сполучними словами) можуть поєднуватися прості речення у складному?
- Які розділові знаки ставлять між частинами складного речення?

§ 40. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ОФОРМЛЕННЯ ПРЯМОЇ МОВИ (ЗОКРЕМА ДІАЛОГУ)

518 **Прочитайте вірш *Марії Хоросницької «Матусин заповіт».* Визначте слова особи, які передано дослівно, прочитайте їх уголос. Укажіть слова, які вказують, кому ці слова належать, прочитайте їх.**

Раз казала мені мати:
«Можеш мов багато знати,
Кожну мову шанувати,
Та одну із мов усіх
Щоб у серці ти зберіг».
В серці ніжну і погідну
Збережу я мову рідну!

Прямою мовою називають висловлення якоїсь особи, передане дослівно, без змін.

Пряма мова супроводжується **словами автора, які вказують, кому вона належить.**

Наприклад: *А до мене знову мамин голос лине: «Без верби й калини нема України»* (*Наталка Талиманчук*); *«Як гарно в світі!» — говорить сам до себе дід* (*М. Стельмах*).

519 **Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. У кожному з речень укажіть пряму мову та слова автора. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.**

1. Один античний мудрець сказав таке: «Ми любимо свою Батьківщину не за те, що вона там найбільша чи найкрасивіша на світі, а за те, що вона — наша» (*А. Мороз*). 2. «Не цураймося, родичаймося!» — благає наша народна пісня (*О. Сизоненко*). 3. Питаються в Ужа стрімкі верховини: «Не жаль тобі, друже, текти з України?» Уж мовить Карпатам: «Люблю переміни. Я синім Дунаєм вернусь в Україну!» (*За В. Василашком*).

Визначте речення, у яких слова автора стоять перед прямою мовою. Прочитайте речення, у якому слова автора стоять після прямої мови.

Пряму мову записують з великої літери і беруть з обох боків у лапки. У кінці прямої мови знак оклику, знак питання і три крапки ставлять перед лапками. Крапку й кому ствлять після лапок.

Якщо слова автора стоять **перед прямою мовою,** то після них ставлять двокрапку.

СХЕМАТИЧНО ЦЕ МОЖНА ПОКАЗАТИ ТАК:	
Са: «Пм».	Мені сказала мати: «Розцвіла ромашка біля хати» (*Г. Кривда*).
Са: «Пм!».	Я думала: «Весна для всіх настала!» (*Леся Українка*).
Са: «Пм?»	Я все питав: «Чи скоро вже Дніпро?» (*І. Коваленко*).

Якщо слова автора стоять **після прямої мови,** то після неї ставлять кому, знак питання чи знак оклику, а перед ними — тире. Слова автора після прямої мови записують з малої літери.

СХЕМАТИЧНО ЦЕ МОЖНА ПОКАЗАТИ ТАК:	
«Пм», — са.	«Добривечір вам, люди добрі», — промовив чоловік (*І. Нечуй-Левицький*).
«Пм!» — са.	«Добридень!» — я світу сказав (*П. Тичина*).
«Пм?» — са.	«Чи не прийде хто?» — питає мати (*Н. Харасайло*).

ПУНКТОГРАМА:

розділові знаки при прямій мові:
Тренер каже схвально: «В спорті ти мастак» (*Галина Манів*).

520 **Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків. Скористайтеся таблицями.**

1. Кожен кущик і стежка говорять мені: «Ти у рідному домі, у своїй стороні!» (*А. Камінчук*). 2. «Хто ви, прапрадіди?» — гукаю (*П. Перебийніс*). 3. Іду та людей питаю: «Де тут дорога до рідного краю?» (*За В. Симоненком*). 4. Взялися ми за рукиі пісню завели:«Ой мати, біля хатиуже весна стоїть! Дозволь нам, рідна мати,ворота відчинить» (*А. Качан*).

521 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Питає мати А коли ж додому сину (*Р. Чілачава*). 2. Козацькому роду нема переводу співають в народі давно (*В. Дворецька*). 3. А поле колосилося без мене і день у ніч все кликалоПрийди (*Л. Тендюк*). 4. Я ланам шепотів Я вернуся (*В. Сосюра*). 5. Кричу я Зливо йди в степи (*Л. Компанієць*). 6. Сонце раді ми вітать віти листям шелестять (*М. Демидов*).

Накресліть схеми першого й останнього речень.

522 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**

Перепишіть прислів'я в такій послідовності: 1) речення, у яких пряма мова стоїть після слів автора; 2) речення з прямою мовою перед словами автора. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Ніхто не може сказати Я знаю все (Молд.). 2. Я співаю не за гроші сказав соловейко (Норв.). 3. На прапорі боягуза завжди написано Утікай 4. Дам пшона казала кума а в неї й самої нема (Укр.). 5. Курка втішала яйце І я такою була (Рум.). 6. Немає звіра щоб він був сильніший за кота каже миша (Груз.).

Визначте речення, у якому пряму мову виражено складним реченням.

523 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ**

Складіть розповідь на одну з тем:

- Мудрі батькові поради
- Улюблені пісні моєї мами,
- Чого навчив мене мій тренер.

У розповіді використайте речення, що містять пряму мову. Складену розповідь запишіть, розставте розділові знаки.

524 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Я привітаюсь Добрий ранок (*Г. Чубач*). 2. Сідай біля мене синку каже батько (*П. Куліш*). 3. Стоїть гора висока раптом заспівала мама (*Зірка Мензатюк*). 4. Гірку насінину я в землю поклала й сказала Я хочу побачити дерево (*С. Жолоб*). 5. Козак під'їжджає дівчині гукаєДівча миле чорнобриве напій же коня (*Нар. творч.*). 6. Ось твій Дніпро дивись сказала мати (*За І. Коваленком*).

- Визначте речення, ускладнені звертаннями. Чому звертання часто вживають у реченнях із прямою мовою?
- Позначте в словах вивчені орфограми.

§ 41. ДІАЛОГ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

525 **Прочитайте байку спочатку мовчки, потім уголос за особами.**

Неподалік від озера, з якого визирали жаби, сидів на гілці й дзвінко виспівував Чиж. Поблизу голосно й надривно крякав собі Ворон.

Питає грубий Ворон лагідного Чижа:

— Що ти там пнешся, зеленюща жабо? — Чому ти називаєшмене жабою? — здивувався Чиж. — Та тому що ти так само зелений, як та жаба.

— Так, зеленкуватим кольором пір'я я, може, й нагадуютрохи жабку. Але ж не квакаю, як вона, а співаю

старанно й мелодійно. А от твій спів, вибач мені, таки-нагадує жаб'ячі пісні.

Висновок. Не зовнішність, а праця, звичаї, поведінка людини показують, хто вона і яка. Дерево по плодах пізнається (*За Г. Сковородою*).

- Прочитайте речення, яке передає основну думку байки.
- Виконайте тестові завдання.

1. Яку рису характеру Ворона виявили його слова, адресовані Чижеві?

А цікавість, допитливість
Б невихованість, грубість
В чуйність, тактовність

2. На якій підставі Ворон порівняв Чижа з жабою?

А бо живе у воді
Б бо не літає, астрибає
В бо подібний забарвленням свого пір'я

1. Які риси характеру Чижа виявились у його відповіді Ворону?

А войовничість, дратівливість
Б різкість, нестриманість
В чемність, розважливість

2. Синонімічне до прислів'я «Дерево по плодах пізнається» це

А Дивись не на чоловіка, а на його діло.
Б Губами говори, а руками роби!
В Не нарікай на сусіда, коли спиш до обіду.

- Інсценізуйте байку. Намагайтеся передати характер кожного з персонажів через інтонацію його слів. Уживайте відповідні змістові висловів жести й міміку.

Діалог передає розмову двох або кількох осіб. Слова кожного співрозмовника називають **реплікою.**

Кожну репліку записують з нового рядка, перед реплікою ставлять тире.

Якщо слова автора стоять перед реплікою, після них ставлять двокапку.

Якщо слова автора стоять після репліки, то після репліки ставлять кому або знак оклику чи знак питання, а після цих знаків — тире. Слова автора після репліки записують з малої літери.

СХЕМАТИЧНО ЦЕ МОЖНА ПОКАЗАТИ ТАК:	
Са: — Рд. (?!)	Миколка телефонує товаришеві: Сергію, виходь гуляти.

— Рд, — са.	Мене мама не пускає, — зажурено відказує той.
— Рд? — са.	Чому це? — дивується Миколка.
— Рд! — са.	Учителька поскаржилася. Вона запитала, хто найкращий чотириногий друг, а я сказав, що ліжко! — пояснює Сергійко.

ПУНКТОГРАМА:

розділові знаки при діалозі:
Подивіться, мамо, як сади цвітуть!
Ніколи, дитино, в полі справи ждуть (М. Луків).

526 **Прочитайте вірш Петра Куценка вголос за особами. Укажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків. Скористайтеся таблицею.**

Вранці дід запитує в Івася:
— Ти оце ще й досі не вмивавсь?
— Як же не вмивався? Умивався,—
Заморгав очицями Івась.
— П'ять хвилин я щоки тер і шию
Вимив ніс і вуха, все як слід!
— А чому ж, чому — не розумію —
Рушничок сухий? — всміхнувся дід.
І тоді став хитрувать Івасик
Та й заплутавсь. Так бува завжди.
— Це тому,— сказав,— що цього разу
Я спішив і вмився... без води!

527 **Перепишітьрепліки діалогів, додавши самостійно складені слова автора. Розставте розділові знаки.**

1. .....:
— Сідайте, бабусю! Ми вас підвеземо!
— Ніколи, синочки, їхати! Треба йти! — .....
2. .....:
— Мамо, вибач, я впав у калюжу!
— У нових штанях?! — .....
— На жаль, я не встиг їх скинути.

❁ Визначте речення, ускладнені звертаннями та вставними словами.

528 **Перепишіть усмішки, поділяючи їхні тексти на репліки та слова автора (де вони є). Поясніть уживання розділових знаків.**

І. Що б ти тату робив якби твоя ручка раптом зникла питає син. Купив би нову відповів тато. От і добре а то я сьогодні взяв її у тебе і десь загубив полегшено зітхнув Сашко (*Народна творчість*).

ІІ. Де твій підручник У портфелі новому Ну, а портфель де У столику вдома Взяв би зі столу Так стіл же замкнувся Так відімкнув би Ключа я позбувся Де ж це той ключ У портфелі новому Ну, а портфель де У столику вдома (*За Грицьком Бойком*).

Які риси характеру виявили співрозмовники в діалогах?

529 **Використавши подані в рамках слова та вирази (на вибір), складіть і розіграйте діалоги, які могли б відбутися між:**

- **п'ятикласником/п'ятикласницею та «новеньким» учнем/ученицею з його класу;**

Друже /подруго, хлопче/дівчино, приятелю/приятелько; Де навча(в,ла)ся (жи(в,ла)), звідки приїхав/переїхала? Не соромся (не хвилюйся, не переживай). Булінгу не було й не буде. Познайомся з... Зверни увагу на... Рад(ий, а) допомогти. Бібліотечні підручники (словники). Записатися до гуртка. Бувай здоровий! Побачимося! Привіт!

- **п'ятикласницею/п'ятикласником та його(її) товаришем, який захворів, про те, як минув день у школі і чого навчалися на уроках.**

Мабуть, на мій погляд, очевидно, безумовно, звісно, звичайно, на жаль, щоправда, між іншим, по-перше.

Наскільки необхідним є вживання в діалогах звертань? вставних слів? Чому?

530 **Прочитайте. Укажіть допущену в діалозі помилку.**

Їде якось дорогою бундючний пан. Доїжджає до річки, а там пастушок пасе овечок. От пан і питає його: «Скільки в тебе овець? Чи далеко до села? Чи річка ця глибока?

Як тебе звуть?» Той пастушок і каже йому: «Сімсот, сім миль, по коліна, Мартин» (Народна творчість).

- Складіть на основі прочитаного й запишіть «правильний» діалог.
- Поясніть розділові знаки в записаному вами діалозі.

531 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте. Поясніть, чому так важливо вміти правильно формулювати запитання. Відповідь побудуйте у формі роздуму: теза — докази— висновок.

Жив собі хлопчина, який завжди про все розпитував. Це, звичайно, добре, коли хлопець хоче все знати. Та питав він про такі речі, які важко пояснити. Наприклад:

— Чому в шухляд є столи?

Люди здивовано дивилися на нього й відповідали:

— Шухляди — для ложок, виделок, ножів.

— Я знаю, для чого шухляди, але не можу здогадатися, чому в них є столи.

Люди знизували плечима і йшли собі геть.

Іншим разом хлопчина питав:

— Чому в хвостів є риби?

Або:

— Чому у вусів є кішки?

Люди знизували плечима та йшли своє діло робити.

Вже хлопчина підріс, уже й дорослий став, а все одно розпитував про такі нісенітні речі, що ніхто йому відповісти не міг. Поселився він у хижці на високій горі й весь час бився над питаннями, записував їх у зошит, думав-гадав, та ніяк не знаходив відповідей (*За Джанні Родарі*).

- Як ви думаєте, чому науковці вважають, що «правильне» питання важливіше за відповідь?
- Усно завершіть казку, використавши діалог. Перекажіть завершення, правильно інтонуючи репліки.

532 **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.**

Одного разу зустрілися три Старі прислів'я і посварилися.

Добрий початок — половина роботи мовило перше.

Найкраще — золота середина заперечило друге.

Нічого ви не тямите Кінець діло хвалить заявило третє.

І почали вони битися аж чуби тріщали. Ще й досі не вгамувалися (*За Дж. Родарі*).

- Яке з названих у тексті прислів'їв ви вважаєте найбільш правильним? Чому?

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- Що таке пряма мова? Що таке слова автора?
- Як ставлять розділові знаки в реченнях із прямою мовою?
- Як називається розмова двох чи кількох осіб?
- Як називається висловлення кожного зі співрозмовників?
- Як ставлять розділові знаки при діалозі?
- Чи можна сказати, що діалог є різновидом прямої мови? Поясніть.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5 КЛАСІ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

533 **Прочитайте вірш Грицька Бойка. Чому не зрозуміли одне одного батько й син? Розкажіть про багатозначні слова.**

Сину в школі виступати,
І його повчає тато:
— Ну, збирайся, та дивись
Ти вже там не провались.

— І чого б я провалився?
Марна то тривога,
Явсю сцену обдивився:
Там міцна підлога!

- Яке слово вжито у вірші в переносному значенні? Розкрийте це значення.

534 **Виберіть із дужок те слово, з яким подані слова вживаються в переносному значенні. Утворені словосполучення запишіть. Розкрийте переносне значення слів (усно).**

Крила (орла, літака, пісні), чиста (криниця, тарілка, душа), гострий (ніж, цвях, язик), колюче (дерево, пір'я, слово), сухий (кущ, рушник, виступ).

- Із двома записаними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

535 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення. Визначте лексичне й граматичне значення виділених слів.**

Он грім травневий радісно гуркоче, а он за ним в..селка молода (*О. Кондратенко*). Небо ро..горнуло намет свій синій, ш..рокий, гл..бокий! (*За Панасом Мирним*). Заводить в село ст..пова дорога, ні краю їй, ні межі (*Л. Костенко*).

536 **Прочитайте. Визначте слова, що мають омоніми. Відповідь проілюструйте складеними із цими омонімами реченнями.**

1. І полоще чайка в сонці крила, і згубився вітер вдалині (*М. Луків*). 2. День ласкою пропах, не день, а сизий птах (*А. Камінчук*). 3. Уже й пороги видно вдалині. Вони ревуть, як тури кам'яні (*Л. Костенко*).

537 **До поданих слів доберіть синоніми. В утворених синонімічних рядах підкресліть ключове слово. Дібрані синоніми введіть до самостійно складеного висловлення на тему «Весняний настрій».**

Гарний, радісний, прикрашати, сміливий.

538 **Перепишіть. Визначте антоніми. Позначте в словах вивчені орфограми.**

1. Яка складна ця заповідь проста: «Не оскверняй неправдою вуста!» (*С. Коваль*). 2. Життя дідів сумне й веселе, в них сива мудрість, доброта (*Д. Білоус*). 3. Хто не шанує минулого, той не знайде стежку в майбуття (*М. Федунець*). 4. Не бійся друга чесних помилок, а недруга обходь слова нещирі (*О. Довгий*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

БУДОВА СЛОВА Й ОРФОГРАФІЯ

539 **До поданих слів доберіть якнайбільше спільнокореневих слів, виділіть у них суфікси та префікси.**

Україна, мова, казати, освіта, майбутнє, працювати, наполегливість.

540 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.**

1. Розливайся, рідне слово, по всій Україні! (*П. Куліш*). 2. Мати життям *прикриває* життя, коли в небезпеці її дитя (*П. Воронько*). 3. Горе і лихо поборем, книгу *пр..красну* ро..горнем (*М. Рильський*). 4. І прізвища ж у вас козацькі: Отава, Паливода (*П. Загребельний*). 5. А *пр..звиськопр..липло*, пр..клеїлося, невідомо як стало відоме всім (*В. Гужва*).

Позначте в словах вивчені орфограми. Назвіть пунктограми.

541 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.**

1. Пр..рода пр..красного така, що чим більше на шляху до н..ого трапляєт..ся пер..шкод, тим більше воно вабить (*Г. Сковорода*). 2. *Пр..ніжна* квітко, не спіши ро..критись! (*О. Омельченко*). 3. Заслухались квіти, пр...тихнув садок, і навіть фонтан журкотливий пр...мовк (*А. Кримський*). 4. Пахнуть медом доли, пр...летіли бджоли, загули над цвітом, *пр...вітали* з літом (*А. Камінчук*). 5. Пр..десненс..кий день в долині гасне (*М. Стельмах*).

ФОНЕТИКА Й ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

542 **Подані слова передайте фонетичною транскрипцією. У кожному слові визначте кількість звуків і букв.**

Веснянка, пісня, щирість, українець, яскравість, з'ясування.

543 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У виділених словах визначте орфограми. Передайте ці слова фонетичною транскрипцією.**

1. Як зелені списи з *вогкої* землі виткнулися в лісі проліски малі. (*Н. Забіла*). 2. Важко джміль *гойда..ться* на айстрі, птах галузку до гнізда н..се. (*С. Бурлаков*). 3. Ластівки щ..бечуть попід стріхою, білим пір'ям гнізда *пер..в'ють* (*А. Малишко*). 4. Ліс *відділяє* чорноземний степ від прирічкової долини (*І. Сенченко*). 5. Роз..олочене поле *бе..крає* пер..ливами синіми грає (*Д. Луценко*).

544 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією. Позначте в словах вивчені орфограми.**

1. Йде в..сна *бе..журна* й молода, бе..турботна юна і в..села (*М. Луків*). 2. Знов з..лену траву біля хати ро..гойдали в..сняні дощі (*М. Ткачук*). 3. Травневий дощ збудив ліси і трави (*Д. Павличко*). 4. Сонце на всі боки ро..сипало, ро..трушувало промін..я (*М. Стельмах*). 5. А пісня лине у бе..межжя лану (*В. Самотуга*). 6..І знову джміль ро..мружить квітку (*Л. Костенко*). 7. *Ро..плющилися* квіти веч..рові (*Є. Маланюк*).

545 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф.**

Трав..яний, моркв..яний, бур..ян, бур..як, повітр..я, сузір..я, духм..яний, рум..яний, львів..янка, під..яремний, В..ячеслав, Св...ятослав, Лук..ян, Валер..ян, Вороб..йов.

546 **Уставляючи, де це потрібно, апостроф,слова з апострофом і без нього запишіть у дві колонки,**

Прислів..я, від..їздити, розв..язати, рутв..яний, узгір..я, р..ясний, тім..я, риб..ячий, заозер..я, сер..йозний, дзв..якнути, слов..янин, різдв..яний, кав..ярня, в..язати, без..язикий, дит..ясла, узгір..я, мор..ячка.

547 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією. Позначте в словах вивчені орфограми.**

1. Від серця до серця мелодія *ллєт..ся* (*П. Перебийніс*). 2. Червона калино, чого в лузі *гнеш..ся*? (*І. Франко*). 3. Добрий ранок, Придніпров'я, що готуєш.. ти мені? (*М. Стельмах*). 4. Змалку ще пам'ятаю всі купал..с..кі обряди (*Д. Білоус*). 5. Хвилі не вір.. ти мінливій! (*Б. Грінченко*). 6. Плюскоче хвил..ка тепла і жива, на камін..ці пісочок намива (*Л. Костенко*).

Позначте в словах вивчені орфограми. Назвіть пунктограми.

548 **Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Поясніть написання цих слів.**

1. Весняний гомін народився в весняній (брунька) (*Г. Коваль*). 2. Був теплий дощ, в траві стоїть вода, на (гілка) синя бабка обсихає (*М. Рильський*) 4. Висить зоря на срібній (павутинка) (*Л. Закордонець*). 5. Ліс на (картинка) шумить (*М. Овдієнко*). 6. І сто веселих пташенят підспівують (вільшанка) (*М. Пригара*).

549 **Прочитайте. Запишіть тільки ті слова, які потрібно писати з подвоєними літерами. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.**

Запитан..я, примирен..я, милосерд..я, підборід..я, безмеж..я, гілляч..я, лист..я, підгрунт..я, *безсмерт..я,* колос..я, багатовод..я, передміст..я, Поліс..я, *щеплен..я.*

550 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені літери. Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.**

1. Поети славили в піснях від..авна Україну (*Леся Українка*). 2. Вступила в мене сила *незнищен..а* (*Д. Павличко*). 3. Я вгору зводжу крила соколин..і (*Д. Павличко*). 4. Тече річка між камін..ям, Рос..ю прозивають (*П. Куліш*). 5. Несказан..а краса землі оновлює світ (*Г. Коваль*). 6. На узліс..і заростає чебрецем духмяний слід (*М. Стельмах*).

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

551 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери. З кожного речення виберіть два-три словосполучення, запишіть, визначте й позначте в них головне й залежне слова. Якими частинами мови ці слова виражено?**

1. І зб..рігає мова калинова на гронах дивних свіжості красу, щоб у майбутнє муз..кою Слова н..сти душі народної красу (*Д. Білоус*). 2. Як та *гілка кал..нова,* так і наша рідна мова (*С. Мордач*). 3. І тільки Слово бер..же в основі бе..смертя українс..кої душі (*Б. Олійник*).

Зробіть синтаксичний розбір виділеного словосполучення.

552 **У поданих реченнях визначте граматичні основи. Поширте речення другорядними членами й запишіть. Підкресліть у записаних реченнях усі члени речення.**

Наближаються канікули. Річки й ліси чекають. Школярі мріють.

553 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.**

1. Земля молодіє від рясту від сонця від цвіту (*С. Пушик*). 2. Чуєш як шумить і шелестить травнева злива? (*М. Луків*). 3. Вийшов травень з гаю нивам усміхнувся потім на стежинці весело роззувся (*М. Сингаївський*). 4. Барвінково волошково в небі світиться зоря (*А. Камінчук*). 5. Серед білих жовтих червоних квіток ліловіють дзвіночки (*О. Іваненко*).

Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення.

554 **Перепишіть. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.**

1. Все навкруг сміється: луки, гай, ріка (*М. Познанська*) 2. Долівка притрушена пахучим зіллям: лепешняком, осокою, м'ятою, любистком (*В. Степаненко*). 3. Гіллясті черешні, висока трава — усе в цім краю таке соковите (*О. Гончар*).

- Накресліть схеми речень.

555 **Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Відгадайте загадки.**

1. Цілий день не замовкає все розказує співає ще й новини сповіщає. 2. Воно мені показує мене там все моє ніс очі брови й вуха. Що воно за штука? 3. Немає в них тіла й духа але мають все носи шкіру й вуха.

Відгадки. Дзеркало, черевики, радіо (телевізор).

- Укажіть наявні в реченнях пунктограми. Поясніть розділові знаки правилами.
- Придумайте загадку про комп'ютер або смартфон. Використайте однорідні члени речення.

556 **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання. В останньому реченні підкресліть усі члени речення.**

1. Я зараз прийду на твою піснюпобратимеі теж заспіваю (*Р. Іваничук*). 2. Мене згадаєш милий друже (*Л. Глібов*). 3. У радості у горі іду криниченько до тебе! (*П. Перебийніс*). 4. Не в'янь мій проліску цвіти завжди (*Г. Коваль*).

557 **Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.**

1. Зацвіла калина біля круч Дніпра (*А. Камінчук*). 2. Хмарка грайлива пливе щаслива (*За І. Гнатюком*). 3. Обізвалась приспана струна (*С. Грицюк*). 4. Прибув із мандрів чорногуз до нашого барвінкового двору (*П. Воронько*).

558 **Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте вставні слова.**

1. Дивлюсь на зорі опівнічні на жаль вони також не вічні (*М. Луків*). 2. Росинка у траву спросонняпевновпала (*І. Складаний*). 3. Звісно всі слова тут добрі але ти своє знайди (*Д. Павличко*). 4. Так минули прудкобіжноможе дні а може тижні (*Н. Забіла*).

- Укажіть складні речення, визначте та підкресліть у них граматичні основи.
- Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

559 **Складіть речення з поданими словами, використавши їх у ролі вставних. Запишіть речення, поясніть розділові знаки.**

Можливо, напевно, отже, будь ласка.

- Прочитайте складені речення, дотримуючи правильної інтонації.

560 **Прочитайте. Поясніть розділові знаки при прямій мові. Накресліть схеми речень.**

1. Пита земля мене, питають ріки: «Чи ти Вкраїні син, чи син навіки?» 2. «Чи ти Вкраїні син?» — питає синь Дніпрова. Шевченко й Франко мого чекають слова (*Д. Пилипчук*).

561 **Перепишіть народну усмішку у вигляді діалогу, розставляючи розділові знаки.**

Тату я не можу забити цього цвяха. Не переживай синку. Руку наб'єш і навчишся. Я таточку вже обидві руки молотком набив а не виходить.

- Доберіть народну усмішку, побудовану у формі діалогу так, щоб репліки супроводжувалися словами автора. Запишіть усмішку, розставивши розділові знаки.

562 **Складіть казку про вашу улюблену квітку (дерево, кущ). Рослину «оживіть», щоб вона розмовляла з іншими рослинами та людьми. Використайте кілька речень із прямою мовою.**

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аванпост — передовий сторожовий пост, що охороняє армію від несподіваного нападу ворога.

Агресія — ворожість, бажання принизити, образити.

Астронавт/астронавтка(гр.) — спеціально підготовлен(ий,а) для польотів у космічному просторі чоловік/жінка; фахівець/фахівчиня з астронавтики — науки про польоти космічних апаратів у міжпланетному просторі.

Баласт — додатковий вантаж (пісок, камінь і т. ін.) для поліпшення мореплавних якостей судна або регулювання підйомної здатності повітроплавальних апаратів; *перен.* — непотрібна річ, щось зайве.

Вислів — сполучення слів або речень, що виражає закінчену думку.

Вити 1 — видавати протяжні, високі та жалібні звуки (про собак, вовків та деяких інших тварин); утворювати звуки, подібні до виття (про явища природи).

Вити 2 — скручуючи, зсукуючи, з'єднуватищось (волокна, нитки, гілки' і т. ін.) в одне ціле.

Віртуальний (лат.) — 1. Можливий; такий, що може або має проявитися. 2 Умовний. *Віртуальна реальність.*

Вчасний — такий, що відбувається, робиться у відповідний час, саме тоді, коли треба.

Гонорóвий — сповнений гонору; чванливий, пихатий.

Грамота 1 — уміння читати й писати.

Грамота 2 — документ, яким нагороджують за успіхи в якій-небудьс праві.

Гуманність — людяність, уважність до людей, повага до їхньої гідності, турботливе до них ставлення.

Гумор — доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, спрямоване на викриття недоліків; уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді.

Гуртувати — об'єднувати людей.

Ґрóно — скупчення плодів або квітів на одній гілці; китиця.

Депутат, депутатка (лат.) — особа, обрана виборцями відповідного виборчого округу до представницького органу державної влади або до органу місцевого самоврядування.

Дружний — 1. Зв'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довір'ям, відданістю, згодою. 2. Який відбувається одночасно, спільно, погоджено, злагоджено.

Дружній — заснований на дружбі, доброзичливості, довір'ї, приязний.

Живосúлом (щось робити) — всупереч чиємусь бажанню; насильно, силою.

Емоційний — 1. Такий, що виражає емоції, сповнений ними. 2. Який легко збуджується, швидко реагує на щось; нестриманий.

Емоція — переживання людиною свого ставлення до дійсності, навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини.

Імітувати — наслідувати когось; відтворювати або підробляти щонебудь,

Імунітет — несприйнятливість організму до збудників заразних хвороб, стійкість проти зараження та отруєння.

Інжене́рія — алузь людської діяльності із застосування знань і навичок для проєктування і створення технічних об'єктів; інженерна справа, інженерна спеціальність.

Кмітливий — дотепний, тямущий, метикуватий.

Контраст — гостро виражена протилежність, різк відмінність у яскравості та кольорі предметів.

Конфлікт — зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; гостра суперечка.

Коса 1 — заплетене олосся.

Коса 2 — сільськогосподарське знаряддя, що має вигляд вузького зігнутог леза, прикріпленого до держака.

Котики — суцвіття верби та деяких інших рослин.

Крона 1 — верхня астина дерева —сукупність його гілок.

Крона 2 — грошоваодиницяв деякихєвропейськихкраїнах; монета відповідноївартості.

Лава 1 — дошка на стояках, на яку сідаютьабоставлятьщось.

Лава 2 — спосіб шикування, коли люди стоять один біля одного; шеренга, ряд.

Ла́зерний — пов'язаний із застосуваням лазера — прилададля створення або скерування світла.

Лебідка 1 -самиця лебедя.

Лебідка 2 — пристрій для підіймання і переміщення вантажів.

Лихослів'я — уживання грубих, лайливих, соромітних слів.

Лібре́то — словесний текст великого музично-вокального твору (опери, оперети тощо).

Літній 1 — який буває влітку; теплий, гарячий.

Літній 2 — який починає старіти; немолодий.

Лю́дяність — почуття любові до людей, поваги до їхньої гідності; людинолюбство, гуманізм.

Лю́дяний — такий щощиро, доброзичливо, чуйно ставиться до інших; уважний до чужих потреб; гуманний.

Маéстро — шаноблива назва видатного музиканта, композитора, художника.

Марносла́вство — надмірно висока думка про себе, породжене цим зневажливе ставлення до інших людей; пихатість, чванькуватість, гоноровість.

Метро — скорочена назва метрополітену — міської електричної залізниці, що проходить під землею в тунелях, а на поверхні по мостах або спеціально відведених ділянках вулиці.

Мимохідь — проходячи мимо когось, чогось; по дорозі; *перен.* не зосереджуючись на чомусь; між іншим.

Мріяти — створювати в уяві образ когось, чогось; поринати в мрії.

Пам'ятник — витвір мистецтва (статуя, скульптурна група, бюст, меморіальна дошка), створений для увічнення пам'яті про людей і події.

Пам'ятка — визначна споруда або витвір мистецтва, що є частиною культурної спадщини країни або людства загалом і охороняється законом.

Перло́вий 1 — зроблений із перлів. *Перловий браслет.*

Перло́вий 2 — приготований із зерен ячменю (про крупу). *Перловий суп.*

Пильнува́ти — бути на сторожі, захищаючи когось, щось, стерегти, доглядати що-небудь, охороняти.

Покро́ва — релігійне свято, що відзначається православною церквою 14 жовтня.

Поло́ва — відходи при обмолочуванні й очищуванні зерна хлібних злаків, льону та деяких інших культур, що використовується переважно як корм для тварин; *перен.* щось несерйозне, таке, що не має цінності, суттєвого значення.

По́нчо — традиційний одяг індіанців; сучасне жіноче пончо — накид без рукавів із ірізом для голови.

Принтер — комп'ютерний ристрій, призначений для перенесення тексту або малюнків на фізичний носій (папір) малими тиражами.

Реальний — такий, що існує насправді, справжній, дійсний.

Рекорд — найвище досягнення в чомусь; *перен.* найвищий тупінь ияву чогось.

Реліквія — річ, яку зберігають як пам'ять про минуле.

Репер, реперка — артист/-ка, що читаєримовані рядки під ритм музики.

Рибалка — особа, яка ловить рибу, займаєтьс рибальством.

Риболовля — ловіння риби.

Самовпевненість — надто велика впевненість у собі та своїх можливостях, здібностях; зарозумілість.

Світло — 1. Промениста енергія, що випромінюється якимось тілом, сприймається зором і робить видимим навколишнє; 2. *перен.* Те, що робить ясним, зрозумілим навколишній світ; те, що робить радісним, щасливим життя.

Сірість — сіра забарвленість чогось; *перен.* відсутність виразності, яскравості, оригінальності; беззмістовність.

Сму́зі — густий холодний напій, зроблений шляхом збивання свіжих фруктів, ягід чи овочів у пюре разом із іншими складниками: медом, молоком, йогуртом тощо.

Спринтер — бігун, плавець, гонщик на коротку дистанцію.

Суржик — 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін. ; борошно з такої суміші. 2. *перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова.

Такт 1 — метрична музична одиниця — кожна з рівних за тривалістю частин, на які поділяється музичний твір за числом ритмічних наголосів у ньому.

Такт 2 — культура поведінки, уважне ставлення до когось.

Тактовність — уміння поводити себе відповідно до прийнятого етикету і етичних норм.

Толерантність — уміння людини, суспільства, держави із розумінням, тактовно й делікатно ставитися до точки зору, думок і вчинків, які не збігаються з їхньою позицією; прийняття й розуміння проявів людської індивідуальності.

Талант 1 — видатні природні здібності людини; хист, обдарування.

Талант 2 — грошова одиниця у Стародавній Греції, Мессопотамії, Сирії.

Тирамісу́ — італійський десерт із ароматом кави.

Точити 1 — те саме, що гострити.

Точити 2 — 1. Повільно або крізь вузький отвір випускати рідину або сипку речовину; цідити, виціджувати;2. Змушувати текти, литися, повільно падати по краплі (кров, сік і т. ін.)

Тріо — 1. Ансамбль із трьох музикантів-виконавців. 2. Музичний твір для трьох олосів або інструментів. *Соло* — виконання музичного твору одним інструментом або одним співаком.

Унікальність — винятковість, рідкісність, надзвичайність.

Уява — здатність образно створювати або відтворювати щось у думках, свідомості.

Уявлення — розуміння, знання чогось, яке ґрунтується на досвіді, певній інформації, одержаних відомостях.

Хизуватися — пишатися чимось, виставляти щось напоказ; вихвалятися, чванитися.

Хо́стинг — послуга розміщення вебсайтів чи вебдодатків на комп'ютерах, підключених до комп'ютерної мережі (наприклад, Інтернет).

Ху́ді — светр (кофта) з м'якого бавовняного трикотажу, з каптуром, великою накладною кишенею переду і шнурком для затягування каптура.

Цінність — важливість, зачущість чогось. *Духовні цінності* — уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, гідність, патріотизм, любов, дружба. *Матеріальні цінності* — предмети (земля, будівлі, речі побуту), що мають певну артість, ціну.

Чайка — безпалубний плоскодонний човен запорізьких козаків, що використовувався в XVI–XVII ст., видовбана колода, по бортах

обшита дошками, зі щоглою з вітрилом, 10-ма-15-ма парами весел. Довжина — приблизно 18 м, ширина й висота обшитих очеретом бортів — до 4 м.

Чатбот — комп'ютерна програма, яка імітує інтерактивну розмо людини з приладом на основі ключових, заздалегідь прописаних речень користувача.

Чепурний — такий, що відзначається чистотою, акуратністю, охайністю.

Чумак — в Україні в XV–XIX ст. візник, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари я продажу.

Форпост — передня позиція на ділянці фронту; варта, сторожа.

Цуратися — триматися осторонь, уникати когось аб чогось.

Шарада — загадка, побудована на визначенні слова за його частинами або складами, поданими описово (склади можуть становити й окремі слова).

Шоу — вистава, масове идовище; *перен.* чиїсь дії або заходи, розраховані на привернення уваги.

СЛОВНИЧОК ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ СЛІВ

Алфа́ві́т
Апо́стро́ф
Ара́хіс
Асиметрі́я
А́тлас (збірник карт)
Атла́с (тканина)
Ба́йду́же
Беремо́
Ведмеди́ця
весня́ни́й
Вимо́ва
Ви́падок
Вира́зний
Ві́рші
Воро́та
Де́ре́вце
Дефі́с
Докуме́нт
До́нька
Дочка́
Дро́ва
Живо́пис
Жа́ло́
Завда́ння
За́вжди́
За́гадка
Заня́ття
Запита́ння
Інструме́нт
Катало́г
Кіломе́тр
Ко́лесо
Котри́й
Кропива́
Кулінарія
Навча́ння
Нена́висть
Нести́
Нови́й
Лапки́
Листопа́д
Обіця́нка
Одина́дцять
О́лень
Парте́р
Пере́пустка
По́друга
По́ми́лка
Поня́ття
Предме́т
При́ятель
Ра́зом
Сере́дина
Спи́на
Сто́ляр
Та́ко́ж
Текстови́й
Урочи́стий
Фарту́х
Фахови́й
Цеме́нт
Це́нтнер
Ча́су (не вистачає)
Че́рга́
Черговий
Черстви́й
Чита́ння
Шофе́р
Яли́нко́вий
Я́сни́й

СЛОВНИЧОК ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

Адресант — той, хто надсилає комусь інформацію (лист, смс тощо).

Адресат — той, кому призначено інформацію; одержувач листа, смс, телеграми.

Ввічливість — вияв привітності, доброзичливості, юб'язності, шанобливості, обов'язкова умова успішного та приємного спілкування.

Граматична помилка — помилка, допущена у творенні форми слова (наприклад, у відмінюванні змінних частин мови), а також у будові словосполучень і речень.

Етикет — сукупність правил поведінки, що регулюють відносини між людьми.

Етикетна формула — передбачений правилами поведінки сталий вираз, який використовують для привітання, прощання, вибачення, прохання, поздоровлення, запрошення та ін.

Жест — рух тіла чи рук, який супроводжує людське мовлення або замінює його.

Жестикуляція — використанн жестів.

Інтонація — засіб передачі думки в певному голосовому тоні, що може містити вимогу, прохання, ствердження, схвалення, пораду, попередження, образу, вибачення, зневагу тощо.

Інформація — нові відомості, які прийняті, зрозумілі і оцінені її адресатом (користувачем) як корисні.

Каламбур — жарт, заснований на комічному використанні слів, що однаково або подібно звучать, проте мають різне значення.

Комунікація — процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями) між двома або більше особами, спілкування за допомогою вербальних (мовних) і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації. Види й способи комунікації поділяють на три групи: усну, письмову й зорову (візуальну).

Культура мовлення — дотримання равил вимови, наголошення, слововживання, побудови тексту, а також дотримання правил мовленнєвого етикету.

Лексична помилка — помилка, допущена в доборі слів (слово вжите у невластивому йому значенні), невиправдане повторення одного й того слова або спільнокореневих слів в одному або в сусідніх реченнях.

Лихослів'я — уживання грубих, лайливих, соромітних слів.

Милозвучність мови — приємність для слуху, співучість, мелодійність.

Міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини; важливий елемент спілкування.

Мова державна — мова, визначена законом (Стаття 10 Конституції України) як обов'язкова для використання в державних, освітніх і культурних закладах.

Мова жестів — сукупність рухівтіла, здебільшого рук, що мають значення сигнала, знака (запрошення, схвалення, заперечення тощо) і використовують як допоміжний засіб спілкування.

Моварідна — 1. Мова народу, мова редків, що ов'язує людину з попередніми поколіннями. 2. Перша мова, яку людина засвоїла з дитинства (ін. назва — материнська мова). 3. Мова, якою людина володіє найкраще, якою їй легше, простіше і швидше мислити та спілкуватися.

Мо́вець — той, хто вступає у мовне спілкування: говорить або пише.

Несловесні (невербальні) засоби спілкування — міміка, пантоміміка (поза, жести), контакт очима (погляд), тон, темп та інтонація мовлення.

Образність мовлення — спосіб сприйняття й змалювання певних предметів, явищ, їхніхо знак і дій через художні образи, які викликають ті чи інші емоції, почуття, оцінки. Найповніше образне мовлення реалізується в художньому стилі мовлення.

Пауза — тимчасова зупинка, перерва в мовленні; мовчання.

Пунктуаційна помилка — помилка, пов'язана з порушенням правил пунктуації: пропуск розділового знака, зайвий розділовий знак або неправильний вибір знака.

Риторика — наука про способи переконання та форми впливу на людей; красномовство.

Ситуація спілкування — умови, які впливають на перебіг спілкування і його результат.

Суржик — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова.

ЗМІСТ

Юні громадяни та громадянки інформаційного суспільства!

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України .....

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Текст. Речення. Слово.....

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 3. Лексичне значення слова .....
§ 4. Однозначні й багатозначні слова (повторення).....
§ 5. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (повторення). Роль слів у переносному значенні в художньому стилі мовлення .....
§ 6. Групи слів за значенням. Синоніми (повторення і поглиблення вивченого). Синонімічний ряд. Роль синонімів у мовленні. Використання синонімів як засобу зв'язку речень у тексті та для уникнення невиправданих повторів слів .....
§ 7. Антоніми (повторення і поглиблення). Роль антонімів у мовленні. Антоніми у прислів'ях і приказках.....
§ 8. Омоніми (повторення і поглиблення). Розрізнення омонімів і багатозначних слів .....
§ 9. Пароніми .....

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 10. Основа слова і закінчення. Незмінні й змінні слова (повторення і поглиблення).....
§ 11. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова (повторення і поглиблення). Спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті .....
§ 12. Префікс і суфікс (повторення і поглиблення). Суфікси та префікси, які надають словам емоційного забарвлення та виразності .....
§ 13. Правопис значущих частин слова (повторення). Написання префіксів *пре-, при-, пріс-* .....

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 14. Звуки мови і звуки мовлення. Відмінність їх від інших звуків, які створює людина, звуків природи, фізичних явищ тощо.....
§ 15. Голосні і приголосні звуки .....

§ 16. Приголосні тверді і м'які, дзвінкі і глухі, шиплячі (повторення). Пом'якшені приголосні. Вимова звуків, які позначаємо буквами ґ і г.....
§ 17. Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт (абетка, азбука).....
§ 18. Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *я, ю, є, ї*; *дж, дз* та *щ* (повторення).....
§ 19. Склад. Основні правила переносу.....
§ 20. Наголос. Орфоепічний словник і словник наголосів. Логічний наголос для виділення слів зі смисловим навантаженням.....
§ 21. Орфоепічна помилка (практично). Вимова голосних і приголосних звуків. Чергування звуків. Правопис префіксів *з-* (*зі-, с-*), *роз-* (*розі-*), *без-*.....
§ 22. Вимова голосних звуків. Ненаголошені голосні [е], [и], [о] в коренях слів. Позначення на письмі ненаголошених голосних [е], [и] в коренях слів (повторення і поглиблення).....
§ 23. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків. Написання слів із сумнівними приголосними.....
§ 24. Вимова та правопис префіксів *з-* (*зі-, с-*), *роз-* (*розі-*), *без-* .....
§ 25. Спрощення у групах приголосних .....
§ 26. Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків (практично) .....
§ 27. Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків (практично) .....
§ 28. Позначення м'якості приголосних на письмі. Уживання м'якого знака (повторення і поглиблення) .....
§ 29. Апостроф (повторення і поглиблення).....
§ 30. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних звуків .....
§ 31. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних.....

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 32. Словосполучення. Відмінність словосполучення від слова й речення. Головне й залежне слово в словосполученні .....
§ 33. Речення, його граматична основа (підмет і присудок). Речення з одним головним членом (загальне ознайомлення).....
§ 34. Види речень за метою висловлення; за емоційним забарвленням: окличні і неокличні(повторення). Пунктуаційна помилка та її умовне позначення(практично).....

§ 35. Другорядні члени речення: додаток, означення, обставина
§ 36. Речення з однорідними членами (без сполучників і з найбільш уживаними сполучниками). Кома між однорідними членами речення .....
§ 37. Узагальнювальне слово в реченні з однорідними членами. Двокрапка перед однорідними членами речення після узагальнювального слова. Тире перед узагальнювальним словом .....
§ 38. Звертання. Непоширені і поширені звертання. Розділові знаки для виділення звертань (повторення) .....
§ 39. Вставні слова та сполучення слів. Ознайомлення з найбільш уживаними вставними словами та сполученнями слів (практично). Виділення вставних слів на письмі комами .....

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 40. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком. Кома між частинами складного речення .....
§ 41. Пряма мова. Діалог. Розділові знаки для оформлення прямої мови (зокрема діалогу) .....
§ 42. Діалог. Розділові знаки при діалозі.....

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5 КЛАСІ

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК.....
СЛОВНИЧОК ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ СЛІВ.....
СЛОВНИЧОК ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ.....